

CSEPELI GYÖRGY-ÖRKÉNY ANTAL

Jelképek és eszmék az európai nemzeti himnuszokban

A nemzeti identitás egyik legérdekesebb vonása az az ellentmondás, A amely egyrészt a lélektani élmény egyszerűsége, másrészt a fogalom történelmi és szociológiai komplexitása között feszül. A nemzethez fűződő társadalom-lélektani jelenségek összetettsége lehet a magyarázata annak, hogy viszonylag kevés a nemzeti hovatartozásból eredő cselekedetek pszichológiai gyökereire és módozataira vonatkozó irodalom (pedig ez a cselekvés az emberek millióinak életét felkavarta a francia forradalomtól napjainkig Európában és az egész világon).

A tudósok abból a szempontból tanulmányozzák a nemzeti identitást, hogy mi hatott annak kialakulására, és egymástól élesen különböző elméleteket dolgoznak ki a nemzet mibenlétéről. A történészek érvei megoszlanak abban a tekintetben, hogy a nemzet alapvetően alkalmas-e arra, hogy az emberek azonosuljanak vele, vagy - éppen ellenkezőleg - a nemzetek azoknak az új igényeknek a kielégítésére jöttek létre, amelyeket a társadalmi szerkezet modern struktúrája - úgy, mint az osztályok, a képviseleti demokrácia és a piac intézményei - támasztott. Ezért ütköznek egymással az olyan vélemények, hogy vajon kulturális egységnek kell-e tekinteni a nemzetet, mivel azonos feltételrendszert nyújt azzal kapcsolatban, hogy a világ társadalmilag miképpen alakuljon, vagy politikai egységnek, mivel olyan kommunikációs közösséget feltételez, amelyben az ideológiai és társadalmi különbségeket biztonságosan ki lehet fejezni anélkül, hogy végzetesen meggyöngyülne a társadalmi kohézió.

A nemzeti érzés szociológiai megközelítése során nem lehet egyezsége jutni abban, hogy mi az a közös kommunikációs alap, amelyet a nemzeti alapelvű szervezettség nyújt. Egyesek azt állítják, hogy a nemzetté fejlődést csak úgy lehet megérteni, ha a társadalmi-biológiai erők folyamatosságából indulunk ki, melyek a közös származásba és a közös ősökbe vetett hit alapján formálják az identitást. E szemlélet létjogosultságát azok a tudósok vitatják, akik azt állítják, hogy a nemzet mesterséges képződmény. E megközelítés a nemzetet úgy magyarázza, hogy csak egy múltbeli kivetítés, ami megvalósítható és valószínű nemzetképet teremt egy olyan ideológiai szférában, amelyből teljes mértékben hiányzik mind a megvalósíthatóság, mind a valószínűség.

Nem sok egyetértés van a tekintetben sem, hogy vajon a nemzeti identitás abban a mélylélektani igényben gyökerezik-e, amelyet a kollektív szellem irracionális képei uralnak, vagy pedig abból az igényből származik, hogy a nemzetélmény sokféle változatát a világban kizárólag nemzeti kategóriák segítségével értsük meg.

Végül is meggyőző bizonyítékok híján szembe kell néznünk azzal, hogy a nemzeti csoportosulások sokaságának tipizálása Európában és máshol is a világon - annak lehetősége és kívánatos volta ellenére - megoldatlan. Ha figyelembe vesszük a nemzetek fejlődésének ütemében és a nemzetté formálódáshoz vezető társadalmi körülményekben mutatkozó különbségeket, valamint a politikai összefüggések változatosságát, eljuthatunk egy olyan elgondoláshoz, amely legalább kétféle nemzettípust különböztet meg: a „politikai” és a „kulturális” nemzetet.¹

E problémák megoldásának szükségességét nem lehet akadémikus keretek közé szorítani. A legújabb fejlemények nem igazolják a nemzetek pusztulásával, illetve fogyásával kapcsolatos várakozásokat. Úgy tűnik, a nemzetek igyekeznek megőrizni az emberi társadalom életére jellemző teljességet, és a vitákat aligha lehet úgy lefolytatni, hogy nem végzünk gondos vizsgálatokat, melyek tapasztalati bizonyítékokat nyújtanának, s igazolnák vagy cáfolnák a különböző hipotéziseket,

melyek eddig semmi jelét nem adták annak, hogy egymással össze egyeztethetők lennének.²

Ez a cikk e problémák tárgyalásához az európai nemzeti himnuszok szövegének elemzésével járul hozzá. Nemzetek léteztek korábban is, de himnuszaiik jellegzetes velejárói annak a történelmi folyamatnak, amely az államok létrejöttéhez vezetett, melyek keresik szociálpszichológiai helyüket az emberek tudatában, éljenek azok akár határaikon belül, akár kívül.

A nemzeti himnuszokat az államiság tartozékának kell tekinteni. Az állam nemcsak arra törekszik, hogy irányítsa engedelmes alattvalóit, hanem arra is, hogy erősítse polgárainak hűségét. A fővárosok, reprezentatív kormányzati épületek, emlékművek, nemzeti zászlók, különleges katonai egyenruhák, címerek, postabélyegek, bankjegyek, határjelzések és nemzeti ünnepek alkotják azt a nemzeti jelkép-együttest, amelynek nemcsak a polgárok öntudatát kell erősítenie, hanem idegenek számára is láthatóvá kell tennie a nemzet létezését, valóságát. A nemzeti himnusz ezen jelképek közé sorolása a brit modellen alapul. A britek nemzeti himnusza 1740 körül keletkezett, azonban csak később vált a britek patrióta himnuszává.³ Korábban nem énekelték gyakran.⁴

Furcsa, hogy a nemzeti himnuszok fontosabbak azon embercsoportok számára, akik olyan birodalmakban élnek, melyek megfosztották nemzet-államukat a függetlenségétől. Számukra a nemzeti himnusz rangjára emelkedett hazafias dal szövege és zenéje hatékonyan helyettesíti a nemzeti lét nem létező politikai intézményeit. Bizonyára könnyebb volt hozzájutni egy nemzeti himnuszhoz, mint nemzetközileg elismertetni egy ország létét, amelynek keretein belül a nacionalizmus jelképei kifejtetik természetes hatásukat. Nem csoda, hogy sok európai országban a nemzeti himnusz a tömegek mozgósítására szolgáló eszköz - megalkotása megelőzte a nemzetállam létrejöttét, amely állam később több mint hajlandó volt arra, hogy felhasználja az öröklött hazafias dal legitimáló erejét.

Miben rejlenek a nemzeti himnuszok szövegének azon sajátosságai, melyek elfogadtatták azokat a tömegekkel, és segítettek megszilárdítani az állam politikai hatalmát felettük, illetve felébresztették bennük a nemzet-államhoz való tartozás vágyát? Hankiss Elemér⁵ szerint - aki foglalkozott a nemzeti himnuszok vizsgálatával - e hazafias dalokhoz írt lírai szövegek erős érzelmi hatást váltanak ki, és tagadhatatlan mozgósító erejük harcias felhangjukban rejlik. Elemzése azonban nem tárta fel azt az átfogó szerkezetet, amelyet e stílussteremtő eszköz lényegének lehet tekinteni. Mi több, Hankiss nem hasonlította össze szisztematikusan a nyugat- és kelet-európai nemzeti himnuszok szövegeit, ez pedig hozzájárulhatott volna annak a kérdésnek a megválaszolásához, hogy kimutatható-e jellegzetes eltérés a nacionalizmus „politikai” és „kulturális” típusa között.

Témák

A himnuszszövegeknek⁶ olyan színteret kell teremteniük, amelyben a nemzet életének drámája elképzelhető és megérthető. Olyan jellegzetes témákat kellett kiválasztaniuk, hogy a fizikai teret és időt áthidalva értelmes környezetet alakítsanak ki, amelyben a hazafi megtalálhatja létezésének vitathatatlan értelmét. A hazafias értelem három fő megkülönböztető témának a fizikai világra való kivetítéséből áll.

Elsőként meg kell határozni azt a jellegzetes teret, amelyet „szülőhazának” hívnak:

Ahol látod az Alzettet folyni lassan
és a Sura vad játékait,
ahol szőlőskertek nőnek dúsán

a Mosel partjain... (6)

Boldog hazád partjait csókolgatja
az óceán, szerető zsongását hallhatod. (16)

Hol van otthonom, ó, hol?
Folyók zúgnak a réten át,
Sziklák között illatos fenyő nyújtja ágait,
Gyümölcsösök tavaszi sugárban
Idézik a paradicsom álmait. (19)

Mindennapos természeti látványok, úgy mint folyók, hegyek, síkságok, tengerpart és fenyőfák magasztos nemzeti jelleget öltenek egyszerűen azáltal, hogy belekerülnek a himnusz szövegébe. Ha a gondolattársítás megtörtént, a táj ismerőssé, sőt jellegzetessé válik. Az ország pusztá földrajzi leírása a legtöbb himnusz szövegében azzal az eredménnyel jár, hogy erősödik a haza iránti érzelmi kapcsolat. Gyakran az ország neve is földrajzi eredetű. Az országnév-adás két típusa dominál. Az egyik az, amikor a nevet az a nemzetsoport adta, amelyik éppen ezáltal formál jogot arra, hogy az országot lakja:

Isten, áldd meg a magyart
Jó kedvvel, bőséggel... (21)

Más esetben a csoport egyszerűen a földrajzi elnevezést használja országnévként:

Itáliai testvérek,
Itália ébred... (15)

Az eredmény mindkét esetben ugyanaz: a földet azonosítva a csoport nevével, vagy a csoportot azonosítva a föld nevével egyaránt hozzájárul ahhoz, hogy eltéphetetlen kapcsolat alakuljon ki a fizikai tér és annak lakosai között, azt sugallva, hogy nincs más földrajzi alternatíva. A tájjal való kapcsolat gyakoribb a nyugat-európai nemzeti himnuszokban, viszont a föld és az azon élő nép közötti felismerhető kapcsolat egyformán gyakori mind a nyugat-európai, mind a kelet-európai nemzetek himnuszszövegében.

Az idő felruházhat nemzeti tartalommal történelmi eseményeket is, melyek elbeszélő keretet teremtenek ahhoz, hogy kialakuljon a nemzet, mint gyűjtőfogalom, s beágyazódjék a múlt jelen jövő egymásutánjába. Egyes himnuszok ragaszkodnak az örökkévalósághoz, feltételezve, hogy az illető nemzet mindig is létezett, és nincs olyan ok, ami miatt ez a lét ne folytatódhatna. Az örökkévalóság szöges ellentétben áll az egyén halandóságának általános tapasztalatával. Az erre vonatkozó célzás kedvező körülményeket teremt ahhoz, hogy a hazafiak elfogadják a halhatatlanságnak ezt az ígértét - amelyet korábban csak a vallás tudott számukra nyújtani.

Királyunk, szabadságod és jogod
Legyen halhatatlan jelkép nekünk:
Királyunk, szabadságod és jogod. (4)

Nálad minden nap annyi, mint ezer év,
Minden ezer év annyi, mint egy nap,

Az örökkévalóság virága könnyek árjával
Tiszteletre méltóan elvirul.

Izland évezredei!
Izland évezredei!
Az örökkévalóság virága könnyek árjával
Tiszteletre méltóan elvirul. (13)

Lengyelország nem veszett el
Mindaddig, míg élünk. (18)

A múltnak alapvetően két változata jelenik meg a legtöbb nemzeti himnusz szövegében. Ezek egyike gyakoribb, s tele van a dicsőségért és szabadságért folytatott küzdelmekkel, csatákkal, s pozitív identitástudatot kelt. A hazafiak mindig készek követni győzedelmes ősapáik útját, különösen, ha nem ismerik a veszteségeket és veszélyeket, melyekkel ez jár.

Trónod a múlt nagy napjainak emléke tartja,
Mikor világszerte ismert volt a hősiesség jutalma,
Nevedhez, tudom, hű vagy ma is, mint rég,
Óh, élni és halni Svédországban szeretnék! (11)

Emlékeink ködéből
Óh, szülőföld, halljuk itt
Nagy ősapáink hangjait,
Vezessen az
Győzelemre, harcra,
Földön s tengeren diadalra!
Fegyverbe! Szülőföldünkért vonulva
Ellenséges fegyverek ellen dacolva! (16)

Kevésbé gyakori az a változat, amely a múlt szenvedésein és terhén építkezve vezet el a jelen ünnepi pillanataihoz. Az efféle történetek legjellemzőbb elemei a könny, szerencsétlenség, vér, szeretteink elvesztése.

Harcosok vagyunk, kiknek élete
Írországnak van szentelve. (2)

Norvég, bárhol állj a vártán,
Adj Istenednek hálát, kinek akaratán
Hatalma vitte véghez - legsötétebb órán
E föld megszabadítását.
Amiért anyáink könnye hullt,
S apáink vére folyt,
Isten kegyelméből
Mégis győzött igazunk! (12)

Hej, szlávok! Él még nagyapáink szava,
Míg fiai szíve dobbanása a nép java,
Él a szlávok szelleme, addig hiába fenyeget

A pokol mélye, s villám tüze nem gyújtja meg a felleget. (23)

Egyes szövegek a múlt szerencsétlenségein boronganak, mások visszasírják a régi dicsőséget, de a jövőt mindig fényesnek festik!

Ó, Franciaország, szent, halhatatlan szeretet,
Jogos bosszú fegyvere nyújt támaszt és vezet.
Védőid harcolnak, oldalukon a szabadsággal,
Halált megvető bátorsággal.
Fiad győztesen áll,
Ha a zászló magasra száll;
Haldokló ellenség ámulva áll,
Ha dicső győzelmi zászlód magasra száll!
Hajrá, fegyverbe hát, álljunk hadrendbe mind!
Fel, mind, hogy garázda szolgavér áztassa földjeink! (3)

A bimbóban bűvő virágok kibontják
Szirmukat, ha elmúlt a tél,
Szeretetünk örök tüzen fakad számodra üdv, remény.
Örömd és reményed akkor majd szárnyal
Magasba, mint ajkunkon a győztes harci dal. (14)

Egyes nemzeteknek fel kell ébredniük, mielőtt a francia, olasz, szlovák példát követve a fényes jövőhöz vezető útra lépnek:

Fel, Franciaország fiai, dicsőségre ébredjete! Fel, mind!
Halljátok, mit milliók követelnek, hogy ébredjete!(3)

Olaszok, testvérek,
Itália ébred! (15)

Álljunk meg, véreink, hisz virradatra ébredünk. (20)

Amikor az eredetileg semleges tér és idő fizikai dimenziói áttevődnek egy konkrét társadalmi környezetre, és a haza és a nemzet történelme középpontba kerül, készen áll a színtér a szereplők számára, akiknek fő jellemvonásuk - a szövegek szerint - a múlhatatlan szeretet országuk és nemzetük iránt. Hűségüket és áldozatkészségüket alkalmasint fel is nagyítják. Bár tulajdonképpen nincs egyetlen olyan európai nemzeti himnusz sem, amelyben ne szerepelhetne a „földi paradicsom”, a „történelem” és a „nép” a nemzetfogalom szemantikus egységébe ágyazva, mégsem teljes azoknak a fogalmaknak a felsorolása, amelyek motiválásra alkalmas üzenetet hordoznak. A térben és időben létező nemzetről szerzett pozitív benyomást erősíti, ha a himnuszszövegben szerepeltetnek olyan alapvető emberi értékeket, melyek különleges érvül szolgálhatnak, ha arra a kérdésre akarunk választ adni, hogy: „miért tekintsem olyan becsesnek mindazt, amit ez a szöveg kijelent?”

Értékek

Az értékek elemzése pszichológiai, politikai, katonai, esztétikai, mindennapi és nemzetközi vonatkozásokat hoz napvilágra a hazaszeretet lehetséges indokaiként. A főbb politikai értékek, úgymint az igazság, szabadság, nemzeti egység, gyakran

előfordulnak a szövegekben. Ezek megérdemlik, hogy értük életét áldozza a honpolgár.

...őrizd meg őt,
Hogy védje törvényeink... (1)

Megesküdvén, hogy többé már se szolgát
Nem táplál e föld, se despotát. (2)

Egység, igazság, szabadság,
áldjon német szép hazánk! (8)

S most mind ki a gátra!
Életre-halálra
mert hí a haza, Itália! (15)

A természet, a hegyek, az ég, a rét vagy az óceán a nemzeti vagyon része: a himnuszok szövegeiben a haza és a természet szeretete egybeforr.

Észak, te szabad, te vidám, te öreg,
vad szirtek övezte, néma, drága!
Köszöntöm eged, napod, zöldjeidet!
Köszöntelek, Föld legkedvesebb hazája,... (11)

Ez a csodaszép ország,
E cseh föld az én hazám,
A cseh föld az én hazám! (19)

A nemzeti himnuszok kétségtelenül olyan hősokeket keltenek életre, akik az emberi faj bátor, kitartó, erős lelkű, szilárd és állhatatos képviselői.

Állt Krisztián árboc alatt,
Köd, füst körül;
A kardja merre elhaladt,
Gót vért hasadt, gót vér fakadt.
Gót gálya süllyedt perc alatt,
Köd, füst körül.
„Fuss! - zengte - fuss honod felé,
Jaj, ki a dán király elé,
Jaj, ki a dán király elé kerül!” (10)

Te büszke nép, tenger hőse,
Te bátrak híres nemzete,
Talpra most, harcok erőse,
Portugália fénye, te! (16)

S hellének szent porából
újra fölszárnyal neved. (17)

Jöjj, jöjj, Dabrowski,

Olasz földről te hozz ki,
Véled meg sem állnánk,
Lengyel népünk vár ránk. (18)

Érted, áldott nemzetünk,
sok vitéz hő vére hullt! (25)

Ki éltét adja a csatában,
nem hervad homlokán babér,
mert áldják őt haló porában,
s a neve szent, örökké él. (26)

E hősök politikai világát a szabadság, a törvény és a nemzeti egység uralja, kapcsolatot teremtve köztük és azon hazafiak között, akik kevésbé készek vagy alkalmasak arra, hogy maguk is hőssé váljanak. Nem csoda, hogy az ilyen értékek jegyében vívott csaták emléke tele van katonai győzelmekkel - noha a dicsőséget néha a jó szerencse (is) segítette -, a motiváció hatékonyságát növelendő, amely hősiességből, idealizmusból és katonai sikerekből táplálkozik. Egyes szövegek a táj rendkívüli szépségét hangsúlyozzák, ahol a nagyszerű cselekedetek történtek. Békés időszakokban a boldogság, jólét, bizalom, hűség, öröm és a munka az, amelyet vezérlő értéként a nemzet elé állítanak, melynek tagjai feltehetően többnyire életük nagy részét hétköznapi emberként élik le.

...hol száz templom néz a tájra,
a dolgos élet vár reánk;
szívvel, ésszel áldott néped
alkot, épít, áhít szépet,
boldog hírű Ausztriánk...

.....
Szent reményről zeng a szánk!
Érted munkál lelkünk, testünk,
halld hát hívő hűségünk,
hőn imádott Ausztriánk! (9)

A haza nagyobb dicsőségére
Ellenségeinket harcban törjük össze. (22)

Hogy a himnusz pozitív nemzetképe még ellenállhatatlanabb legyen, némelyik szöveg úgy állítja be, mintha az más nemzetek vagy az egész világ véleményét fejezné ki.

Száz viszályban küzdve bátran
A kontinens közepében,
Erős szíveként dobbanva
Teljesíti küldetését
Sok vészt látott Ausztria. (9)

Lobogjon zászlód, a győztes,
Ne vessen rá a fényes ég,
Zengd Európának s a Földnek:

Portugália nincs veszve még! (16)

Őseink száz híres tettét
tudja már a nagyvilág,
és e hős hír nem csak emlék:
tettre buzdít, küzdj tovább! (22)

A himnuszok nemzeti jelképül szolgáló szövegeit túlnyomórészt a pozitív értékek uralják, nem sok hely marad bennük bárminek, ami akár egyértelmű, akár közvetett bírálatot tartalmaz.⁷ Ha egyáltalán valami megzavarja a nemzet abszolút tökéletességéről alkotott képet, az olyan forrásból származik, amely összeegyeztethetetlen a nemzeti egység és szolidaritás általános alapelveivel. Ellenkezőleg: határozottan a nemzet szellemétől függetlennek kell tekinteni, mint amilyen a balszerencse és az idegen elnyomás. Az árulók csak ritkán szereplői a nemzeti drámáknak, és átkozottak, ha mégis megjelennek.

Norvég, bárhol állj a vártán,
Adj Istenednek hálát, kinek akaratán
Hatalma vitte véghez legsötétebb órán
E föld megszabadítását.
Amiért anyáink könnye hullt,
S apáink vére folyt,
Isten kegyelméből
Mégis győzött igazunk. (12)

Isten, áldd meg a magyart
Jó kedvvel, bőséggel,
Nyújts feléje védő kart,
Ha küzd ellenséggel.
Bal sors akit régen tép,
Hozz rá víg esztendőt,
Meggúnyhódta már e nép
A múltat s jövőt! (21)

Most fújjon el a szél mindent fejünk fölül,
Recsegjen a bérc, törjön a tölgy, rengjen a föld,
Szilárdan állunk, mint a szikla;
Átkozott legyen hazánk elárulója! (23)

Nem retteg szívünk, bármi jó,
Mitőlünk függ az ír jövő,
S bár ágyú szól és puskacső,
Vígan zeng a katonadal! (2)

A nyugat-európai nemzeti himnuszok gyakrabban hivatkoznak politikai értékekre, mint a kelet-európaiak, és nagyobb hangsúlyt helyeznek az ellenség, főleg a külső ellenség fölött aratott győzelemre. A balszerencse és árulás valamivel gyakrabban fordul elő a kelet-európai nemzeti himnuszok szövegeiben, mint a nyugatiakban.

Úgy tűnik, Isten fontosabb szerepet tölt be a nyugat-európai nemzetek életében, mint a kelet-európaiakéban. Tizenhat nyugat-európai nemzet himnusza közül hét

kifejezetten hangsúlyozza az isteni jelenlétet és annak hatását az ország sorsára. Kelet-Európában a magyarok és a horvátok fohászodnak Isten áldásáért.

Óvd, Isten, óvd meg őt,
felséges jótevőnk,
óvd, Isten, őt...
Bízón néz Rád e nép:
ne vesszen el! (1)

Pajzsom és bizodalمام
Te légy, Úristenem,
Támaszom szakadatlan,
S ne hagyj el már sosem... (5)

Ha felpiroslik a hajnali ég,
Sugárát felettünk szórja szét,
Te, óh, Uram, jelenj meg fényében,
Mikor az Alpok csúcsán a fény kigyúl,
Istenhez imádkozz jámborul,
Érezve és megértve, hogy itt,
Hazánk földjén él az Úr! (7)

Apáink régi dicsőségét
Adja Isten, s élj örökké! (24)

Isten, áldd meg a magyart
Jó kedvvel, bőséggel... (21)

A nyelvezet

A nemzeti himnuszok nyelvi formája inkább közösségi, semmint egyéni előadásra utal. Némelyik himnusz tulajdonképpen ima, de tekintettel a bennük megfogalmazott témákra és értékekre, teljes félreértés lenne magányosan elsuttogni őket. Legtöbb szöveg kifejezetten az éneklők többes számára utal a „mi” és a „minket” személyes névmás használatával.

Hősök vagyunk, s harci tét Írország;
Sok társunk jött az óceánon át,
Megesküdvén, hogy többé már se szolgát
Nem táplál e föld, se despotát.
Nem retteg szívünk, bármi jó,
Mitőlünk függ az ír jövő,
S bár ágyú szól és puskacső,
Vígán zeng a katonadal. (2)

A szövegek egyáltalán nem kínálnak lehetőséget arra, hogy a „mi” fogalmából bárkit ki lehessen zárni. Azokkal az elméletekkel szemben, amelyek etnocentrizmus és nacionalizmus kapcsolódására épülnek, a himnuszok szövege erős készséget mutat arra, hogy mindenkit be kell fogadni, aki a csoporthoz kíván tartozni. Az az irányvonal, amely bárkit hajlandó bevonni a nemzeti közösségbe, fontos tényező a modern nemzet asszimiláló erejének igazolásában. Ennek következtében úgy tűnik, a

nemzeti himnusz alkalmas eszköz arra, hogy homogenizálja azokat, akik önként kívánnak a nemzet tagjává válni, függetlenül attól, hogy identitásuk melyik alternatíván alapul.

Egyes nemzeti himnuszokban névtelen személy szólítja meg vagy jeleníti meg a nemzetet, mint csoportot. Arra is akad példa, hogy a megszólított vagy leírt nemzetcsoportba bárki beletartozhat, aki csatlakozni kíván hozzá, például a feleség (aki idegen is lehet).

Ritka kivételnek számít az olyan himnusz, amelyik lírai eszközökkel, egyes szám első személyben szólaltat meg egy-egy híres történelmi személyiséget:

Nassaui Vilmos vagyok,
Német vér az enyém,
Hazám biztos, hű pajzsa
Maradok holtig én;
Mint szabad, sérthetetlen
Oráni úr, kivált
mindenkoron tiszteltem
a nagy spanyol királyt. (5)

Kollektív nárcizmus

Látván az európai nemzetek himnuszaiban megjelenő öndicséret példáit, amelyeket semmiképpen nem lehet a modern kor termékeinek tekinteni, hiszen a felvilágosodás idején keletkeztek, akaratlanul is hivatkoznunk kell Sumner etnocentrikus világnézetére: „Az etnocentrizmus annak a szemléletnek a szakkifejezése, amelyben az egyén számára saját csoportja mindennek a középpontja, s minden egyebet ehhez mér, ennek alapján rangsorol. A népszokások megfelelnek ennek, amennyiben felölelik mind a belső, mind a külső viszonylatokat. Minden csoport táplálja büszkeségét és hiúságát, azzal kérkedik, hogy felsőbbrendű, felmagasztalja saját istenségeit, és megvetően tekint a kívülállókra.”⁸

Az etnocentrizmus-szindróma ismereti szemszögének és a nemzeti himnuszok szövegében megtestesülő rózsaszínű világnak a gondos összehasonlítása fontos ellentmondásokat tár föl a kétféle hiedelemrendszer között. Először is itt a csoporttagság problémája. Sumner szerint a csoport tagjai és a kívülállók, illetve a különböző csoportok közötti megkülönböztetésnek rokonsági alapja van. Más csoportok tagjai idegenek, akiknek ősei hadat viseltek az illető csoport tagjainak ősei ellen. A modern nemzetek polgárait - akár van saját államuk vagy kulturális örökségük, akár nincs - közös állam nélkül nem lehet közös ősök leszármazottainak tekinteni. Ez lehetséges, bár a tagság feltételeit a nemzeti himnuszok szövegei lazán kezelik.

Továbbá uralkodhatnak harcias hagyományok, kísérhetnek múltbeli ellenségeskedések emlékei a nemzetek közötti viszonyban, de ezeket nem lehet az ősi csoportok közti háborúkkal és csatározásokkal azonosítani. Bár ellenségre vonatkozó utalások gyakran előfordulnak a nemzeti himnuszokban, ezek mindig ideológiaiak. Ezért tulajdonítja a himnuszszöveg a legnagyobb értéket a szabadságnak. További értékekre - mint jólét, siker, boldogság, öröm, természeti szépség és hősiesség - szintén gyakran találunk példát a nemzeti himnuszok szövegeiben - egyedi elvárást fogalmaznak meg mélyen a kollektív keretbe, a nemzeti ideológiába, eszménybe ágyazva.

Az a népcsoport, amely jelentésbelileg nemzetté alakul, valóban jobban hasonlít egy elképzelt közösségre, mint eredeti etnocentrikus jelek alapján kialakult

csoportosulásra. De ha a nemzeti közösség csak képzeletbeli, hogyan indíthatja tagjait öndicsőítésre? Hogyan táplálhatja a himnusz a nemzeti büszkeséget, és hogyan vezethet mindez a nemzeti öntudat olyan szélsőséges formáihoz, melyek tele vannak megvetéssel és ellenségeskedéssel az idegenekkel szemben?

E kérdésre a válasz abban a figyelemre méltó hasonlóságban keresendő, amely a himnuszokban kifejezésre jutó kollektív öntudat szerkezete és a modern egyéniségkép között fennáll. Az előbbi hatalmát az utóbbi fölött a valóságban az azonnali tapasztalat hiányával magyarázhatjuk, ami a csoport tagjaiban a biztonság és a rendszeresség érzését kelti. Az embereket a modern élet elszakította gyökereiktől, csak magukra számíthatnak. A korlátlan magabiztosság azonban nárcizmust szül, amelyet a modern társadalom deviáns magatartásnak tekint. Freud megfigyelése szerint a patológiás magatartás megszűnik deviáns lenni, ha kollektíven gyakorolják. Az önmagával szemben elnéző nacionalista identitás dicsekvő világa következőképpen hozzásegítheti az egyént ahhoz, hogy megszabaduljon túlzott önimádatától, és másfelé irányítsa azt. Ez a törvényes dolog: a nemzet.

A jelenlegi európai nacionalista konfliktusok fényében kísért az a hiedelem, hogy az etnikai központú tünet-együttes még nem halt ki egészen. Valószínűleg igaza van C. G. Jungnak, amikor azt állítja, hogy az emberek magukkal cipelik a kollektív tudatot, amelyet az ősök szellemei kísértének, akik örömmel látják, ha utódaik folytatják a harcot, segítenek nekik ölni, rabolni és szolgáskorba juttatni a kívülállókat. Mindemellett nem sok bizonyíték van arra, hogy a nemzeti himnuszok szövegei sokat tehetnének ebben az ügyben.

Fordította: Hankó Lenke

JEGYZETEK

- 1 Különböző szerzők kétfajta ellenvéleménnyel érvelnek a nemzet történelmi, kulturális, szociológiai, politikai, pszichológiai és földrajzi felfogása ellen, és gyakran fogalmaznak meg értékbeli ellentétet a demokratikus és az önkényuralmi nacionalizmus között. A nemzetet azonban csak politikai eredetű szervezetek lehet tekinteni mindenféle értékítélet nélkül. Anderson hangsúlyozza a kulturális erők által befolyásolt elképzelések szerepét. A nemzetté válás szociológiai elemeit tárgyalja: Deutsch, Weber és Hroch.
A nemzettudatot, mint irracionális csoportöntudati formát említik a nemzeti identitásról szóló pszicho-analitikai írások. A nemzeti identitást, mint az irracionális csoport-öntudat megvalósulását vitatták ez utóbbiak. Nem számít, hogy a nemzeti öntudatot hogyan mutatták be a korábbi irodalomban, legújában ez a tárgya a poszt-kolonizáció és a feminizmus perspektívájából a leépülés, szétesés jelenségét vizsgáló írásoknak. A nacionalizmust a postszocializmus viszonylatában tárgyalja Michael Kennedy és Katherine Verdery.
- 2 Erőfeszítéseket tesznek világszerte, de főleg Európában arra, hogy érvényes és megbízható adatokat gyűjtsenek a nemzeti identitás megnyilvánulásainak jelenlegi helyzetével kapcsolatban.
- 3 Hobsbawm, E.: *Mass-Producing Traditions: Europe, 1870-1914*. In: Hobsbawm, E.-Ranger, T. Eds.: *The Invention of Tradition*. Cambridge University Press 1983. 263-307. (Magyarul: *Tömeges hagyománytermelés: Európa 1870-1914*. In: *Hagyomány és hagyományalkotás*. Tanulmánygyűjtemény. Szerk.: Hofer Tamás-Niedermüller Péter. Budapest 1987. 127-197.)
- 4 Scioles, P. A.: *„God Save the quenn”: The History and Romance of the World's First National Anthem*. London 1954.
- 5 Hankiss E.: *Diagnózisok*. Budapest, Magvető 1983.
- 6 Jelenleg 27 nemzeti himnusz szövege áll rendelkezésünkre. (Reed, W. L. - Bristow, M. J. Eds.: *National Anthems of the World*. London, Blandford Press 1987.) A spanyol (?) himnusznak nincs szövege. Földrajzi elhelyezkedés szerint az országokat két csoportba soroltuk. A nyugat-európai csoportba a következők kerültek: Nagy-Britannia, Írország, Franciaország, Belgium, Hollandia, Luxemburg, Svájc, Németország, Ausztria, Dánia, Svédország, Norvégia, Izland, Finnország, Olaszország, Portugália. A kelet-európaiba: Görögország, Lengyelország, Cseh Köztársaság, Szlovákia, Magyarország, Románia, Jugoszlávia, Bulgária, Albánia, Szlovénia, Horvátország, Litvánia, Lettország, Észtország, Ukrajna, Belorusszia és Oroszország himnuszának szövege nem áll

rendelkezésünkre angolul. A főszövegben felhasznált idézetek igyekeznek szöveg- és gondolathűen visszaadni a részleteket. A Függelékben szerepelnek magyar nyelvű műfordítások is, melyek egy kiadatlan gyűjteményből származnak. A himnuszszövegeket fordították: Ács Károly (23); Bán Aladár (14); Csordás Gábor (18); F. Nagy László (19, 20); Gáldi László (17); Hankóné Főrizs Lenke (1, 2, 4, 6, 11, 24, 27); Hárs Emő (1, 2, 3, 4, 6); Jankovich Ferenc (3); Jánosy István (10, 11, 12, 13); Majtényi Zoltán (5, 8, 9, 25); Raics István (8); Rónai MihályAndrás (15); Schözt István (26); Szabó Miklós (22); Tótfalusi István (7, 10, 11, 16).

7 Nincs sok helye az iróniának sem. Vajon hány görög fogadná el, például, nemzeti himnuszul az alábbi szöveget, amely téma- és értékválasztásával igazán indokolhatná ezt:

Dicsőség azoknak, kik életük során
Kijelölték és őrizték a Themopüleit,
Sose árulták el az igazat,
És minden tettükben kitartottak,
De szájalmat és részvétet mutattak,
És kis dolgokban is kitartottak,
Mindig segítve, amennyit tudtak;
Mindig igazat szólva,
Az elesettet mégsem gyűlölve soha.
De még több dicsőség jár azoknak,
Kik előre látták (és milyen sokak),
Hogy a végén Ephialtisz közeleg,
S végül is áttörnek a médek. (Themopülei)

[Ephialtisz volt az a görög áruló, aki a médek csapatát (Kr.e. a perzsa hadsereg) egy hegyi ösvényen vezette, hogy hátba támadja a görögöket]. Kavafy, C. P.: Collected Poems (Összegyűjtött versek).

Ford.: E. Keeley és Ph. Sherrand. Princeton, Princeton University Press 15.

8 Sumner, W. G.: Folkways. 1906. Magyarul: Népszokások. Budapest, Gondolat 1978. 38.

FÜGGELÉK

Az elemzésben szereplő nemzeti himnuszok szövege

1 Nagy-Britannia

Isten óvja kegyes királynőnket,
Sokáig éljen nemes királynőnk,
Óvd, Isten, őt!
Vezesd őt győzelemre,
Boldogságra, dicsőségre,
Uralkodhasson felettünk sokáig,
Őrizd meg őt!

Ég Ura, kelj fel mellette,
Szórd szét ellenségeit,
Bukjon el, ki ellene
Támadni mer,
Leplezd le gaz cselét,
Bízva néz rád e nép:
Isten őrizzen mindannyiunkat!

Úrnőnkre bőven ontsd
Az összes földi jót,
Sokáig uralkodhassék felettünk
És védje törvényeink,
Hogy örökké énekelhessük
Szívből és szóval:
Isten, óvd meg őt!

2 Írország

Katonák vagyunk, életünk áldozzuk Írorszáért;
Sok társunk jött az óceánokon át,
Megesküdvén, hogy többé már se szolgát
Nem táplál e föld, se despotát.
Nem retteg szívünk, bármi jó,
Mitőlünk függ az ír jövő,
S bár ágyú szól és puskacső,
Vígán zeng a harci dal.

3 Franciaország

Fel, bajnok nép, a haza szólít,
dicső napokra ébredünk:
az önkény véres lobogóit
csatákba küldik ellenünk.
Nem halljátok, a messzeségből
mint harsog az ádáz sereg?
Megölni hitvest, gyermeket
a házi tűzhelyünk felé tör.
Fegyverbe, honfiak, álljunk hadrendbe mind!
Fel, mind, hogy szolgavér áztassa földjeink!

Hazaszeretet égi lángja,
vezérelj bosszuló karunk!
Szabadság, szabadság, te drága,
Fogd pártunk, míg oltalmazunk!
Szegődjék férfias szavadra
zászlóinkhoz a győzelem;
ámuljon dicsőségeden
az ellenség, lelkét kiadva!
Fegyverbe, honfiak, álljunk hadrendbe mind!
Fel, mind, hogy szolgavér áztassa földjeink!

4 Belgium

Ó, nemes Belgium, drága anyánk,
Szívünket és fegyverünket áldozzuk érted.
Neked ajánljuk életünk és vérünk,
Hogy örökké élj!
Élj nagy, dicső jövőben,
Egységben, mely örökké tart,
Legyen halhatatlan jelképpé
Királyunk, szabadságod és jogod,
Legyen halhatatlan jelkép nekünk:
Királyunk, szabadságod és jogod!

5 Hollandia

Nassaui Vilmos vagyok,
Német vér az enyém,
Hazám biztos hű pajzsa
Maradok holtig én;
Mint szabad, sérthetetlen
Oráni úr, kivált
Mindenkor tiszteltem
A nagy spanyol királyt.

Pajzsom és bizodalمام
Te légy, úristenem,
Támaszom szakadatlan,

S ne hagyj el már sosem;
Hogy minden órán jámbor,
Lelkes szolgád legyek,
Úzzem a zsarnokságot,
Mely rontja szívemet.

6 Luxemburg

Ahol látod az Alzettet folyni lassan
és a Sura vad játékait,
ahol szőlőskertek nőnek dúsan
a Mosel partjain,
ott fekszik hazánk, s érte köszönetünk
Istennek jár ott felettünk.
Mienk az: szülőhazánk,
iránta első helyen áll szeretetünk.

Ó, Atyánk az égben, hatalmas kezed
országokat dönt vagy teremt,
védd a luxemburgi földet,
idegen járomtól, bajtól minket,
Isteni arany szabadságot adj,
mint rég, s most is velünk maradj!
A szabadság napja dicsőségben ragyogjon
most és örökké országunk fölött.

7 Svájc

Hajnalban, ha látlak én,
Fényözönben állsz elém,
Én hazám, te büszke kép, drága szép!
Alpok csúcsán, ha a fény gyúl,
Svájci szív, imára indulj!
Sejti szívünk jámborul:
Itt, e földön él az Úr!
Itt, hazánknak földjén él az Úr!

Est felé, ha látlak én,
Csillagárban tűnsz elém,
Ó, te áldott földdarab, szép s szabad!
Fönn a Fényes égi tájon
Száll sok tiszta, boldog álmom,
Sejti szívünk jámborul:
Itt, e földön él az Úr!
Itt, hazánknak földjén él az Úr!

Hogyha ködben látlak én,
Fellegekből intsz felém,
Ó, te mindenekfölött szép s örök!
Légi ábrák tömkelegén
Áttör majd a tiszta napfény,
Sejti szívünk jámborul:
Itt, e földön él az Úr,
Itt, hazánknak földjén él az Úr!

8 Németország

Egység, igazság, szabadság,
áldjon német szép hazánk!
Testvérként küzd buzgón érted

testünk, lelkünk egyaránt!
Egység, igazság, szabadság,
áldást, üdvöt hoz majd ránk!
Szökkenj szárba fénypompádban,
Szökkenj szárba, szép Hazánk!

9 Ausztria

Büszke bérc, völgy, vizek árja,
hol száz templom néz a tájra,
a dolgos élet vár reánk;
szívvel, ésszel áldott néped
alkot, épít, áhít szépet,
boldog hírű Ausztriánk!

Száz viszály tör, zúg az ég fenn,
mégis élsz az ős vidéken,
míg szívünkben ég a láng!
Hős apáink nyomdokában
lépj tovább, fennköltén, bátran,
sok vészt látott Ausztriánk!

Bízzunk buzgón szép jövőnkben,
megjutalmaz sorsunk bőven!
Szent reményről zeng a szánk!
Érted munkál lelkünk, testünk,
halld hát hívó hűségünk,
hőn imádott Ausztriánk!

10 Dánia

Állt Krisztián árboc alatt,
Köd, füst körül;
A kardja merre elhaladt,
Gót vért hasadt, gót vér fakadt.
Gót gálya süllyedt perc alatt,
Köd, füst körül.
„Fuss! - zengte - fuss honod felé,
Jaj, ki a dán király elé,
Jaj, ki a dán király elé kerül!”

11 Svédország

Te ősi, te szabad, szirtek övezte
Észak, Szépséged és a béke szívünket fogva tartja!
Köszöntelek, te föld legszebb tája,
Napod, eged, s zöld mezők hazája!
Trónod a múlt nagy napjainak emléke tartja,
Mikor világszerte ismert volt a hősiesség jutalma,
Nevedhez, tudom, hű vagy ma is, mint rég,
Óh, élni és halni Svédországban szeretnék!

12 Norvégia

Úgy szeretjük ezt a földet
Ezer fészkeivel, otthonával,
Mely megtépázva is az Óceánon túl
Mindig új remény felé indul.
Szeretjük és idézzük őseinket,
Kiknek regéi, éjben és sötétben is,

új álmokat hoznak e földre itt!

Norvég, bárhol állj a vártán,
Adj Istenednek hálát, kinek akaratán,
Hatalma vitte véghez legsötétebb órán
E föld megszabadítását.
Amiért anyáink könnye hullt,
S apáink vére folyt,
Isten kegyelméből
Mégis győzött igazunk!

Igen, féltő szeretettel szeretjük
E földet, ezer fészkevel, otthonával,
Megtépázott, viharvert múlt után;
Most is készen állunk-őseink nyomdokán:
Ahogy eleink növelték hírét és javát:
Hogy megvédjük- fegyverrel is - békéjét s igazát!

13 Izland

Hazánk Istene, honunk Ura!
Csodáidban oldódik neved dicsérete!
Napok és csillagok koronád ékei,
Évmilliók szórták mindazzal teli!
Egy nap nálad: ezer év,
És minden ezer év egy nap neked!
Könnyek árával az „örök” virágát
Sunyítva az elmúlás öli meg!
Izland évezredei! Könnyek árával
Az „örök” virágot őrizzék meg!

14 Finnország

Hazánk, hazánk, szülőhazánk!
Zendüljön neved az ajkakon!
Nincs bérc, egekre felnyúló,
Se völgy, se part oly bájoló
Sehol, mint itt, hazánkban,
Öledben, drága ősi hon.

Kinyílik egykor, érzem én,
Virágod bimbaja.
Tavasszal, hiszem,
Szeretetünkből fakad számodra
Üdv, öröm, remény.
Fennen csapong még valaha
énekünk, a mi hazánk dala!

15 Olaszország

Olaszok, testvérek,
Itália serken,
Scipio sisakját
felcsatolja menten.
Győzelem istennő,
Róma szép rabnője -
koszorút e före!

S most mind ki a gátra!
Életre-halálra -

mert hí a haza!

16 Portugália

Te büszke nép, tenger hőse,
Te bátrak híres nemzete,
Talpra most, harcok erőse,
Portugália fénye, te!
Bár emléküek ködbe halva,
Hazánk, ősi nagyjaid
Szavát halljuk újra itt:
Vezessenek ők diadalra!
Csatára, csatára!
Harcra Földön, tengeren!
Csatára, csatára!
Hazánkért harc legyen!
Nem riaszt ágyú sem, nem, nem!

Lobogjon zászlód, a győztes,
Ne vessen rá a fényes ég,
Zengd Európának s a Földnek,
Hogy hazánk nincs veszve még!
Óceán szerelme árad,
Csókolja víg partodat,
S adott új világokat
Győzelmes karod a világnak!
Csatára, csatára... stb.

Napod köszöntsd, mely ma ébred
Mosolytelibb jövőd felett;
Bántódás, ha ér ma téged,
Feltámadni ad jelet.
Izmos hajnal fénye lebben,
Anyacsókként simogat,
Mely segít s védelmet ad
A sors bántásai ellen.
Csatára, csatára... stb.

17 Görögország

Rád ismertem! Kardod éle
Büszkén jobbra-balra sújt.
Rád ismertem! Szemed fénye
Minden földet lángra gyújt!
S hellének szent porából
Újra fölszárnyal neved,
És mint egykor, úgy világol...
Szent Szabadság, üdv neked!

18 Lengyelország

Lengyelország nem veszett el
Mindaddig, míg élünk,
Honnan önkény kergetett el,
Karddal visszatérünk.
Jöjj, jöjj, Dabrowski,
Olasz földről te hozz ki,
Véled meg sem állnánk,
Lengyel népünk vár ránk.
Visztulánk vár és a Warta,

Lengyelek leszünk mi,
Bonaparte megmutatta,
Hogy lehet ma győzni.
Jöjj, jöjj, Dabrowski... stb.
Mint Czarniecki vívta Poznańt
Svéd seregtől hajdan,
Hajón hozta lovasságát
Megtudván, hogy baj van.
Jöjj, jöjj, Dabrowski... stb.

19 Csehország

Ott, ahol az én hazám van,
Völgyek mélyén vizek zúgnak,
Fenyves erdők súgnak-búgnak,
Illat száll a lombokon,

Földi éden ez a hon!
Csodaszép világom nékem.
Ez a cseh föld az én hazám,
Ez a cseli föld az én hazám!

20 Szlovákia

Magas-Tátránk fölött dübörög az égbolt,
Magas-Tátránk fölött dübörög az égbolt,
Álljunk meg, véreink, hisz a vész elmúlik,
Virradatra kélünk.

21 Magyarország

Isten, áldd meg a magyart
Jó kedvvel, bőséggel,
Nyújts feléje védő kart,
Ha küzd ellenséggel;
Bal sors akit régen tép,
Hozz rá víg esztendőt,
Mebűnhődte már e nép
A múltat s jövőndőt!

22 Románia

Háromszínű zászlainkat
Lengesd büszke, ősi nép,
győztes célok napja virrad,
szívünk bátor tűzben ég,
győztes célok napja virrad,
szívünk bátor tűzben ég.

Őseink száz híres tettét
tudja már a nagyvilág,
és e hős hír nem csak emlék,
tettre buzdít: küzdj tovább!
És e hős hír nem csak emlék,
tettre buzdít: küzdj tovább!

Zászlainknak hajnalpírját
ékesíti sárga nap,
él a nép és él az ország
tengerkékszín ég alatt.

Él a nép és él az ország
tengerkéksín ég alatt.

Nép a népek tengerében
tisztel munkát és erényt,
küzd, ha kell, de áll merészen
meg nem ingó sziklaként.
Küzd, ha kell, de áll merészen
meg nem ingó sziklaként.

Itt a munka tisztessége
győzhetetlen fegyverünk,
és e jelben győz a béke,
bárki törjön ellenünk.
És e jelben győz a béke,
bárki törjön ellenünk.

23 Jugoszlávia

Jugoszlávok! Él még nagyapáink szava
mindaddig, míg fiú szíve a népért dobog,
Él, míg él a szlávok szelleme,
s századokon át is élni fog,
a pokol mélye hiába fenyeget,
a villám tüze is hiába rettent.

Vigyen el a bura minden bajt fölülünk,
a szikla összeomlik, a tölgy törik, reng a föld,
mi állunk, mint a szirt, rendületlen;
hazánk minden árulója átkozott legyen!

24 Horvátország

Szép a mi hazánk
Oly bátor és oly dicső,
Apáink régi dicsőségét
Áldja Isten, s élj örökké!

Te vagy egyetlen dicsőségünk,
Te vagy egyetlen kincsünk,
Óh, hogy szeretjük síkjaid és völgyeid,
Hogyan szeretjük dombjaid és hegyeid.

Száva, Dráva folytatok,
Duna, el ne veszítsd erődet,
Mély, kék tenger mondd el a világnak,
Mennyire szeretik a horvátok szülőföldjüket!

Ha mezőit napfény csókolja,
Ha tölgyeit vad szél rázza,
Ha szerettei a mennybe értek,
Szívük akkor is dobog, Horvátország, érted!

25 Bulgária

Büszkén magaslanak a Balkán csúcsai,
Lábuknál folynak a Duna habjai,
Izzik Trákia nap tűzén,
Pirin bíbor fényben dereng.
Drága szép hazánk,

Édenünk te vagy!
Dús, kies föld, bájad s erőd
örök és végtelen nagy.

Érted, áldott nemzetünk,
Sok vitéz hő vére hullt!
Földünk, önts erőt fiadba,
Fény felé visz ez az út!
Drága szép hazánk,
Édenünk te vagy!
Dús, kies föld, bájad s erőd
örök és végtelen nagy.

26 Albánia

A zászló alatt egyesülve,
egy az akarat és egy a cél;
itt eskü szálljon most az égre:
összefog mind, ki harcra kél!
A harcban csak a gyáva hátrál meg,
ha szent szabadságunk a tér
a hős szíve nem remeghet:
népéért áldozza életét.

27 Szlovénia

Isten áldása kíséren minden népet,
mely nemcsak várja rég, de küzd is azért,
hogy a föld minden lakosa megérje,
hogy háború s viszály nem uralkodik,
nem ellenség, hanem jó szomszéd lesz mindenik!

GYÖRGY CSEPELI - ANTAL ÖRKÉNY
Symbols and Ideas in the European National Anthems

This paper attempts to analyse the patterns of national self-imageries as they appear in text of national anthems. Through analysis of themes, actors, motives, values, and historical contexts we try to demonstrate the formative role of European regional differences, determined by different types of development of state and nation. Another aspect of our analyses will attempt to reveal the emotional content with a special emphasise on technics to elicit national pride and positive identification.

It is assumed that while there would be overlapping and corresponding elements in the corpus the underlying structure of discourse is determined by political motives in the case of Western European nations and cultural motives in the case of Eastern and Central European nations.

In both types individual versions are to be expected which can be explained by specific historical and cultural factors.

ANNA JUROVÁ

Cigányok-romák Szlovákiában 1945 után

Néhány demográfiai adat

A volt Csehszlovákiához hasonlóan immár az önálló Szlovákia is A azon országok közé tartozik, amelyekben rendkívül magas a roma népesség aránya. Azonban e kisebbségről nem álltak rendelkezésre pontos és megbízható demográfiai adatok; a roma etnikumhoz tartozás megállapításának módszerei és mibenlétének megítélése pedig minden európai országban különbözőek. Többfajta adatforrás kombinálásával feltételezték, hogy a romák száma a volt Csehszlovákiában 1989-ben körülbelül 400 ezer. A közigazgatás városi és járási hivatalainak 1989-es nyilvántartása alapján Szlovákiában 253 943 roma élt, az összlakosság 4,8 százaléka, s ezzel az ország Európában az első helyre került. Ugyanakkor indokolt feltételezni, hogy a roma lakosság száma ennél magasabb, mivel a beilleszkedett, a társadalmi átlag normáknak megfelelő romák kimaradtak a hivatalok nyilvántartásából. 1989. december 31-ig Kelet-Szlovákiában az államigazgatási szervek 140 241 romát tartottak nyilván (ez a régió lakosságának 9,1 százaléka, a szlovákiai romák létszámának majdnem 55 százaléka). E régió egyes járásaiban a romák aránya a 15-19 százalékot is eléri. A romák koncentrált jelenléte tehát Kelet-Szlovákiában sajátos problémákat okoz, amelyeknek gyökerei és okai a romák múltjában keresendők, és a múlt rendszer idején is társadalmuk fejlődésétől függtek.

Mind Szlovákiában, mind a volt Csehszlovákiában gyakran felülbecslik a romák létszámát. Az Európa Tanács anyagai, a közép- és kelet-európai etnikai kisebbségekkel foglalkozó nyugati publikációk, például a Bertelsmann Alapítványnál, az Európa Intézet kiadványai vagy J. P. Liégeois *Roma, Tsiganes, Voyageurs* című publikációja (szlovák verzióját *Romák, cigányok, vándorok* címen a múlt évben adta ki az Európa Tanács Információs és Dokumentációs Központja), valamint a sajtóban megjelenő cikkek, illetve a médiumokban elhangzó információk (Szabad Európa) Csehországban és Szlovákiában együtt 800 ezres roma lakosságról közölnek adatokat (300 ezret Csehországban és több mint 500 ezret Szlovákiában), amellyel nem érthetünk egyet. A többéves kutatási gyakorlattal rendelkező demográfusok, etnográfusok megerősítik mind a háború utáni időszak roma népességre vonatkozó összeírásainak adatait, mind a nemzeti bizottságokban (tanácsokban) e lakosságról vezetett nyilvántartásokat, mind a roma lakosságra vonatkozó külön, azaz az 1970-ben és 1980-ban elvégzett censzos népszámlálását. Amennyiben a háború utáni első, 1947-es összeírásban rögzített helyzetből, azaz a 101 190-es csehszlovákiai cigány-roma létszámból indulunk ki, a roma népesség létszámának megállapítása a 80-as évek végén, a háború utánihoz képest négyszeres növekedéssel számolva, reálisnak mondható. Az 1966 és 1968 között végzett összeírások szerint, amelyeket a cigány lakosság problémáinak megoldására létrehozott kormánybizottság számára készítettek el, megállapították, hogy a roma lakosság egy része (főként a legfejlettebb romák és a vegyes nemzetiségű családok) nem került be a nyilvántartásba, s ugyanez történt a későbbi censzusok esetében is, amikor különféle szubjektív kritériumokat alkalmaztak a lakosság etnikai hovatartozásának megítélésében, ezzel a megállapítással egyet lehet érteni. Azzal azonban nem lehet egyetérteni, hogy a nyilvántartásból kimaradt volna az állam roma lakosságának de facto a fele (maguk a roma etnikum képviselői mutatnak rá a nemzeti tanácsok és az állambiztonsági szervek által végzett nyilvántartásokat, ellenőrzéseket és általában a roma népesség múltját kísérő diszkriminációra).

A közös állam szétválása után megesik, hogy a közös adatokat helytelenül alkalmazzák, és mechanikusan átviszik a szlovákiai viszonyokra, ami a bevezetett számbeli adatok értékének és jelentőségének csökkenését eredményezi a gyakorlati politikában és annak más államok részéről való elfogadásában. Ha minden fent említett körülményt figyelembe veszünk, nem fogadhatjuk el azokat az adatokat, amelyek a háború végétől a szlovákiai roma népesség nyolcszoros növekedését jelentenék. A roma lakosság létszámának túlbecslése még inkább eltorzítja jelentős részüknek amúgy is kedvezőtlen szociális helyzetét Szlovákia gazdasági és társadalmi átalakulásának folyamatában.

Az 1991-es népszámlálás alapján a Szlovák Köztársaság lakosságának száma: 5 268 935; a 4 511 679-es szlovákságon (85,6%) kívül több nemzeti kisebbség él az országban - a legnagyobb létszámúak a magyarok, utánuk a romák következnek. Hatvan év után először nyílt a romáknak lehetőségük arra, hogy szabadon deklarálják nemzetiségi hovatartozásukat. A roma etnikai tudat alacsony szintje, az etnikumon belüli integráció elégtelensége, a roma politikai és kulturális szervezetek felkészületlensége és nézetbeli szétforgácsoltsága azt eredményezte, hogy e lehetőséget csak 75 802-en használták ki a felmérések végleges eredménye szerint, miközben a demográfiai és statisztikai források a roma népesség ismételen növekvő trendje alapján jelenleg 300 ezres létszámú roma lakosságot feltételeznek, ami Szlovákia összlakosságán belül mintegy 5,7 százalékos arányt jelent.

A szlovákiai roma lakosság létszámának folyamatos növekedését meg- erősítik a források: a történelmi Magyarország 1893-as romaösszeírásától kezdve (36 ezer) az 1927/117. számú törvény elfogadása alkalmából a vándorcigányokról készített összeíráson át (62 192) az 1947-es, háború utáni összeírásig (84 438). A Csehszlovákiaiban összeírt romákat de facto Szlovákiából telepítették át (több mint 16 ezer személyt); a cigány lakosság problémáinak megoldására létrehozott kormánybizottság számára 1966-1968-ban készített külön összeírásokban 165 006 szlovákiai roma szerepel; 1980-ban számuk már 199 853; 1989-ben további növekedést jegyeztek fel: ekkor 253 943 nyilvántartott és állandó bejelentővel rendelkező roma polgára volt Szlovákiának.

A többségi nemzetétől eltérően a roma népesség korstruktúrája kifejezetten progresszív jellegű. Mindenekelőtt a gyermekek magas aránya (az 1947-es összeírásban 39,3%; az 1966-1968-as összeírásban 50%; az 1970-es években 45% fölött; az 1980-as években 43%-on állandósult) és az idősebb korosztályok kis létszáma (a 60 év fölötti életkort csak nagyon kevés roma éli meg) jellemzi. A munkaképes korú lakosság aránya a többségi nemzetéhez képest körülbelül 7 százalékkal alacsonyabb. A roma férfiak átlagéletkora csak 55, a nőké 59 év, s ez 12, illetve 15 évvel alacsonyabb az össznépességen belül.

A magas születési arányszám a roma nők egész reprodukciós időszak alatti magas termékenységének következménye, különösen az elmaradott roma közösségekben, ahol egy anyára átlagban több mint öt élveszületés esik. Még ha a csecsemőhalandóság csökkenő tendenciát mutat is, a többségi nemzethez viszonyítva még mindig nagyon magas, három-négyszeres. Jelentős sajátosság a romák körében a 18 éves kor alatt először szülő nők magas száma (az elmaradottabb helységeken arányuk a népesség többi részéhez viszonyítva több mint 30%). Az utóbbi két-három évtizedben a romák körében is demográfiai forradalom zajlik, főként a szociálisan fejlettebb környezetben, ahol a csecsemőhalandóság mellett csökken az élveszületések egy anyára eső aránya is, egyre kevesebb a 35 évesnél idősebb nők szüléseinek száma és a 18 évesnél fiatalabb először szülő nőké.

A romák szubetnikus csoportjai

A Szlovákiában élő romák két alapszoportra oszlanak. A régen betelepülteké a népesebb (kb. 90%), ők a 16-18. század óta élnek e területen. Nyelvi környezetük szerint megkülönböztethetők szlovák romák (*szlovacsike* vagy *szervike romu*) és magyar romák (*ungrike roma*), az utóbbiak elsősorban Dél-Szlovákiában élnek. Kultúrájuk alapvetően azonos. Megélhetésük alapformája a parasztnál végzett alkalmi munka volt. Legjelentősebb iparuknak a kovácmesterség számított, amelynek ismeretét valószínűleg Indiából hozták magukkal. Archaikus módszerrel dolgoztak (guggolva vagy ülve), és használt anyagokat munkáltak meg, ezért nem jelentettek konkurenciát a nem roma kovácsok számára, tevékenységükre a többségi lakosság szegényebb rétegei tartottak igényt. Ma már csak néhány roma foglalkozik kovácmesterséggel, főként iparművészeti kovácsoltvas árukat, rácsokat, sodronyokat, gyertyatartókat és hasonlókat készítenek. Emellett jellegzetes roma mesterségnek számított a seprűkészítés, faszénégetés, kosárfonás, vályogvetés; a roma asszonyok a parasztok kemencéjét és házának földjét tapasztották, disznószőrből kefét készítettek, primitív szövőszéken speciális szőtteket szőttek. A régi letelepedésű romák jelentős megélhetési forrása a zenélés volt. A 19. és 20. század fordulójának cigányzenészei a városi kávéházi zenészek gazdag és saját etnikumuktól gyakran elhatárolódó speciális rétegét alakították ki.

A romák második csoportját az ún. oláh cigányok alkotják (*vlasike roma*, *Vlachi*), akik Szlovákiába főként a 19. század második felében és később, közvetlenül a második világháború befejezése után is vándorcigányként érkeztek a mai Románia területéről. A két háború közötti időszakban egy részük félig letelepedett életmódot folytatott, a többiek pedig 1958-1959-ig vándoroltak, amikor is kényszerítették őket az egy helyben lakásra. A régen letelepedett szlovák és magyar romáktól világosabb bőrszínük különbözteti meg őket; szeretik a tarka, erős színeket és az arany ékszereket. Megélhetésük hagyományos forrásai közé tartozott a lókupecség, a kovácmesterség, a teknővájás, üstkészítés. Jelenleg a kereskedelem és a viszonteladás aktualizált formáinak köszönhetően a romák leggazdagabb rétegéhez tartoznak, elsősorban Dél-Szlovákia városaiban és községeiben élnek. A régen betelepültek és a szigorú rokoni közösségben élő oláh cigányok között minimális a kapcsolat. Szlovákiában szóróványosan fordulnak elő a szintek etnikai alcsoportjának maradványai, akik különféle búcsús körhinták, céllövöldék üzemeltetéséből, köszörülésből és hasonlókból tartották fenn magukat.

A roma társadalom életét belső viszonyaik és viselkedésük saját normarendszere, valamint társadalmi kapcsolataik szabályozzák. A legjellegzetesebb hagyományokat az oláh cigányok őrizték meg és tartják be, főként a helyi etnikai közösségek és a roma családok szintjén. A helyi társadalom élén a vajda (*mujalo*) áll, aki széles döntési jogkörrel rendelkezik. A múltban hatalmát látható külső ismertetőjegyek is jelképezték. A régen letelepült romák környezetében a *cshibalo* az általánosan tisztelt és respektált férfi, aki az etikai normák betartása, a rend fölött őröködött, ő volt a szertartásvezető, képviselte a helyi társadalmat a közigazgatással való kapcsolatban. A társadalmi kötődések felbomlásával az utóbbi évtizedekben alaposan megcsappant a roma közösségek ezen intézményének autoritása is. A roma társadalom alapja a család maradt, amelyben a döntési jog a férfiaké, de a háztartás vezetése teljes mértékben az asszonyokra hárul.

Az állami politika az elmúlt rendszerben

A roma etnikum problémái semmiképpen sem játszottak domináns szerepet a háború befejezése utáni fejlődésben és a hatalomért folytatott politikai harc kontextusában. A roma kisebbséggel reálisan senki sem számolt a megújított állam jövőjét illető mérlegelésekben. A háborús időszak fájldöző évei múltán, valamint a romák egyenjogúságának proklamálása után a priori elvárták tőlük a társadalomba és a termelésbe való konfliktusok nélküli beilleszkedést. A roma népesség Szlovákia azon területein volt jelentős tényező, ahol hagyományosan nagy számban élt már a háború előtti időszakban is. Az idő tájt a szomszéd államokból vándorcsoporthoz özönlöttek Szlovákia területére. A roma népesség egyenetlenül helyezkedett el, egyes régiókban és helységeken koncentráldott. Dél-Szlovákiában tovább bonyolították a határ menti viszonyokat, a háborús események által különösen megviselt Kelet-Szlovákiában pedig nem találtak megoldást alapvető egzisztenciális problémáikra. A nagy létszámú családok szociális helyzete a háború után tovább romlott. A romák Szlovákiából (Csehszágban 1945 májusában körülbelül ezer roma élt) főként a határvidékekre irányuló széles körű spontán migrációval a köztársaság egész területén kezdenek szétszóródni (a háború utáni két évben kb. 16 ezer roma települt át munkát keresve Csehszágba). A migrációban részt vevő romák egy részének valóban az volt a szándéka, hogy aktívan, önállóan és végérvényesen megoldja családja munka- és lakhatási problémáit. A romák másik része azonban állandóan vándorolt, magatartása aszociális maradt, továbbra is bűncselekmények elkövetéséből élt. Így több területen és helységeben bonyolulttá vált a helyzet; viszonyuk a többségi lakossággal nagyon feszültté vált, mivel a háború után mindenkinek nehéz volt a helyzete.

Ebben az időszakban az állami szervek és a lakosság romákkal kapcsolatos magatartásában két jól elkülöníthető irányzat lelhető fel. Az egyikre a segítségnyújtás munkaügyi és lakásproblémáik megoldásában, egyfajta szociális-karitatív szemlélet és a jóindulatba, szabálysértéseik elnézésébe torkolló tolerancia, együttérzés, valamint a gyakori tanácsalanság és elmaradottságukkal magyarázott megbocsátás jellemző, amelyet a rasszizmus vádjától való félelem diktált (például a kitelepített németek után maradt elnéptelenedett helységebe, lakásokba, házakba telepítették be őket; a Szepességsben, Privigye járásban ismert volt Nyitrafenyves község esete, amelyet a betelepített romák teljesen tönkretettek, leromboltak, s ugyanezt tették a körmöci járás Kunvágás nevű helységében és másutt is). A másik irányzatot az előítéletek tömege, a romák problémáinak hanyag kezelése, elutasítás és averzió, kényszerletelepítés, a represszív és perzekúciós módszerekhez való visszatérés jellemezte. A szociális problémáik megoldására irányuló igyekezet nem riadt vissza erőszakos munkába állításuktól sem. Hangsúlyoznunk kell, hogy az 1940-es évek második felében ez a tendencia és az adminisztratív-represszív módszerek domináltak. (Itt megemlíthetjük a Poprádi járás Nemzeti Tanácsának olyan rendelet kiadását célzó kísérletét, amely 1946-ban megtiltotta a romáknak a Magas-Tátrába való belépést; több nemzeti bizottság arra törekedett, hogy saját községéből kitelepítse a romákat: például a Bártfai járásban Lucska község, a Turóci járásban Hedvigfalva és Berestyénfalva folytatott vitát, amikor a romákat saját községeiken kívülre, a határba szeretnék volna telepíteni; vagy az arra vonatkozó javaslatok, hogy a romákat a németek után üresen maradt néhány községbe gyűjtsék össze és hasonlók.) Számos rendelkezés, szabályozás és direktíva született a különféle közigazgatási szervek azon törekvéséből, hogy a romákat „közhasznú munkára” fogják. Több háború előtti, sőt a Szlovák Köztársaság idejéből származó, módosított és javított rendeletet érvényben hagytak, amelyekhez a Belügyi Meghatalmazotti Hivatalban különféle belső utasításokat csatoltak a feketekereskedelem, a koldulás, a csavargás, a vadorzás és hasonló jelenségek tilalmáról. Az illetékes szervek érzékelték a törvények hiányát,

ezért hozzáálltak, hogy kidolgozzák és megfogalmazzák az új szabályozást, amelyben megtiltanák a vándorlást, előírnák a letelepítést és a pontos nyilvántartásba vételt, valamint a munkába állítást. Az állami közigazgatás állásfoglalásai világosan dokumentálják a romák kényszermunkatáborokba való összegyűjtésére és átnevelésére készült, 1947-ben tárgyalta azon terveket, melyek nem voltak elfogadhatók.

A különféle rendelkezések, javaslatok és tárgyalások kontextusában 1947-ben elvégezték a háború utáni első cigány-roma összeírást Csehszlovákiában, amelynek eredményét a további lépések megtételének feltételeként és kiindulópontjaként értelmezték. 101 190 romát írtak össze, ebből Csehországban 16 752, Szlovákiában 84 438 személyt, és nem zárták ki azt sem, hogy egyesek kimaradtak az összeírásból. Az összeírás gyakorlati haszna minimális volt, mert az 1948 elején végbement politikai változások az összeírási akciót és a tervezett rendezést megghiúsították.

Jelentős tény a roma etnikum képviselőinek 1948-as kísérlete saját kulturális szervezet létrehozására. A Szlovák Cigányok Egyesületének határozott törekvése az volt, hogy a kommunista hatalomátvétel után a roma kisebbségnek ne csupán kulturális érdekeit képviselje. A hiányos információk ellenére ez a tény bizonyítékkul szolgál arra, hogy a roma társadalom tagjainak többsége általánosan alacsony kulturális és szociális szintje ellenére készen állt rá, hogy megszervezze magát és követelje a saját fejlődésének kérdéseiben való részvétel jogát.

Az 1950-es évek elejétől a CSKP KB határozatának 1958-as elfogadásáig tartó időszak a maga ellentmondásosságával, heterogén jellegével együtt egyfajta átmeneti, kísérleti időszakot jelent az ún. romakérdés szociális felfogású megoldásában. Ezen időszak kezdetén a romaproblematika két - etnikai és szociális - oldalának szembeállításában határozták meg az egész elkövetkező időszak irányvonalát. Az etnikai oldalt elvetették és eljelentéktelenítették, s a szociális asszimiláció politikáját helyezték előtérbe. Ez egyrészt a romák segélyezésének és védelmének paternalisztikus vonásaiban, másrészt abban nyilvánult meg, hogy elutasították és megszüntették a romák elleni összes előző represszív eljárást, ide értve az 1927/117-es számú, vándorcigányokról szóló törvényt is.

Az állami közigazgatás különféle szintjein, a kultúra szférájában elindult kezdeményezésekben, a különböző tanácskozásokon és a minisztériumok közötti tárgyalásokon, valamint az egyéni kezdeményezésként és a romák képviselőivel szervezett találkozókban makacsul elutasították mindazokat a javaslatokat és terveket, amelyek az irányvonal meghatározására, az ún. roma-kérdés lényegének és tartalmának tisztázására és megértésére törekedtek. Azt várták, hogy a roma lakosság szociális és gazdasági helyzete automatikusan javulni fog, s az ún. cigánykérdés Szlovákia iparosítási menetétől függően megoldódik. Az állami romapolitika filozófiáját így direktív módon Prágában a szlovákiai viszonyok objektív ismerete nélkül fogalmazták meg.

Az 1950-es évek elején folyó vitákban lelepleződött az az ellentmondásos hozzáállás, amely a romaproblémát nemzetiségi kérdésként értelmező elképzelésekkel szemben fogalmazódott meg. Eközben a Szovjetunió

20-as, 30-as évekből azon hasonló gyakorlatára hivatkoztak, amely az ún. kis nemzetiségek vagy kis nemzetek problémáinak megoldásával összefüggésben elismerte a romák nemzeti sajátosságait is. Azon elképzelések, miszerint a romákat nacionalizálni kell, elő kell segíteni öntudatosodási folyamatukat és pozitív etnikai emancipációjukat, támogatni kell a kulturális-nemzetiségi autonómia politikáját, nem valósulhattak meg. Nem lehetett túllépni a marxista nemzetiség-felfogás ideológiai meghatározottságán és a romák etnikai fejlődésében a nemzetiségi stádium elérését

célzó lehetőség a priori elméleti elutasításán. A romák „kötelesek” voltak összeolvadni a többségi társadalommal, még akkor is, ha továbbra is felvetődött az igény önkormányzati egységek kialakítására a roma lakosságú területeken, a saját funkcionáriusokkal és saját értelmiséggel rendelkező önálló községektől („legjobb lenne őket valamilyen téglagyár köré koncentrálni”) bizonyos, munkaerőhiánnyal küzdő területek benépesítésén át (erre Morvaországban Osoblažsko körzetét javasolták) egészen a kompakt, önálló roma területi régiók kialakításáig a cseh határ menti vidékek betelepítésével.

A belügyi tárca mindezeket a nézeteket a nemzeti tanácsok számára készülő összeállami irányelvek megfogalmazásakor elutasította, hivatkozva a romák életmódjára, gazdasági függőségére és általános szociális és kulturális elmaradottságára. Érveltek „a cigány nyelv és kultúra túlértékelése ellen is, ami a cigányok további izolációjához és ahhoz vezethet, hogy megmaradnak a régi életmód és gondolkodás mellett”. (A kulturális és népművelési tárca több 1953-as információja szerint abban az időben már nyomtatásra készen állt egy roma nyelvű tankönyv.)

A romák szociális asszimilálásának koncepciója *A cigány származású személyek viszonyainak rendezéséről* címmel 1952 márciusában kiadott irányelvekben fogalmazódott meg, amelyek a nemzeti tanácsok és vállalatok munkáját irányították a roma családok szociális problémáinak megoldására, a művelődésre, az egészségügyi és higiéniai jellegű kérdésekre és hasonlókra vonatkozóan. A kérdéskör szociális oldala és az állami politika szociális és karitatív irányvonala benne foglaltatik minden Szlovákiában ezután elfogadott intézkedésben és határozatban. Az 50-es évek közepén a szlovák iskolaügyi, kulturális, egészségügyi tárca és maga a Megbízottak Testülete is aktivizálódott a célból, hogy megoldják a munka-, a lakás- és az egészségügyi, valamint a higiéniai kérdéseket, a művelődés-oktatás problémakörét és az írástudatlanság felszámolását, a romák életszínvonalának emelését az állam sokoldalú támogatásával és az átnevelő tevékenység segítségével. Az 50-es évek folyamán az állam szociális-karitatív politikájában mindinkább előtérbe került a romák történelmi és társadalmi elmaradottsága felszámolásának igénye. Az állam politikájának megvalósítása során a szociális gondoskodás passzív tárgyának helyzetébe hozta a romákat, és eltűrte visszaéléseiket is, még ha néha bírálóan rá is mutatott arra, hogy maguk a romák keveset tesznek azért, hogy kitörjenek elmaradottságukból.

Az egészségügyi tárca ösztönzésére, a Megbízottak Testülete határozatának alapján és az illetékes területi nemzeti bizottságok tevékenységéhez kapcsolódva 1955-ben és 1956-ban széles körű felmérést végeztek a roma településeken, amelyeket a nem kívánatos életmód, a fertőző betegségek és járványok terjedésének melegágyaiként, a romák elmaradottságának és izolációjának okozóiként határoztak meg. 1305 izolált települést írtak össze 14 935 putrival és a bennük élő 95 092 romával. Azokra a felszólításokra, amelyek többek között az egészségügyi tárcától érkeztek, a Megbízottak Testülete 1956. szeptember 18-án kelt, 39. számú határozatában kiadta a lakás- és családház-építés területi közigazgatási szervének, hogy dolgozzon ki tervet a legelmaradottabb roma települések felszámolására, az állami támogatással való egyéni lakásépítésre, az állami lakásépítésre, a határ menti területek betelepítésére, valamint a bányákba való toborzással összekapcsolt államilakás-kiosztásra.

A különféle rendelkezések elfogadása és gyakorlati megvalósítása során ebben az időszakban az államigazgatási szervek részéről újból felmerült és a gyakorlatban újra előtérbe került a roma családok letelepítésének szükségessége. Több eljárás bizonyította a vándorló csoportokkal kapcsolatos negatív tapasztalatait, hivatkozott ezek permanensen ismétlődő bűncselekményeire, valamint a büntetés és nyilvántartás

előli elmenekülésükre. Javaslatok tömege sürgette, hogy a roma lakosság problémáinak megoldását ne halogassák tovább. E fellépések hatására helyzetelemző tanulmányok készültek a CSKP KB ülésére, szigorúbb eljárást követelve. Rámutattak az átnevelő módszerek eredménytelenségére, a felvilágosító-nevelő munka alacsony hatékonyságára, a szociális asszimiláció politikájának gyér eredményeire. Mindez megváltoztatta a romakérdés megoldásának koncepcióját.

A változást egyértelműen kifejezte a CSKP KB 1958. április 8-i határozata *A cigány lakosság körében folytatandó munkáról*, amely a benne megfogalmazott feladatokkal és célkitűzésekkel bevezette a romák erőszakos asszimilálásának korszakát, amely 1970-ig tartott. A határozat szerint „el kell utasítani egyes közművelődési dolgozók azon törekvéseit, hogy az eddigi dialektusokból mesterséges cigány irodalmi nyelvet és irodalmat alkossanak, hogy cigány iskolákat és osztályokat hozzanak létre cigány oktatási nyelvvel”. Ezt újfent a romák elmaradottságával indokolták, és ezekben a törekvésekben a romák elzárkózásának további, nem kívánatos erősödését, átnevelésük lassítását látták.

A kitűzött cél - a romák társadalmi beilleszkedése, asszimilációja és beolvadása - elérésének érdekében minden párt- és állami szervnek, minden társadalmi szervezetnek arra kellett koncentrálnia, hogy megszűnjenek a romák foglalkoztatásában, egészségi állapotában, műveltségi színvonalában, lakás- és higiéniai körülményeiben mutatkozó fogyatékoságok. Nagyon igényes és több vonatkozásban megvalósíthatatlan feladatok végrehajtására utasították a vállalatokat, a nemzeti tanácsokat és az egészségügyi tárcát. A roma családok szociális-gazdasági hátrányainak megszüntetése érdekében az állam rendkívüli aktivitást mutatott foglalkoztatásuk növelésében (két év alatt 11 ezer romát állítottak munkába) és lakásproblémáik megoldásában (családok százai kaptak lakást, családok százai számára tették lehetővé az egyéni lakásépítést, és államköltségen elkezdték felszámolni az első roma településeket, például Horka-Miklušovcén, Kendicén); számos intézkedést fogadtak el iskolaügyben is.

Hogy minél hamarabb teljesítsék a kitűzött célt, előre jelezték, hogy törvényben szabályozzák a romák vándorlásának betiltását és állandó letelepítését. Ezt követelte az állami közigazgatás minden szerve, mert az 50-es évek folyamán a romakérdés megoldatlan problémái össztársadalmi ügygé növekedtek (a lakosság többi részének veszélyeztetéséről volt már szó, amit a bűncselekmények elkövetése, a vándorcigányoknak a lehetséges büntetések alóli kibújása, a nyilvántartásból való szándékos kimaradása, élelmük és megélhetésük biztosításának illegális módszerei, életmódjuk egészségügyi aspektusai jelentettek; s amelyet gyermekeik írástudatlansága és az iskolaköteles korból kinőtt gyermekek iskolázatlansága súlyosbított). Az 1958/74. számú, *a vándorló személyek állandó letelepítéséről* szóló, 1958. október 17-én kelt törvény mintájának az 1956-ban a Szovjetunióban elfogadott párhuzamos tartalmú, a vándorlás betiltásáról szóló határozat tekinthető.

A törvény a nemzeti tanácsok számára előírta, hogy kötelesek segítséget nyújtani a vándorló személyeknek a letelepülésben, egyúttal büntetés terhe mellett megtiltotta a vándorlást. A büntetőszankciókról szóló 3. paragrafus csak 1959. március 1-jétől lépett életbe. E törvény koncepciója, megvalósítása, valamint végrehajtási utasításai ellentétben álltak az alkotmánnyal, és sértették az érintettek személyiségi jogait. A törvény meghatározta a letelepülés határidejét (március 1.), de 1958 decemberében kelt végrehajtási utasításai az érintett személyek névsorát csak 1959. február 3-6-án hirdették ki. A gyakorlati alkalmazás során a szankcionálásról szóló 3. paragrafust nem lehetett érvényesíteni, mert a nemzeti tanácsok nem tudták teljesíteni azokat

a feltételeket, amelyeket a törvény előírt: nem tudtak felkínálni minden vándorló személynek lakást és munkalehetőséget, mert se munka, se lakás nem volt elég. A vándor és fél-vándor romákat összeírták és daktiloszkópos nyilvántartásba vették, s ez lehetetlenné tette, hogy az illetékes nemzeti tanács engedélye nélkül a községet-várost elhagyják. A belügyi tárca jegyzékhez fűzött különféle belső instrukciói egyértelműen azt mutatják, hogy az állam a romák jelentős részével szemben különleges eljárást fogantatosított azokban az esetekben is, amikor nem feleltek meg azoknak a kritériumoknak, amelyek alapján a „nomád és félnomád” fogalmába besorolták őket (a gyakorlatban ennek értelmezése önkényes és nem egyértelmű). A nemzeti tanácsok ezeket a személyeket kiválogatták a jegyzékből (főként, ha nem tudták őket elszállásolni, foglalkoztatni, és így fel kellett őket szabadítani, hogy munkát kereshessenek maguknak). 46 500 személyt regisztráltak, holott a korábbi becslések 7-8 ezer vándorló romát feltételeztek; Szlovákiában 27 933 ilyen személy volt, ebből a 15 éven felüliek száma: 14 070, a 15 éven aluli gyermekeké pedig 13 863. A 15 évesnél idősebbek között 13 676 a cigány-roma és 412 az egyéb, ún. „világi vándor”.

A roma lakosság egy részének vándorlását egyszeri represszív eljárással, a lovak és szekerek felvásárlásával szüntették meg, néhányszor durva beavatkozásra is sor került (az összeírásra az embereket rendőri segédlettel vezették elő, s deportálással vagy munkatáborokba gyűjtéssel fenyegették meg). Tagadhatatlan azonban, hogy ezzel az erőszakos eljárással kezdődött a romák letelepítésének és állampolgári elismerésének folyamata.

A CSKP KB határozatának szellemében a párt- és állami szervek további intézkedéseket fogantatosítottak és kényszerítették rá a közigazgatás alacsonyabb szintjeire, hogy továbbra is teljesítsék a direktívákat, de a kitűzött célok már az 1960-as évek elején (a területi átszervezés után) teljesíthetetlennek mutatkoztak. A pártszervek nyomására a lakáskérdés megoldása egyre inkább az állami lakások kiosztására korlátozódott, bár nem volt belőlük elegendő, és az állam egyre nagyobb kötelezettségeket vállalt magára a romáknak nyújtott szociális és anyagi segítség, valamint az egészségügyi ellátás területén is.

Statisztikailag dokumentálható, hogy a CSKP KB határozatának teljesítése időszakában, 1958 és 1965 között az utasításoknak engedelmeskedve 16 600 romát állítottak munkába, felszámolták a 45 legszegényebb települést és mintegy 2500 putrit lebontottak, körülbelül 300 család lakás-problémája megoldódott, az 50-es évekhez képest kismértékben csökkent az írástudatlanság, javult a gyerekek iskolalátogatási gyakorisága.

A magas népszaporulat azonban oda vezetett, hogy ebben az időszakban is romlott a lakáshelyzet a roma településeken, amelyeknek száma a 60-as évek elején még gyarapodott, ahogyan lakosságuk száma is nőtt (1400 telep, körülbelül százezer lakos).

A jegyzékben szereplő romák valójában arra voltak kényszerítve, hogy megmaradjanak azokon a helyeken is, ahol nem találtak munkát, így sok olyan helységben, ahol nagy volt a roma lakosság koncentrációja, kritikussá vált a helyzet (mindenekelőtt Kelet-Szlovákiában).

Az 1960-as évek elejétől Kelet-Szlovákia - mivel ez a régió képtelen volt úrrá lenni a kialakult helyzeten - a romakérdés megoldását össz-szlovák vagy össz-állami ügygké kívánta tenni, követeléseik oda vezettek, hogy kikristályosodott egy újabb koncepció, amely a romák szétszórását és áttelepítését tűzte ki célul azon helyekről, ahol nagy koncentrációban éltek. Bizonyára az alulról jövő nyomás, a logikus indokok e koncepció elfogadásához vezettek. Lényegében azonban ez az elképzelés a romák irányított asszimilációjának folytatása árán elsősorban a szociális-gazdasági

problémákra kínált megoldást. E célra az állam jelentős pénzt különített el. E koncepció minden részletét törvényileg szabályozta a CSSZSZK kormányának 1965/302-es, 1965. október 13-i keltezésű rendelete, amelynek értelmében kormánybizottság alakult a cigány lakosság problémáinak megoldására, az össz-állami szempontú komplex eljárás garantálására (Csehszlovákia akkor a tervek szerint körülbelül 14 ezer személyt akartak áttelepíteni). A romák áttelepítését és szétszórását célzó koncepció megvalósításával elsősorban a putrik és cigánytelepek felszámolását és a roma családok lakáskérdésének megoldását, másodsorban a roma fiatalság iskoláztatását kívánták elérni, és csak harmadsorban tartották szem előtt a munkába állítást. Ez a koncepció is a szocialista állam romakérdéshez való paternalista hozzáállását bizonyította.

A 60-as években tetőzik az állami politika asszimilációs törekvése és a romákkal szemben alkalmazott kényszer, ugyanakkor a szociális szférában a legnagyobb anyagi segítséget ekkor nyújtják. Ám az állam nem érte el a roma lakosság hátrányos helyzetének kívánt megszüntetését, mert sok elmaradott roma erőfeszítés nélkül kapott lakást és különféle segélyeket. Az államhatalom kihasználása és a visszaélések tendenciái megerősödtek.

Mindehhez a szétszórás és áttelepítés rosszul megtervezett és elhibázott koncepciója társult. A gyakorlatban kiderült, hogy a koncepció nem eléggé átgondolt, hogy a nemzeti tanácsok alkalmazottai szubjektív módszereket alkalmaznak, s arra törekednek, hogy minél hamarabb megszabaduljanak saját roma lakosságuktól; manipulációkkal és nyomásgyakorlással, mindennemű előkészítés nélkül küldték át Csehszlovákia romáihoz, anélkül, hogy biztosították volna számukra a feltételeket; átgondolatlanul és elhamarkodottan, elegendő cserelakás nélkül felvásárolták a putrikat, s közben visszaélve az előírásokkal a támogatást saját meggazdagodásukra használták; a cseh járásközségek elutasítóan viselkedtek, és visszaküldték Szlovákia romáihoz. A ráfordított hatalmas összeg ellenére a koncepció csődje két év alatt bekövetkezett, s ez oda vezetett, hogy 1968/384-es számmal újabb kormányhatározatot adtak ki, amellyel érvénytelenítették a cigány lakosság problémáinak megoldására létrehozott kormánybizottságot, és a romák ügyeire vonatkozó hatáskör átkerült a Munka- és Szociálisügyi Minisztériumhoz (egészen 1990-ig).

A romaprobléma új dimenzióba került az 1968-1969-es megújítási folyamat során. Még ha újfent el is utasították a készülő nemzetiségi törvényben való nemzetiségi státútum elismerésének követelését, de engedélyezték a Cigányok-Romák Szövetségének, kulturális-társadalmi intézményének működését, amely 1969 és 1973 között folytatta tevékenységét.

1966 és 1971 között további 4750 putrit semmisítettek meg, amelyekből 23 700 embert költöztettek át; állandó munkához juttattak 6000 romát, a szakmunkásképzésbe körülbelül 750 fiút és lányt vontak be. Mindennek ellenére az 1970-es népszámlálás eredményei Szlovákia bizonyos mutatók rosszabbodására utaltak (úgy mint a lakáskérdés, a cseh vidékekhez képest minőségileg rosszabb szociális-gazdasági összetétel, kedvezőtlen demográfiai jellemzők, alacsony műveltségi szint).

Általánosságban meg kell állapítanunk, hogy a 70-es évek elejéig az állam hol erőszakos, represszív, hol fordítva, átnevelő, nem represszív módszereivel, a probléma szociális oldalára való kifejezett összpontosítással, a roma lakosoknak nyújtott szociális-karitatív segítséggel elért asszimilációs sikereket. De azzal, hogy etnicitásukat nem vette figyelembe, fékezte etnikulturális fejlődésüket, a szociális gondoskodás tárgyának passzív szerepébe kényszerítette őket. A komplexitás hiánya

éppen abban rejlett, hogy nem használták ki a pozitív etnikai fejlődés lehetőségeit arra, hogy a romák a saját erejükből emelkedjenek a társadalom egészének színvonalára, hogy pozitív értelemben alkalmazkodjanak és asszimilálódjanak.

Az irányított asszimiláció koncepciójának eredménytelensége az állami szerveket arra ösztönözte, hogy átértékelje a roma etnikummal kapcsolatos tevékenységét, és kidolgozza a romák sokoldalú társadalmi és kulturális integrációjának, a többi polgár átlagos élet- és kulturális színvonalára való fokozatos felfejlesztésének koncepcióját. A szándékok egyre világosabban hosszú távú, többgenerációs potenciális tervként fogalmazódtak meg, mert a többségi társadalom fokozatos fejlődése és felemelkedése, valamint a roma népesség rendkívüli számbeli növekedése miatt egyre mélyült a szakadék, nőtt a feszültség romák és nem romák között.

Az állami szociális politika rendelkezéseinek alapelvei, amelyeket az 1972/231-es kormányhatározat tartalmaz, és amelyeket az 1976/29-es határozattal egészítettek ki, megváltoztatták a roma lakosságról való gondoskodás prioritásait, és a célt újra minden munkaképes roma polgár munkába állításában, a roma ifjúság nevelésében, a felnőtt romák átnevelésében, a roma családok lakáskörülményeinek javításában, a megnövekedett bűnözés eliminálásában jelölte meg. A kormány később elfogadott határozatai pontosították és konkretizálták az egyes időszakokra vonatkozó elképzeléseket (az egyes ötéves tervek alapján kvótákat határoztak meg a roma gyerekek beiskolázására, a romák munkába állítási és lakásproblémáinak megoldására vonatkozóan) egészen 1989-ig.

Igaz, hogy az elkövetkező két évtizedben sikerült eredményt elérni, a romakérdés megoldásának több területén intenzívebbé vált a munka (ezek statisztikailag bizonyíthatóak), ám az állami szervek több terve irreálisnak bizonyult, s a halmozódó rendelkezés- és határozatsomagok gyakran csak a deklarált szándékok szintjén maradtak, az állami közigazgatás különböző fokozataira érkező leiratok nem változtattak a teljesíthetlenség tényén. Még ha a romák kulturális és etnikai sajátosságainak bagatellizálása csökkent is, az elkövetkező időszakban az állami politika megvalósításában kevéssé használták ki a roma kultúrában rejlő lehetőségeket, nem sikerült aktivizálni őket társadalmi-politikai téren sem, a felnőtt roma lakosság társadalmi aktivitása nem vált intenzív, különösen az elmaradottságban élő rétegekben nem. A romák egészen 1989 végéig csak minimális mértékben dönthettek (az állami szervek alkalmazottaiként) saját ügyeikben. Nem váltak és nem is válhattak saját társadalmi-kulturális integrációjuknak aktív résztvevőivé, és túlnyomó többségük passzív tárgy maradt a szocialista állam védőszárnyai alatt.

Romák a mai Szlovákiában

Szlovákiában 1989 novembere után a romák életében több jelentős változás állt be. Számos politikai és kulturális szervezetet alakítottak (Roma Polgári Kezdeményezés, Romák Demokratikus Uniójának Pártja, Romák Demokratikus Szövetsége, Roma Társadalom Kulturális Szövetsége, Romanyi Kultura, Roma Értelmiségiek Egyesülete, Ahinsa Roma), amelyek kulturális és politikai tevékenységet egyaránt folytatnak. A kommunista rendszer nem tekintette fontosnak, hogy a romák saját érdekeiket szervezett formában érvényesítsék. Ezért ma a roma szervezetek fejlődésükből és kikristályosodásukból adódó „gyermekbetegségekkel” küzdenek.

Az 1989 novembere utáni első időszakban számos roma politikai párt jött létre, számuk a roma kisebbség létszámához képest túlzottnak mondható. Programjaik áttekinthetlensége, széttagoltságuk és az egymás közötti kommunikáció hiánya oda

vezetett, hogy a ROI (Roma Polgári Kezdeményezés) kivételével a választásokon eredménytelenek maradtak. A ROI az egyetlen olyan roma politikai párt, amelynek a Polgári Fórummal és a szlovákiai Nyilvánosság az Erőszak Ellen mozgalommal koalícióban az 1990. júniusi választásokon sikerült képviselőit beküldenie az akkori CSSZSZK minden törvényhozó testületébe (a Cseh Köztársaság parlamentjében 5 mandátum; a Szlovák Köztársaság parlamentjében 1 mandátum; a szövetségi parlamentben 2 mandátum). Szlovákiában az 1992. júniusi választásokon és ugyanígy a legutóbbi parlamenti választásokon, 1994 szeptemberében a roma politikai pártok eredménytelennek bizonyultak. A roma politikai és kulturális szervezetek megalakulásuk óta gyakran lépnek fel egymással szemben ellenségesen, konfrontatívan (a roma sajtó hasábjain egymás elleni támadásaikkal saját híveiket és potenciális választóikat is dezorientálják). Egyes roma képviselők személyes ambíciói miatt folyik a közigazgatás különböző szintjein egymás kölcsönös befekettítése, s ez lehetővé teszi a romaproblémák megoldására irányuló konkrét intézkedések állandó halogatását, és a dotációk mértéktelen csökkentését azzal az indokkal, hogy a romák maguk sem tudják, mit akarnak, s hogy az állami szerveknek nincs kivel megtárgyalnia és megbeszélne a roma kisebbség problémáit.

Ezen okokból és főként a választásokon való ismételt eredménytelenség miatt felmerült annak szükségessége, hogy a roma politikai és kulturális szervezetek számára platformot hozzanak létre. A roma szervezetek közötti viszonyok kikristályosodásának időszakában bekövetkezett az egységesülés korszaka. 1993 márciusában a Szlovákiai Romák Egyesületi Tanácsának (ARRS) megalakításában 17 roma politikai párt, kulturális és társadalmi szervezet vett részt. Azonban az ARRS tevékenysége is fokozatosan megbénult a fent vázolt okok és a roma kisebbség képviselőinek folytatódó személyes ellentétei és versengése miatt. A kölcsönös együttműködésre irányuló törekvés és a hatékony kommunikáció újjáélesztésére a roma szervezetek között 1995-ben került sor, amikor több csatlakozó párt és mozgalom szeptemberben létrehozta a Szlovák Köztársaság Roma Politikai Pártjainak Unióját (URPS SR). Így teljesült a Szlovák Köztársaság kormányának követelése is, amely a romákkal való tárgyalást azok közös képviselőjéhez kötötte. A létrejött új roma szervezet nyilatkozatot fogadott el, melyet a Szlovák Köztársaság kormányhivatalának, a köztársasági elnöknek és a parlamentnek címzett; ebben egyet nem értésüket fejezték ki a roma-problematika megoldásának gyakorlati lépéseivel kapcsolatban (főleg a kormány romapolitikája alapelveinek késedelmes megvalósítását nehezményezték), és követelték, hogy hozzanak létre kormány-meghatalmazotti funkciót a roma-kérdéskör megoldására (ezt előterjesztették 1994-ben a Smolenicében szervezett roma-szimpozium memorandumában is).

A Szlovák Köztársaság kormánya 1991. április 9-én kelt 153. számú határozatában elfogadta a kormány romapolitikájának alapelveit: 1. A romák egyenjogúsítása a Szlovák Köztársaság területén élő többi nemzetiséggel. 2. Azonos jogosultsággal a szociális támogatásra rászorultság esetén a romákat az állam egyenjogú polgárainak nyilvánítja. 3. A szlovák kormány érvénytelenítette a kommunista korszakban kialakított központi irányítást a romaproblémák megoldásában, egyszersmind a jogköröket és a felelősséget a helyi képviseletekre ruházta át. Az alapelvek jelentős történelmi mérföldkövet jelentenek az állam-roma viszonyban. A megelőző fejlődést és a hosszú távon gyakorolt, a romák asszimilálására irányuló korábbi kísérleteket nem lehet egyszerűen csak a romák nemzetiségi státusának formális, „de jure” elismerésével meg nem történtté tenni. A törvényi szabályozásnak az életbe és a gyakorlatba való átültetése, a társadalom előítéleteinek és rögződött sztereotípiáinak felszámolása hosszú távú folyamat. A romák lehetőséget kaptak arra, hogy a

kormányhivatalokban, az Iskolaügyi és a Kulturális Minisztériumban dolgozzanak, s hatvan év után, az 1991-es népszámláláskor bejegyezhetnék roma nemzetiségüket, de az eredmények azt bizonyították, hogy etnikai tudatuk még mindig nem eléggé fejlett, és talán tovább él bennük a hovatarozásuk beismerésétől való félelem. Az elfogadott alapelveket az egyes tárcák keretein belül dolgozták ki, de megvalósításuk nem kielégítő (módosításuk már 1993 vége, a szepesváraljai események óta készül, ahol romaellenes diszkriminatív rendeletet adtak ki, melynek célja az volt, hogy a bűncselekményeket a roma polgárok személyiségi jogainak korlátozásával csökkentsék; ezt a rendeletet a parlament 1993 júniusában érvénytelenítette). A legjobb eredményeket a kultúra és az iskolaügy területén érték el, még ha a dotációk csökkenése nehezíti is a helyzetet, és nem világosak a roma gyerekek oktatásának finanszírozási kérdései sem. Szlovákiában roma nyelvű periodikumok jelennek meg (*Roma, Romano lil nevo, Luludi*), roma folklórcsoportok alakulnak; 1992-ben Kassán Romathan névvel hivatásos színház alakult, a rádió és a televízió a romák számára speciális műsorokat sugároz, roma irodalom jelenik meg. A Nyitrai Tanárképző Főiskolán létrehozták a roma kultúra tanszékét, ahonnan már kikerültek az első végzősök, a roma gyerekek tanárai és a roma kultúra munkásai.

Az 1989 novembere utáni változások a romák életében más jelentőséggel is bírnak. A szlovákiai átalakulási folyamattal összefüggő gazdasági és szociális nehézségek legnagyobb mértékben éppen a roma kisebbséget sújtották. Alacsony iskolázottságuk és szakképzetlenségük miatt a romák nagyon nehezen érvényesülhetnek az újonnan formálódó munkaerőpiacon. Csak elhanyagolható arányban vesznek részt a gazdasági fejlődésben, és munkanélküliségük okán a társadalom legelesettebb részét képezik. Egyes régiókban a romák munkanélkülisége majdnem 80 százalékos, és így ez a jelenség helyenként kulturális-etnikai kérdéssé válik. A helyi önkormányzati szervek tevékenysége és főként a gazdaságélénkítés állam által támogatott regionális tervei, valamint a szlovák mezőgazdaság revitalizációja elengedhetetlen (a szepességi régióban újra folyik a termés roma-csoportok általi illegális „betakarítása”, s éppen a magas munkanélküliségi arány, a szociális biztonság elvesztése, a szegény roma családok nyomorának növekedése miatt).

A roma népesség demográfiai mutatóira (főként a gyermekek és a fiatalok magas arányára) való tekintettel - és néhány más jellemzőjét tekintve is - jelentős munkaerőtömeget képvisel, amely a jövőben Szlovákiában nagymértékben befolyásolja majd azon régiók szociális-gazdasági és ipari fejlesztésének lehetőségeit, amelyekben e népesség él.

A roma munkaerő nagy része alacsonyan kvalifikált, illetve szakképzetlen (1989 novembere előtt az összes roma alkalmazott 90 százaléka a társadalmi osztálystruktúrában a munkásosztályhoz tartozott, miközben nagy részük szakképzettséget nem igénylő munkát végzett). Az ilyen munkák elvégzéséért kapott, gyakran jelentős javadalmazás nem is motiválta őket arra, hogy magasabb képesítést szerezzenek. Ma már a romák többsége a munkaadók számára épp alacsony műveltségi és képesítési szintje, valamint laza munkaerkölce és - fegyelme miatt elfogadhatatlan, de vannak arra is példák, hogy a munkaszerzésnél diszkriminálják őket. Az építőiparban és a hozzátartozó ágazatokban a termelés nagyon lecsökkent, s a romák számára nincsenek helyettük más munkahelyek. Szlovákiában a roma népesség nagy része vidéken él, de rendszerint ott sem képes munkát találni, hogy családját eltartsa (nagy részük sem a múltban, sem a jelenben nem rendelkezik tulajdonnal, amelyből végső esetben meg tudna élni). 1989 előtt a roma férfiak 60 százaléka más községbe és városba járt munkába. Jelenleg a munkaerő-kereslet korlátozott volta miatt a városokba irányuló mozgás lelassult. Az a helyzet, ami egyes

régiókban vagy néhány községben kialakult (ahol több száz munkaképes felnőtt korú roma lakik), sürgősen megköveteli a regionális és a nagyon specifikus helyi viszonyok megváltoztatását, hogy elejét vegyék egész községek szociális hanyatlásának. Elkerülhetetlenül szükség van az aktív foglalkoztatás átgondolt regionális és helyi politikájára, megfelelő munkahelyek teremtésére, átképző tanfolyamok szervezésére.

Korábban a roma családok jövedelmének nagyobb része (elsősorban a népes, szociálisan elmaradott és izolált helységekből) a szociális juttatásból származott. A munkával szerzett jövedelmek kis aránya a romák egy részében kifejlesztette az előző rendszer ún. szociális vívmányain és szociális gondoskodásán való élőködés különféle formáit, és nem ösztönzött keresőtevékenységre, nem keltett művelődési igényt. Ezek a tények nem sokat változtak, mert a munkanélküliek segélyezésére vonatkozó első jogi szabályozások is túlzottan jóindulatúnak bizonyultak, ugyanúgy, mint a vállalatok átalakításánál és felszámolásánál fizetett lelépési díjak kifizetése, s ez a romák egy részéből azt váltotta ki, hogy alkalmi látszatelönyökért könnyelműen elhagyja munkahelyét. Azonban hamarosan a problémák bűvös körében találta magát: elszigetelődött, alapvető egzisztenciális problémáival és kulturális-civilizációs elmaradottságának újratermelődésével magára maradt. A másik oldalon tény, hogy a romák jelentős részének vállalkozói aktivitása kiszélesedett, bár törvényesség és törvénytelenység határán egyensúlyoznak, illegális kereskedelmet folytatnak és ezzel összefüggő bűncselekményeket követnek el, kihasználják a törvényekben rejlő, joghézagokat, hiányosságokat; e tevékenységek a romák egy részének (azoknak is, akik munkanélküli-segélyt és szociális támogatást kapnak) hatalmas, ellenőrizhetetlen nyereséget hoznak.

Amennyiben a piacgazdaságban a lakosság bizonyos rétege, ideértve a romák egy részét is, akarva-akaratlanul a szociális védőhálótól való függésben találja magát, ahol garantálják számára azokat az alapvető szociális „járandóságokat, amelyek bár a legalacsonyabb szinten, de fedezik az életszükségeit, akkor az a kérdés, hogy milyen finansziális eszközök állnak az átgondolt foglalkoztatáspolitikára, és ezeket hogyan lesz képes a roma társadalom kihasználni. A szlovák társadalom és gazdaság átalakulásának jelenlegi, átmeneti időszakában egyelőre nincs meg a szükséges motiváció az elmaradott roma rétegek életmódjának megváltoztatásához; a műveltség alacsony társadalmi presztízse és a kvalifikált munka alulfizetettsége nem kényszeríti a romákat arra, hogy művelődjenek és növeljék szakképzettségüket, és hiányzik a kedvező légkör is. A roma család értékrendjét az változtathatná meg, ha tudatosodna benne az a tény, hogy a kvalifikálatlan munkaerőre a jövőben nem lesz társadalmi igény, s hogy a roma család és etnikum életének minőségi változásához a döntő előfeltétel a szakképzettség megszerzése lesz. Ehhez persze elengedhetetlenül szükség van a társadalom egészének gazdasági fejlődésére és politikai stabilitására.

A szlovákiai roma kisebbség élő és dinamikus társadalom. A diszkrimináció és üldözés időszaka után esélye és reális lehetősége van arra, hogy befolyásolja azokat a feltételeket, amelyek között él. A romákkal szemben a kommunista rendszer alatt foganatosított intézkedések időszakából eredő alapvető tapasztalat és felismerés, hogy semmilyen, még a jónak gondolt szándék sem éri el a célját, ha azt a roma társadalom nem fogadja el. Ezért a kormány részéről minden őszinte szándékú törekvés a roma problémák megoldására csak akkor lehet eredményes, ha nem kívülről erőltetik, hanem maguk a romák mérlegelik, akik mégiscsak a legjobban ismerik saját problémáikat, amelyekről nekik kell véleményt formálniuk, és azután saját közösségükön belül nekik is kell elfogadtatniuk ezeket.

FORRÁSOK

- Bačová, V.: Rómska menšina. In: Zel'ová, A. a kol.: *Minoritné etnické spoločenstvá na Slovensku v procesoch spoločenských premien*. Bratislava 1994.
- Bačová, V., Zel'ová, A.: Etnické menšiny na Slovensku. *Sociológia* 25. 1993. 4-5. Definitívne výsledky sčítania ľudu, domov a bytov cigánskeho obyvateľstva 1970. SŠÚ. *Demografie* 1967, 1968, 1969.
- Horváthová, E.: *Cigáni na Slovensku*. Bratislava 1964.
- Jurová, A.: Riešenie rómskej problematiky na Slovensku po druhej svetovej vojne. In: *Neznámi Rómovia*. Bratislava 1992.
- Jurová, A.: *Vývoj rómskej problematiky na Slovensku po roku 1945*. Bratislava 1993.
- Jurová, A.: K otázkam demografického vývoja Cigánov-Rómov na Slovensku. In: *Fenomén národnosti (ethnicity) a náboženstva v demografii strednej Európy*. Bratislava 1995. Liégois Jean-Pierre: *Rómovia, Cigáni, kočovníci*. Rada Európy 1995.
- Mann, A. B.: Formovanie etnickej identity Rómov na Slovensku. In: *Minority v politike*. Bratislava 1992.
- Mann, A. B.: Vývoj rómskej rodiny v dvoch spišských obciach. *Slovenský národopis* 1990. 4.
- Mann, A. B.: *Kultúra Rómov v strednej a východnej Európe*. Materiál pre UNESCO. 1994.
- Návrh rozpracovania Zásad vládnej politiky k Rómom a ich zabezpečenie v rezorte školstva*. 1991.
- Neznámi Rómovia*. (Zbor.) Bratislava 1992.
- Romano l'il, Romano l'il nevo* (od r. 1991)
- Rómovia na Slovensku a v Európe*. Informačné a dokumentačné stredisko o Rade Európy. Bratislava 1995.
- Sčítanie obyvateľov v ČSFR k 3. 3. 1991*. Predbežné výsledky. Statistický zpravodaj 1948. Srb, V.: Cikáni v československu. *Demografie* 1969. 3.
- Šedivý, V., Maroši, V.: *Postavenie národnostných menšín v Slovenskej republike*. Minority Rights Group Slovakia 1996.
- Zásady vládnej politiky k Rómom*. 1991.
- Zprávy a rozbor* 1983. Cikánské obyvatelstvo a jeho bydlení podle údaj sčítání lidu, dom a byt 1980 (definitivní výsledky).

ANNA JUROVÁ

The Roma/Gypsy in Slovakia since 1945

Similarly to the Ex-Czechoslovakia, the independent Slovak Republic is one of the countries where the proportion of the Roma population is very high. In some regions as well as in some districts of Eastern Slovakia their percentage is above the national average. First, the paper analyses the history of Roma demographic data and the socio-economic problems emerging since the World War II. Till the beginnings of the seventies, the state achieved some gains in assimilation using both violent, repressive methods and education, indulgence, concentrating on the social aspects by a charitable help given to the Roma population. Nevertheless, the problem remained unsolved. These problems were hidden till November 1989. The transition raised more acutely the dilemmas attributed to the cultural underdevelopment of Roma population caused by the existential problems and the bad situation caused by the constant reproduction of this underdevelopment. Since 1989 the possible solutions have also raised.

HAMBERGER JUDIT

A csehországi romák helyzete

A csehországi romákról általában

1938 előtt Csehszlovákiában körülbelül százezer roma élt, ebből 1 Csehországban és Morvaországban megközelítőleg hétezer. A csehországiak a letelepült szlovákiai romákkal ellentétben a vándor oláh cigányok közé tartoztak. A többségi nemzet bizalmatlan és elutasító magatartása törvényekben is tükröződött: 1927-ben kiadtak egy törvényt a vándorcigányokról, amely aszociálisnak bélyegezte őket, és előírta, hogy különleges jegyzékeken, cigányigazolványokkal vagy vándorlevelekkel tartsák őket nyilván.

1939 februárjában ún. „letelepítési akció” kezdődött: akik nem tudták igazolni, hogy rendszeres munkából el tudják magukat tartani, azokat büntetőtáborokba gyűjtötték. 1942-től a németek kezdtek nyilvántartásukba. Mintegy hatezer cigányt és ötezer „cigány életmódot folytató” személyt jegyeztek be. Egyúttal az első transzportokat is elindították Auschwitzba, ahol a cseh roma közösséget szinte teljesen kiirtották; 1945 után alig hatszázan tértek vissza közülük.¹

A morva- és csehországi romák legnagyobb része csak a második világháború után települt be főként Szlovákiából. Szlovákiában ekkoriban körülbelül 100 ezer roma élt, primitív körülmények között, izoláltan. E roma településeken a borzalmas nyomor abszolút írástudatlansággal és szinte teljes munkanélküliséggel párosult. Ennek ellenére a telep lakói olyan szabályok szerint éltek, amelyek segítettek nekik megőrizni közösségük rendjét és erkölcsét. Ezek a normák meghatározták a férfiak, nők, gyerekek, szülők, nagyszülők, apák, anyák, idősebb és fiatalabb testvérek, rokonok kötelességeit, az elismert autoritásokat, és meghatározták a nem roma környezethez való viszonyukat is.

Csehországban más volt a helyzet. A kitelepített németek után üres települések és házak maradtak, s ez sok munka- és lakáslehetőséget, valamint meggazdagodási alkalmat kínált. A kezdetben spontán, elemi betelepülést szervezett betelepítés követte, s ez komoly beavatkozást jelentett számos nemzeti kisebbség sorsába, ideértve a romákat is.

Röviddel a háború után Beneš elnök kiadta dekrétumát „a munkaerő mobilizálásáról”, ami tulajdonképpen megerősítette a háború idején érvényes munkakötelezettséget. Sok ezer ember így módon kapott munkát. A szlovákiai romák a nyomor elől Csehországba menekültek, mert ott jutottak munkához. Csehországba kényszerítette őket a mezőgazdaság kollektivizálása is. Mint földnélküliek ugyanis nem léphettek be a szövetkezetekbe, a földtelenek szövetkezetébe sem. A magángazdaságok felszámolásával elveszítették hagyományos megélhetési lehetőségüket, a szezonális mezőgazdasági munkát.

A háború után hozzáláttak annak a koncepciónak a megvalósításához, hogy a rendkívül szegény romákat elűzzék hagyományos lakhelyeikről és Csehszlovákia egész területére szétszórják. Az akciót represszió és világosan megfogalmazott adminisztratív rendelkezések kísérték. Az egyik legproblematisabb az 1965-ös kormányrendelet volt „a romák szervezett széttelepítéséről”, ami a romatelepek likvidálásának a szlovák kormány által 1956-ban előkészített programjához kapcsolódott. A romákat kiűzték putrijaikból, és leplombált vagonokban Csehországba és Morvaországba szállították őket. A járásoknak kvótája volt arra nézve, hogy mennyi romát kell befogadniuk, elszállásolniuk, és mennyinek kell munkát adniuk. Több forrás szerint 1974 és 1989 között Csehszlovákiában még

érvényben volt a roma nők sterilizálására vonatkozó kormányjavaslat rasszista programja, amit Szlovákiában kezdeményeztek 1976-ban.²

A romák szervezett és irányított széttelepítése nemcsak Szlovákia és Csehország között folyt, hanem a cseh és morva városokból vidékre is. Bár a romatelepeken nyomor és írástudatlanság uralkodott, de léteztek olyan szabályok, amelyekhez mindannyian tartották magukat. Ezek betartása védte őket a közösségen belül és kívül is. A romák tömegeinek széttelepítése - akik különböző szociális és kulturális szinten levő társadalmi rétegekhez és kasztokhoz tartoztak - az eredeti kötődések, viszonyok szétszakítását jelentette. A mesterségesen előidézett roma migráció egy több évszázada megállapodott nemzet destabilizálását jelentette. Több cseh és morva városban (elsősorban Észak-Csehországban) „immigrációs magok” jöttek létre, amelyek a romák legproblematisabb rétegeiből alakultak ki. Ezek a szociálisan patológus gócek másokat is vonzanak, felszívják és megzavarják a stabil szlovákiai roma közösségeket. E manipulációk következményei ellen még hosszú évtizedekig kell majd küzdeni.

A cseh társadalom aggódik az újabb, Csehországba irányuló szlovákiai roma migráció miatt, és emiatt aggódik Nyugat-Európa is. 1992 augusztusában szociológiai felmérést végeztek a szlovákiai romák között, s a kiértékelt adatokból kitűnt, hogy a szlovákiai romák nem mérlegelték komolyan a Csehországba való költözést, mert tudták, hogy a csehországiak problémái is hasonlóak az övékhez.³ Ezzel együtt is megállapítható, hogy 1992 második felében, amikor a szövetségi állam szétválasztása ténnyé vált, az addiginál erősebb Szlovákiából Csehországba irányuló roma migráció volt érzékelhető.

Az 1993 augusztusában a roma közösség helyzetéről készült kormányjelentés szerint Csehországban 150-200 ezer roma él, nagy részüknek életmódja, értékrendje eltér a többségi társadalométól, és gyenge az alkalmazkodóképességük. A szakemberek szerint a romaprobléma a Cseh Köz-társaság jövőjére nézve nagy veszélyeket rejt magában. Nyíltan beszélnek a nehezen leszerelhető és elhárítható etnikai konfliktusok veszélyéről. Az említett kormányjelentés arra is figyelmeztet, hogy növekszik a romák gyűlölete a nem roma lakosság iránt.⁴

A cseh társadalom romákhoz való viszonya

A cseh társadalmat különösen 1990-1991 óta jellemzik *rasszista megnyilvánulások*, amelyeket a romáktól való félelem okozta szorongások váltanak ki. A romákkal kapcsolatos rasszista álláspont a többségi társadalom minden rétegében fellelhető. Bár a rasszizmus mindenekelőtt a romák ellen irányul, céltáblái lehetnek ázsiaiak, zsidók és színes bőrű egyének, sőt időnként „fehér” külföldiek is. A romákkal szembeni rasszizmus - amelyet a roma bűnözőktől való félelem táplál - spontán és szervezett formában egyaránt jelen van. Az a legmegdöbbentőbb, hogy faji türelmetlenségüket leginkább a fiatalok nyilvánítják ki. Az 1991 és 1993. közötti években 102 rasszista támadás történt, amely 8 ember halálát okozta. A rasszista támadások 1991 és 1994 között száz százalékkal növekedtek.⁵ Csupán 1993. január és augusztus között a rendőrség ötven olyan akciót tartott számon, amelyek a nemzetiségi kisebbségek ellen irányultak. Ezek során több mint 250 elkövető legalább 150 romát és tizenhat idegent támadott meg, köztük bolgárokat, kínaiakat, vietnamiakat.⁶ A romákkal szemben a rendőrök és a rendőriskolások sem túl toleránsak. Felmérések bizonyítják sokuk rasszista beállítottságát. A rendőriskola növendékeinek 40 százaléka nem volt biztos abban, hogy szükség esetén segítséget nyújtana-e roma gyerekeknek, és 10 százaléuk határozottan állította, hogy nem. Tíz

jövendő rendőr közül kilenc szerint a romákat meg kell büntetni, esetleg ki kell telepíteni, nem pedig nevelni. A rendőrdiákok több mint 90 százaléka azt gondolja, hogy a cigányok maguk tehetnek arról, hogy megtámadják őket.⁷

A rasszista megnyilvánulások és támadások okait a szakemberek a következőkkel magyarázzák: 1. a közvélemény gyakran az agresszorok oldalán áll, és negatívan viszonyul a romákhoz; 2. a roma bűnözés tovább növekszik, és az emberek nem tartják elég hatékonynak az állam eddigi beavatkozását; 3. a rendőrség és a jog, a bíróságok nem tudják és gyakran nem akarják büntetni a rasszista megnyilvánulásokat és támadásokat; 4. az emberek továbbra is intoleránsak mindennel szemben, ami valamilyen formában eltér az átlagtól.⁸

A cseh jogrendszer hiányosságait sejteti az a tény, hogy a rasszista jellegű erőszakot eltérő mércével méri és bünteti. A skinheadek romaellenes akcióinak büntetésénél a lehetséges büntetések legenyhébbjeit alkalmazzák. Ezt bizonyítja számos olyan eset, amikor fiatalkorú rasszistákat a roma etnikum tagjai elleni erőszak miatt perbe fogtak és büntettek.⁹

A romakérdés legfrekvenciáltabb problémája a roma bűnözés. Nem szokták összekapcsolni a többi bűnözéssel, és arra sem szoktak rámutatni, hogy rasszista indítékú erőszakot túlnyomórészt a többségi népességhez tartozó egyének követnek el. Egyesek tapsolnak a bőrfejüknek, mások elítélik ugyan őket, de a tetteikért nem érznek felelősséget, míg a bűnözést a romák emberi sajátosságának tekintik.¹⁰ A rendőrség és a belügyminisztérium engedélyezi rasszista és fasiszta lapok kiadását, annak ellenére, hogy vannak rasszistaellenes törvények. A bőrfejük támadásait bagatellizálják, és tagadják, hogy rasszista motivációjú összececsapásokról volna szó.¹¹

A cseh társadalom túlnyomó többségének ellenszenvesek a cigányok: száz ember közül csak egy bízik bennük. De a cseh lakosság más fajok és nemzetiségek iránt is bizalmatlan. Az 1994-es közvélemény-kutatások szerint a cigányokat nem akarja szomszédnak a megkérdezettek több mint 70 százaléka, és majdnem 90 százalékuk nem fogadná be a családjába. (A cseh társadalom a zsidókkal szemben is elutasító. Több mint 30 százalék nem akarja, hogy gyereke zsidóval házasodjon, és 20 százalék szomszédnak sem kívánja.)

Egy felmérés szerint a megkérdezettek 67 százaléka véli úgy, hogy az emberek egyes csoportjaira szigorúbb törvényeknek kellene vonatkoznia, mint más csoportokra, s hogy bizonyos helyzetekben a többség érdekében korlátozni lehet a kisebbségek emberi jogait. Közéjük tartoznak a cigányok, akikkel szemben szigorúbb büntetőszankciókat követelnek a törvény előtti egyenlőség nevében. (Ezt kéri a visszaesőkre, a vietnamiakra, a menekültekre és a bőrfejükre is.) A törvény előtti egyenlőség elvének ilyen ignorálása általában az emberek növekvő bűnözés miatti félelméből következik.¹²

Romát élettársul tízszer kevesebb ember választana, mint amennyien el tudják képzelni, hogy a földet földönkívüliek látogatják meg (összesen 4 százalék), 81 százalék pedig egyértelműen elutasítja. Az általános arány annak ellenére ilyen, hogy a felsőfokú végzettséggel rendelkezők rendszerint toleránsabbak velük.¹³ A cseh társadalom romákkal szembeni előítéletes türelmetlenségét bizonyítják azok az országszerte egyre szaporodó *diszkriminatív intézkedések*, amelyek éttermek, szórakozóhelyek, strandok, fürdők használatától tiltják el a romákat. A rendelkezéseket rendszerint magánvállalkozói és községi-városi önkormányzati szinten hozzák meg. Teszik mindezt annak ellenére, hogy érvényes az Emberi Jogok Alapokmánya, amely nem enged meg semmilyen diszkriminációt. A Cseh Köztársaság ezenfelül aláírta az ENSZ-egyezményt a faji diszkrimináció mindenféle formájának megszüntetéséről.¹⁴ A cseh közvélemény a romákról szerzett rossz

tapasztalatai miatt minden szinten gyorsan általánosít, kevés hajlandóságot mutat egyéni cselekedeteik alapján ítélni; ilyenkor egyes romák rendbontása, szabályellenes és törvényellenes cselekedetei miatt *a romákat kollektíve büntetik meg*.¹⁵

Önkormányzati szinten is *romaellenes intézkedések* születnek. Ennek mintapéldája volt az 1992 végén kihirdetett diszkriminatív *jirkovi rendelet*. Ebben a romák által legsűrűbben lakott északcseh területek városai szabályozni akarták a romák életét, a lakásokba való beköltözését, és korlátozni akarták mozgásszabadságukat. Beadványban követelték a kormánytól a kisebbségi törvény megalkotását (amelyet 1992 óta halogattak) és a család-törvény módosítását, továbbá hogy határozza meg az állandó lakhatás feltételeit, módosítsa a büntetőjogot és a szabálysértési jogot, s tegye lehetővé hogy a rövid idejű szabadságvesztéseket és kisebb büntetéseket akár az önkormányzatok is kiszabhassák. (Ezeket a feltételeket a cseh kormány nem teljesítette, és a parlament a jirkovi rendeletet érvénytelenítette.¹⁶)

Az önkormányzati képviselő-testületek különleges jogköröket kértek az „alkalmazkodni képtelen egyénnel szemben”. Követeléseik között az állt, hogy ne adjanak cseh állampolgárságot anélkül, hogy ellenőriznék a büntetett előéletűek listáját (innen származik a cseh állampolgársági törvény büntetlen előéletűséget feltételként kiszabó diszkriminatív paragrafusa), és ne kérnék ki annak a községnek a véleményét, amelyben az illető lakni akar; hogy a családi pótlékot csak legfeljebb három vagy négy gyerekre adják ki; az önkormányzatok jobban beleszólhassanak a lakáspolitikába, különösen bírósági döntés nélküli kilakoltatás esetében; a szociális munkásoknak legyen nagyobb jogköre a szociális illetmények kiosztásánál.¹⁷

A cseh társadalom rasszizmusának mértékét tükrözik a *romaellenes pogromok* és azok társadalmi támogatottságának ténye is. A bőrfejű fiatalok (sokszor kiskorúak) 1991 óta folyamatosan, egyre növekvő számban különféle pogromokban vesznek részt, melyek közül több végződött már romák halálával.¹⁸ A pogromokat gyakran a rendőrség hallgatólagos beleegyezésével hajtják végre, és arra hivatkoznak, hogy mivel a rendőrség tehetetlen a roma bűnözéssel szemben, a lakosságnak (és különösen a bőrfejűeknek) joga van az önbíráskodásra.¹⁹ A romaproblematika „leggyorsabb megoldását” a radikális bőrfejűek javasolják. Egyik jelmondatuk, hogy „Csak a halott cigány a jó cigány”, és egyes csoportjaik egyenesen a romák kiirtását követelik. A romákkal szembeni erőszak alkalmazását minden hatodik állampolgár helyesli, s a jövő rendőreinek fele is inkább a romák büntetésének és kitelepítésének híve, fokozatos átnevelésükre nem lát esélyt.²⁰

A cseh értelmiségi körök gyakran foglalkoznak a cseh társadalom *romaellenes rasszizmusának okaival és formáival*, a rasszizmus elleni harc szükségességével. Josef Vohryzek, a téma ismerője szerint a rasszizmus, az idegengyűlölet, a bosszúvágy természetes, a tolerancia tanult, mesterséges emberi tulajdonság, ezért az oktatásban erre kell fektetni a hangsúlyt. A csehországi romaellenes rasszizmust az is jellemzi, hogy a cseh többség nem érez semmiféle felelősséget miatta. Holott Csehországban arra lenne szükség, hogy erősítsék a rasszizmussal szembeni ellenállást azért is, hogy a feszültség ne növekedjen tovább.²¹

Petr Příhoda 1993-ban a Lidové novinyban azt írta, hogy a rasszizmust Csehországban a romák magas bűnözési arányukkal és hangos életmódjukkal, a fehér lakosság pedig intoleranciájával váltja ki. A faji probléma megoldását abban látja, hogy a romák alkalmazkodjanak a többséghez, amely akkor toleránsabb lesz velük szemben. A cseh rasszizmus fő érve, hogy *a romáknak kell alkalmazkodniuk a többségi nemzethez*, hogy a problémát meg tudják oldani.

Ilyenfajta megoldást javasolt a neves cseh író, Ludvík Vaculík is, aki bekapcsolódott a vitába, és akinek érvei nagyon tipikusak.²² Kifogásolta, hogy a romavédő publicisták

általában megoldást nem javasolnak, „csak ugrándoznak a Demokrácia ikonja mellett”, és támadják azokat, akik e kérdés megoldásával próbálkoznak, mint például a cigánylakta települések polgármesterei. Követeli, hogy vizsgálják meg, miért romlott a közvélemény romákhoz való viszonya, és azt is követeli, hogy aki róluk ír, az egyúttal tegyen javaslatot a probléma megoldására is. Vaculík védelmébe vette a diszkriminatív cseh állampolgársági törvényt is, azzal érvelve, hogy ha az ötéves büntetlenség nehezen teljesíthető feltétel a romák számára, akkor az a romák rasszizmusa, nem a cseheké. Ők azok, akik eltérnek azon társadalom normáitól, amelybe be akarnak illeszkedni. Ha viszont nem akarnak, akkor el kell különülniük. Javaslat: mivel a romáknak a cigányélet szabadsága kell, akkor rossz terv az, hogy a lakótelepi lakosság közé szétszórva asszimilálják őket. (Az a roma, aki mindent eléget a lakásában, ami fából van, és továbbvonul, az parazita. Miért ne lenne az? A gyermekgondozási segélyből és a családi pótlékból élő családok parazita életmódot folytatnak!) Vaculík szerint a romáknak lehetőséget kellene adni arra, hogy településeket hozzanak létre, ahol szabadon élhetik saját életüket; ez nem lenne kötelező és erőszakos koncentráció. Így a két társadalom közötti határok átjárhatók lennének. A romáknak dönteniük kellene: vagy közöttünk, a mi házainkban, a mi normáink szerint élnek, vagy pedig rendezzék be a maguk természetes rendje szerint az életüket, de nem a mi házaink emeletein, hanem a szomszédságban. A romákkal való együttélés nehézségeinek okát a roma bűnözés jellegében, a roma társadalom bűnértelmezésében és a roma kultúrának a többségi társadalom kultúrájától való eltérő jellegében kereshetjük. Nincsenek pontos adatok a *roma bűnözésről*, s ha mégis vannak, akkor titkosak. A rendőrség és az igazságszolgáltatás is elismeri, hogy a romák számarányuknál gyakoribb bűnelkövetők. Egy felmérés szerint a megkérdezettek 45 százaléka fél a romáktól. A legkevésbé azok félnek tőlük, akik az északcseh területeken együtt élnek velük. Akik nem élnek velük együtt, azok jobban elfogadják a rasszista álláspontokat. Nemcsak a fehérek félnek a romáktól, hanem fordítva is, mert egyre több ellenük a fizikai támadás.²³

A roma bűnözés szakértők szerint felfogható többek között viszont-válasznak az őket ért támadásra: lopnak, nem tartják be a játékszabályokat. A többségi társadalom rasszizmusa patológikus viselkedést vált ki belőlük, így a roma bűnözésért a többségi társadalom is felelős.²⁴

A roma bűnözést az különbözteti meg a többitől, hogy százalékaránya magas, és alapján véve nem rasszista; végrehajtása kevésbé átgondolt, és elkövetője könnyebben tetten érhető. Egyes becslések szerint a roma elkövetők sokkal kisebb mértékben kerülnek el a leleplezést és a büntetést, s ez a statisztikát az ő hátrányukra módosítja. A médiumok a roma bűnözést szuggesztív témának tartják. Az újra és újra ismételt adatok a roma bűnözésről a lakosságban olyan félelmet és tévképzetet keltenek, hogy aki bűnöző, az roma.²⁵

Egy rendőr szerint a romáknak nincsenek olyan erkölcsi korlátaik, mint a társadalom többi tagjának, de a bűncselekményeket szűkebb csoportjaik követik el. Munkanélkülivé is először a romák válnak. A kommunizmus alatt kaptak különféle segélyeket, kedvezményeket, ami demoralizálta őket; most ezeket nem kapják, és teljesen dezorientáltak, mindez nagyon növeli a bűnözési hajlamot. Leginkább lopásokban és betörésekben vesznek részt, de egyre több az erőszakos cselekmény is. Nem a régebben letelepült romákkal van probléma, hanem az újonnan Kelet-Szlovákiából jöttekkel. A legtöbb bűncselekményt ők követik el, mert áttelepülnek, és nincs munkájuk, nincs lakásuk. A kisebb városokban jobb a helyzet, mert ott ismerik egymást az emberek, jobb a természetes ellenőrzés, és a helyi társadalomban a romáknak is megvan a helye.²⁶

A roma bűnözés egyik oka a munkanélküliek magas aránya. Például Vsetínben 456 tartósan ott élő roma közül csak 11-nek van állandó munkája. Ezért a város vezetői a romakérdést településük egyik legégetőbb problémájának tartják.

A roma kultúra és értékrend főbb jellemzői. A romák gyökértelenek, mindig vándoroltak, s az erőszakos letelepítés, asszimilálás és széttelepítés szétzilálta, széttörte belső rendjüket. Saját rendjük helyett a külső világ rendjét kényszerítik rájuk, s ez konfliktusokkal jár. Bűnözésük részben tiltakozás e kényszerhelyzet ellen. A szétvert, megzavart kultúra és értékrend helyett nincs másik, maguk sem tudják, hova tartoznak. E rend törvényeit, normáit nélkülük alkották, így betartását nem érzik magukra nézve kötelezőnek.²⁷

A roma értelmiségiek szerint a bűnözés körükben magasabb arányú ugyan, de több évig el fog tartani, amíg ennek okai megszűnnek. Ezeket az okokat ők a romák szociális egyenlőtlenségében és alacsony fokú tanultságában látják, így több elnézést és türelmet kérnek számukra. A roma szervezetek nem képesek befolyásolni a roma társadalom viselkedését, bűnözését. A romák nem érzik, hogy tisztelniük kellene a „fehérek” törvényeit; „egyszerűbb számukra valamit ellopni”, mint végigjárni a munka-ügyi hivataluk kálváriáját.

A roma népesség körében az a nézet uralkodik, hogy „minek az iskola?”, hiszen a kommunizmus idején többet kerestek kubikosként, mint a főiskolát végzetten. Számukra a pénz a legfontosabb, a műveltség csak fölösleges kolonc. A romák szociálisan nem illeszkedtek be, és állandóan segítséget várnak el valakitől; ők alkotják a munkanélküliek legnagyobb tömegét, s ez önmagában is növeli a szociális bűnözést.

A roma értelmiségiek és a romaproblémák szakértői szerint a romák számára mindig egyszerűbbnek tűnt a felelősség nélküli vándorélet, mert nem voltak képesek ütközni más nemzetek és kultúrák törvényeivel és erkölcsével. Ezért a másik oldalon általában nem adják meg nekik a lehetőséget, hogy beilleszkedjenek a többségi társadalomba. A romák szükségszerűen veszélyben érzik magukat: a fehérek többen vannak, és övük a hatalom.²⁸

„A roma közösséget nem nagyon értjük. A roma hagyományok egyik jó ismerője elmondta nekem, hogy még a hagyományos roma mesékben is az áll, hogy az az igazi hős, aki a másikat becsapja, félrevezeti, kijátssza. A kisgyerekeknél ez be van kódolva.”²⁹

A romáknak fenntartott speciális iskola egyik romaszakértője szerint: „Tudomásul kell vennünk, hogy a romák évszázadokig más életstílusban éltek. Más a családi életük, mint a miénk. A saját természetes életstílusuk olyan mélyen van bennük, hogy amikor itt a tavasz, alig lehet őket az iskolapadban tartani. Ezt nem lehet semmilyen erővel megváltoztatni. A gyerekek, még ha számunkra elhanyagoltaknak is néznek ki, alapjában boldogok. Egyfolytában a szülőkkel élnek, és érzelmi kötődések hiányának esete azért, hogy a szülőknek ne lenne ideje a gyerekekre, a roma közösségben szinte soha nem fordul elő. Előfordul, hogy a roma gyerekek nagyon jól tanulnak, de a 15. életévvel fordulat következik: a lányok partnert találnak, gyakran terhesek lesznek, és vége a továbbtanulásnak. Ők azonban ezt nem érzik amorálisnak. A roma lányok sokkal hamarabb érnek, mint a fehérek. A legnagyobb szerencsétlenség a számukra, hogy erőszakkal széttörték és elvették szexuálisukat, és állandó helyre telepítették le őket, ahol ketrechen érzik magukat. Egészen más értékeket tisztelnek, mint a fehér társadalom, és ezt respektálnunk kellene. Egyelőre ez eleve arra ítéli őket, hogy konfliktusokban éljenek. Nincsenek olyan ambícióik, mint a többségi társadalomnak. Gondatlanok-gondtalanok, és a lopások segítik őket abban, hogy kényelmesebb életmódot folytassanak. Nincs annyi erkölcsi gátlásuk sem, mint a fehéreknek.

Impulzívák, és megtanulták, hogy a fehérnek, amelyik erősebb, valahogy túljárjanak az eszén. A társadalom egyáltalán nem ismeri őket, és végre azzal kellene foglalkoznia, hogy miért ilyenek.”³⁰

A romareakciók. A pogromok, a diszkriminatív önkormányzati intézkedések, a parlament által 1992 végén elfogadott állampolgársági törvény és feltételei miatt a romák képviselői és kisebb csoportjai nyomásgyakorló tevékenységekbe kezdtek. Ezek közé tartozik a Roma Petíciós Bizottság szóvivőjének, Jan Rusenkonak 1993. február 25-i akciója, mellyel a cseh kormánytól az állampolgársági törvény módosítását követelte. Petíciót küldtek a cseh kormánynak, és nyomatékul még tüntettek is a kormány épülete előtt.³¹ Azt követelték, hogy a kormány és a parlament foglalkozzon a kialakult helyzettel; azonnal tiltsa be a rasszista és fasiszta csoportok tevékenységét; módosítsa az állampolgársági törvényt; büntesse meg azokat a polgármestereket, akik a jirkovi rendeletet elfogadták; fogadjon el törvényt a kisebbségek védelmére, és kormány szinten oldja meg a romaproblémát, romaszakértők részvételével. Ha a kormány nem veszi figyelembe a romák követeléseit, akkor a petíciós bizottság polgári engedetlenségre szólítja fel a romákat, és illegális harci egységeket szervez a roma polgárok védelmére a rasszista csoportokkal szemben. Ezt az ellenállást M. L. King mintájára, erőszakmentesen képzelnék el.

A roma önvédelmi erőszaknak több híve is van a roma vezetők, értelmiségiek között. Ivan Veselý roma szociológus szerint előfordulhat, hogy öt éven belül elkövetkezik a pogromok kora, és akkor faji háborúra kerülhet sor. A védekezés megszervezését a roma értelmiségiek veszik a kezükbe, és ebben segíteni fognak nekik a roma vállalkozók is. Nem kezdeményeznek semmit, de nem fogják tétlenül nézni az ellenük készülődő fehér erőszakot.³²

A hivatalos romapolitika és az állampolgársági törvény

A cseh kormány csak nagyon megkésve és kényszeredetten látott hozzá a romakérdés megoldásához. 1993-ban készítette el az első idevonatkozó hivatalos jelentést. Első tényleges szembesülése a problémával a Roma Petíciós Bizottság által 1993. február 25-én szervezett petícióátadás és tüntetés volt. A kormány hajlott a tárgyalásokra, és nagyobb aktivitást mutatott, mint amilyenre a roma vezetők számítottak.

A problémák sokasodtak, a kormány pedig még elő sem készítette a kisebbségi törvényt, nem is foglalkozott vele, mert számára a romaprobléma nem létezett. A cseh kormány képviselői többször is hangoztatták, hogy a polgári elvek alapján állnak, a polgári egyenlőség elve alapján foglalkoznak minden problémával. A szociális háló az önkormányzatok hatáskörébe tartozik, és nem hallgatnak a minisztériumokra. A minisztériumi hivatalnokok szerint a nemzetiségi probléma kezeléséhez sokkal több szociális munkásra és szakképzett közvetítőre lenne szükség. Képzésüket a Károly Egyetem fel is vállalta, és azóta több közvetítő működik országszerte.³³

Miután a kormány miniszterei 1993 novemberében megtárgyalták a cseh belügyminiszter tervezetét. *A bűnmegelőzés koncepciója és programja* címmel, bűnmegelőzési tanácsot hoztak létre. A tervezet tartalmazza az általános iskolákban bevezetendő változásokat is. Eszerint a tanároknak a problémás gyerekekkel különösen sokat kell foglalkozniuk, hogy ne legyen szükségük arra, hogy erőszakos cselekedetekkel valósítsák meg önmagukat. Ez a program, amelynek értelmében bűnmegelőző bizottságoknak kellene létrejönniük a járásokban, nehezen indult. A pedagógusokat is oktatják arra, hogyan járjanak el a problémás gyerekekkel, hogyan

töltsék ki szabad idejüket, és hogyan keressenek perspektívát azok számára, akik a kilencedik osztály után mindennemű oktatásból kikerülnek.³⁴

Ruml belügyminiszter 1994. áprilisi jelentése a Cseh Köztársaság biztonsági helyzetéről és a szaporodó interetnikus konfliktusokról szóló más belügyi anyagok, valamint a rasszista támadások halálos áldozatainak növekvő száma arra késztették a cseh rendőrséget és ügyészséget, hogy a bőrféjük langyosan kezelt akcióit a továbbiakban a büntető törvénykönyv 260. paragrafusa szerint ítélik meg, amely paragrafus a fasiszmus támogatására és propagálására vonatkozik, és kemény büntetéseket helyez kilátásba a faji és nemzetiségi gyűlölet szítói ellen.

Csehországban ugyanis az erőszakos rasszista akciókat a biztonsági szervek gyakran közönséges bűncselekményekként kezelik, és nem hangsúlyozzák faji hátterüket. Egy cseh rendőr szerint, aki a szélsőséges csoportok elleni küzdelmet vezeti, lehet, hogy azért van ez így, mert „még kevés a halott”³⁵ A faji konfliktusok agresszorainak többsége maga mellett érzi a közvélemény és a rendőrség támogatását. Ez megerősíti őket abban a hitükben, hogy „az igazságos bosszúállás” ideológiája helyes és általánosan elfogadott. Az említett két belügyi jelentés szerint ugyanis a rasszista indítékú konfliktusok a legnagyobb veszélyt jelentik az országra. Éppen ezért a bíróságnak egyértelműen és határozottan meg kell neveznie és el kell ítélnie ezeket.³⁶

A romák folyamatosan kifogásolják, hogy a kormány és a romák között nincs párbeszéd (aminek oka az is, hogy nincs egységes szervezetük, képviselőjük). Az iskolaügyi minisztérium kidolgozott egy oktatási programot a kisebbségek számára, külön fejezet foglalkozik a romákkal. A minisztérium feltételezi a roma gyerekek létszámának növekedését, az óvodákban kilátásba helyezi a roma nyelv kisegítő oktatási nyelvként való használatát és felzárkóztató osztályok létrehozását a problémás diákok számára. A terv szerint az általános tantervbe be kell venni a roma kisebbség történelmének és kultúrájának oktatását. Előnyben részesítenék a roma fiatalokat a közép-iskolai felvételnél, bevezetnék a háztartásvezetési tantárgyat, főként a roma lányok számára, és lennének egyéves szakmai képzések is.

A tervek maradéktalan megvalósítását gátolja, hogy nincs elegendő roma nyelven oktató tanár. Egyetlen főiskolán folyik romatanárképzés, Ustí nad Labemben. Hiányzanak a probléma egészét ismerő közgazgatási szakemberek is.³⁷

A cseh kormány 1993-ban egy mellette működő Nemzetiségi Tanácsot hozott létre, amelyet önálló miniszter vezet, és amely minden csehországi nemzetiség érdekképviselői és bizonyos kérdésekben irányító szerve. Ebben a romáknak több képviselője is helyet foglal. A tanács egyik romákkal foglalkozó szakértője, Hana Frištenská szerint a kormánynak gondoskodnia kell arról, hogy a járási hivatalokba a roma lakosság számára külön tanácsadó kerüljön. Ezzel sokat lendíthetnének a helyzeten, de illúzió lenne azt hinni, hogy a romaproblémát belátható határidőre meg lehet oldani. Az egyetlen, amit tehetnek: támogatják őket abban, hogy maguk határozzák meg magukat a társadalmon belül, és hogy ebben senki se korlátozza őket.

Az állampolgársági törvény. 1992 végén az akkori cseh főügyész elkészített egy „migrációellenes törvényjavaslatot”, mely szerint a migrációban résztvevőket különleges helyzetbe hozták volna. A törvénytervezetet rasszistának nevezték, mert a „cigány migráció” fogalmára épült, és szelektíve büntette volna az embereket aszerint, hogy hol élnek. A képviselők elutasították ugyan a javaslatot, de 1992. december 29-én elfogadták azt az állampolgársági törvényt, amelyre hivatkozva mégiscsak a jirkovi rendelet szellemében léptek fel a romákkal szemben. A tiltakozások hatására a kormány kicsit visszakozott, és hajlandónak mutatkozott arra, hogy állandó tartózkodási engedélyt adjon azoknak a külföldi állampolgároknak, akik legálisan

laktak a Cseh Köztársaságban már az államszövetség felbomlása előtt, s nem kell öt éves büntetlen előéletet igazolniuk (ami egyébként az állandó tartózkodási engedély feltétele).³⁸

1993. január 1-jétől a két köztársaság között olyan kétoldalú egyezmény lépett életbe, amely a volt föderáció állampolgárainak szabad mozgást biztosít az egykori föderáció egész területén. Ezt az egyezményt a roma-probléma és az állampolgársági törvény kapcsán módosítani kellett.

A közös állam kettéválása után egyes állampolgároknak (különösen a romáknak) automatikusan szlovák állampolgárságot adtak. Bár Csehországban éltek vagy ott is születtek, külön kellett kérvényezniük, mint az idegeneknek, a cseh állampolgárságot. A romáknak különösen bonyolult procedúrákon kellett átesniük, és az volt a legrosszabb számukra, hogy csak az kapott közülük állampolgárságot, aki öt évre visszamenőleg igazolta büntetlen előéletét. Ez a feltétel megegyezik azzal, amit a külföldi bevándorlókkal szemben alkalmaznak, azokkal, akik az adott területen soha nem éltek. Ezért volt alapja a törvénnyel szembeni azon gyanúnak, hogy megszületésétől azt a célt szolgálta, hogy olyan embereket fosszon meg az állampolgárságuktól, akik fajilag különböznek, vagy akiknek nehéz lesz munkát adni. Ezt sem megcáfolni, sem bizonyítani nem lehet egyértelműen. A cseh politika így felelősséget vállalt a következményekért.³⁹ Rusenko roma vezető szerint ez azon alkalmazkodásra képtelen romák ellen irányul, akiktől a kormány így akar megszabadulni. Hiszen minden harmadik roma büntetett előéletű.

Akik nem teljesítik a törvény egyes feltételeit, elveszítik jogukat arra, hogy a Cseh Köztársaságban, ahol születtek, legálisan maradjanak, s illegális betelepültekké válhatnak. Ez a tény ellentétben áll azzal a jelentéssel, amellyel az ország felvételét kérte az Európa Tanácsba: miszerint a volt Cseh és Szlovák Szövetségi Köztársaság minden olyan állampolgárának, aki 1993. január 1-jén a Cseh Köztársaság területén élt, joga van az állampolgárságra. Családok tagjait cseh és szlovák állampolgárokká osztották, mert egyesek teljesítik a cseh állampolgárság feltételeit, mások nem. Mindez ellentétben van az Emberi Jogok Alapokmányával, és azt a gyanút kelti, hogy ilyen formában való elfogadása rasszista megfontolásból történt.⁴⁰

Hogy a romák közül ki az „idegen” és ki nem, problémává vált. Senki sem bizonyította be, mutatta ki, hogy mekkora a roma „szociális” migráció, és hogy egyáltalán létezik-e. A csehországi romák nagy része egyik napról a másikra állampolgárság nélkül maradt, anélkül, hogy erről tudott volna. Az 1993. január 1-jétől érvényes állampolgársági törvény ugyanis az állampolgárságot a születési hely alapján határozta meg. Aki Szlovákiában született, és így a szlovák anyakönyvekbe került bele, az szlovák állampolgár lett. Becslések szerint a kettőszázezres csehországi roma lakosságnak alig több mint egyharmada született Csehországban. A többiek Szlovákiában születtek, vagy a második világháború utáni években jöttek ide, vagy a későbbi állampárti intézkedések nyomán. Mindezeknek előbb kérni kellett a szlovák állampolgárság alóli felmentést, ami nem könnyű dolog. Ráadásul az állampolgárság megadásának feltételei között van az öt éves visszamenőleges büntetlenség, aminek a roma férfiak nagy része nem felel meg. Ez az elegáns bürokratikus diszkrimináció egy éjszaka alatt több tízezer romából csinált szlovák állampolgárt, akiknek ugyan még nincs szlovák papírja, de csehszlovák papírjaik már érvényüket veszítették.⁴¹

A Roma Demokratikus Kongresszus szóvivője szerint a Cseh Köztársaságban mintegy 250 ezer roma él, bár a népszámláláskor csak 33 ezren vallották magukat annak. Rusenko szerint megközelítőleg 75 ezer roma nem teljesíti az állampolgársági feltételt. Beszélnek arról is, hogy van egy speciális lista, amely a végletes mértékben alkalmazkodóképtelen romákat tartalmazza (számuk 6 ezer körül van), akik

semmiképpen nem kaphatnak cseh állampolgárságot. A kongresszus az alkotmánybírósághoz fordul az állampolgársági törvény miatt, mert az diszkriminálja a romákat, és ha kell, akkor az európai intézményeket is segítségül hívják.⁴²

Az USA Kongresszusának az európai biztonsági kérdésekkel foglalkozó bizottsága 1994 őszén megállapította, hogy a cseh állampolgársági törvény nem veszi kellőképpen figyelembe a kisebbségek jogait. Az Európa Tanács főtítkárának helyettese, Peter Leuprecht szerint pedig e törvény következményei többek között jelentős számú romát érintenek, akik így állampolgárság nélkül maradnak. A bírálók szerint az állampolgársági jog ellehetetlenítéséről van szó, ami mind a cseh törvényeknek, mind a nemzetközi gyakorlatnak ellentmond. Aggodalmukat fejezték ki, hogy a Cseh Köztársaság veszélyes precedenst teremthet más országok számára.⁴³ A cseh kormány nemrégiben száznolcvan fokos fordulatot tett az állampolgársági törvényt illetően, amikor egyetértett a törvény módosításának szükségességével. A javaslat megszünteti az ötéves büntetlen előélet feltételét azon szlovák állampolgárok számára, akik 1992. december 31. óta Csehországban élnek. Klaus miniszterelnök 1995 februárjában még elutasította a törvény bármiféle hazai és külföldi bírálatát, és a Baloldali Blokkon kívül minden képviselő visszautasította azt a vádat, hogy az romák elleni diszkrimináció lenne. Még a cseh alkotmánybíróság is kinyilvánította azt a meggyőződését, hogy a törvény megfelel minden nemzetközi standardnak.

A Cseh Köztársaságot három évig bírálták hazai és külföldi szervezetek, köztük az USA Kongresszusa, az Európa Tanács és az EBESZ. Az, hogy három évig nem módosították a törvényt, a kormány merevségét tükrözi. A cseh kormány az események után kullog, és csupán tűzoltó munkát végez minden, a romaproblematikát érintő kérdés megoldásában.⁴⁴

A cseh parlament képviselőháza az 1996. május végi választások előtti utolsó ülésén elfogadta az állampolgársági törvény módosítását. Ez megkönnyíti a cseh állampolgárság megszerzését azoknak a szlovák állampolgároknak, akik tartósan Csehországban élnek, és akik a szövetség szétválásakor nem választhatták a cseh állampolgárságot, mert nem teljesítették az ötéves büntetlenség feltételét. A törvény egyúttal kiküszöböli, hogy előfordulhasson az a helyzet, hogy valakinek nincs semmilyen állampolgársága.

A nemzetközi szervezetek két tanulmányt is készítettek arról, hogy mindez milyen problémákat okoz. Az egyik lényege, hogy elejét kell venni a hontalanság helyzetének. Az Európa Tanács idevonatkozó tanulmánya meglepetését fejezi ki, hogy az állampolgárság megadásának egyik kritériuma az volt, hogy 1969-ben melyik köztársasághoz tartozott az illető. Szerintük az állandó lakhelynek kellene az általános kritériumnak lennie. A komoly problémát azonban az jelentette, hogy az állampolgárság választásához kiegészítő feltételeket csatoltak. Az ötéves büntetlenség éles kritikát váltott ki, mert nehezen összeegyeztethető a jogállamiság elveivel, a diszkrimináció tiltásával.

A cseh kormány hivatalos álláspontja és a cseh kommentárok sok mindent felhoztak védekezésül, ezek egyik gyöngyszeme volt, amikor az Európa Tanácsot azzal vádolták, hogy érzéketlenül közelíti meg a cseh és a szlovák államiság specifikus jegyeit, és ugyanilyen érzéketlenül közelít az egész közép-európai régió sajátosságaihoz. Szerencsére a parlament jobban tiszteletben tartotta a nemzetközi közvéleményt.⁴⁵

A romaprobléma megoldásának útjai

Az egyik, talán legvalószínűbb út a *romaemancipáció*, ami Csehországban is egyre gyorsabb ütemben folytatódik a jövőben. A roma bűnözés kulcskérdése az *iskola utáni munkába állás lehetősége*. Ehhez Emil Ščuka roma vezető szerint kell bizonyos represszió, de csak pozitív program kíséretében, máskülönben eredménytelen marad. Ezt befolyásolja a *romák oktatása*. A roma gyerekek kilencven százaléka speciális iskolákból kerül ki, ahová akkor irányítják őket, amikor az első osztály után kiderül: nem tudnak csehül. Ez ugyanis nem az anyanyelvük. A roma gyerekek sokkal inkább szociálisan elmaradottak, semmint mentálisan retardáltak. Gyakran a családot kell helyettesíteni az iskolának. A családi környezet ingerszegény, és az iskolai oktatás iránt a szülők szinte semmilyen érdeklődést nem tanúsítanak. A gyerekeket nem nevelik, nem készítik fel otthon. Sokat hiányoznak, és az iskolán kívül bűncselekményekben vesznek részt. A környezetben, amely őket elutasítja, rosszul érzi magukat, és erre ellenállással reagálnak. A nyelvi korlátok miatt nem értenek sok dolgot, ami a fehér gyerekek számára azonnal és automatikusan érthető. *A romák nem akarnak saját iskolát, mert félnek a még nagyobb izolálódástól.*⁴⁶

A megoldás keresése során felmerült a *roma népességnek a többségi nemzettől való elkülönítése*. Ez leggyakrabban az emberijog-védő mozgalmak és a roma szervezetek tiltakozását váltja ki. Ezzel együtt is vannak olyan cseh városok, ahol ezzel kísérleteznek. Így például Most városában egy Chanov nevű telepre kétezer romát telepítettek össze, és élükre, mintegy vajdaként, egy roma vállalkozót állítottak, aki bérli a telepet, és felügyel az ottani roma lakosságra, irányítja őket. A kísérlet több-kevesebb eredményességgel működőképesnek nevezhető, de számos emberi és anyagi problémával küzd.⁴⁷

A roma közösségnek, a *roma társadalom szerveződésének* is fontos szerepe van a romakérdés megoldásában, hiszen a romák együttműködése nélkül a problémát nem lehet megoldani. Egyelőre azonban szervezetlenek, és országos szinten nem is képesek magukat megszervezni; ritkán, helyi települési szinten ez sikerül nekik. Politikai képviselőiket leginkább csak önjelölt személyek, személyiségek, a nagyon kevés és széthúzó értelmiségi vállalja, akik gyakran egymással is rossz személyes viszonyban vannak.

A roma politikai szervezetek több fontos kérdésben nem egységesek. Így például abban, hogy a romaproblémákat milyen eszközökkel kell megoldani. Vannak, akik az önvédelmi erőszakot is elfogadják, vannak, akik ezt határozottan elutasítják. A baloldali és liberális politikai pártokhoz és szervezetekhez közel álló roma értelmiségiek inkább a békésebb eszközöket támogatják, mint a radikalizálódást, a háborúviselés meghirdetését.

Az 1992-es választások óta csak egy roma nemzetiségű képviselő van a parlamentben, aki a Baloldali Blokk képviselője és a Romák Demokratikus Szövetségének (Demokratický svaz Romů) tagja. Csak az 1992-es választások után került sor arra, hogy minden roma szervezetet a Roma Demokratikus Kongresszusban (Romsky demokratický kongres) fogjanak össze.

Problémáik nagy részét a romáknak maguknak kellene megoldaniuk, mert nem bíznak a fehérekben. Sok roma kezdeményezés született, de egyik sem hajlandó részt venni a bűnözés megelőzésében. Nem akarnak egymással konfliktusba keveredni.⁴⁸

A szövetségi állam felbomlása óta az ötszázalékos klauzula miatt nem jut be egyetlen roma szervezet sem a parlamentbe. A Roma Polgári Kezdeményezésnek (Romská Občanská Iniciativa, ROI, az eddigi legerősebb és legsikeresebb roma szervezet), amely 1990-ben a Polgári Fórummal együtt képviselőket juttatott be mindkét parlamentbe, 1993-ban csak háromszáz tagja volt Csehországban. Ráadásul a szabályaik szerint a párt funkcionáriusa nem lehet büntetett előéletű. Az elnök (Emil

Ščuka) szerint az ROI nem lesz többé politikai párt, hanem olyasmivé kell átalakulnia, mint az Amnesty International roma formája. A politikai párt mint szervezeti forma nem vált be. Jan Rusenko, aki a cseh kormányra nyomást tudott gyakorolni, és aki a Petíciós Bizottságot vezeti, saját bevallása szerint nem vezetője a saját nemzetének, hanem csak tolmácsolja a nézetüket, véleményüket. Több roma szervezet önjelöltnek nevezte őt. A jövőt abban látja, hogy a romák helyi szinten saját soraikból nem formális tanácsokat alakítanak ki, és így fognak együttműködni a helyi hivatalokkal és az államigazgatással.

Ivan Veselý roma szociológus, a Roma Demokratikus Kongresszus radikálisnak mondható titkára elutasítja az összes roma vezető politikai stratégiáját. Azt sem tartja helyesnek, hogy más pártokban legyenek, mert a romák nemcsak bőrük színével, hanem gondolkodásmódjukkal is különböznek a fehérektől. Ami a fehéreknek normális, az a romáknak abszurd, és fordítva. A roma politikai pártnak azzal kellene védenie a saját nemzetét, hogy a polgári társadalom elérését szorgalmazza. Annak azonban figyelembe kell vennie, hogy más etnikai csoport a roma, másként gondolkodik, más a kultúrája. A romaproblematika megoldásának a roma társadalmon belüli szociális, gazdasági és kulturális egyenlőtlenségből kellene kiindulnia. Meg kell teremteni a feltételeket a romák egyenjogúsításához, de nem lehet nekik semmit sem megparancsolni, utasítani. A romáknak maguknak kell elfogadniuk azt a gondolatot, hogy a társadalomba integrálódni kell, és összhangba kell hozni az új igényeket azzal, ami a romát romává teszi.

Karel Holomek mérnök 1990 és 1992 között a cseh parlament képviselője volt a Polgári Mozgalom színeiben. Most a Romák Morvaországi Szövetségében tevékenykedik (Moravský svaz Rom), amely politikai ambíciók nélküli szervezet. Szerinte fölösleges a romáknak külön politikai szervezetet létrehozni, mert az ötszázalékos klauzula miatt nincs esélyük a parlamenti képviseletre. Sokkal jobban járnak, ha más pártok soraiban politizálnak. A Roma Demokratikus Kongresszus ugyan pozitív gondolatokra épül, de vezetői nem képesek magukat a szokásos demokratikus elvekhez tartani. Túlságosan autoritáriusak és nincs legitimitásuk. Csak azok közé a romák közé jutottak el, akik már kikerültek a legrosszabból, de azokban a rétegekben, ahol a bűnözés nő, nagyon kicsik az eredményeik. A Romák Demokratikus Szövetségében - Nada Bačová szerint - a romáknak nincsenek politikára érett embereik, ezért nincs értelme a roma politikai szervezeteknek. Az ő szervezetük szociális tevékenységet folytat. Nem értenek egyet azzal, hogy problémáikat erőszakkal, fegyverrel a kézben oldják meg.

Az északcseh Ústí nad Labem városában létrehozták a Roma Kultúra Tanulmányozásának Intézetét (Ústav pro studium romské kultury), melynek segítségével megszervezik azon városok hálózatát, amelyeknek érdeke a roma-problematika megoldása. Fel akarják szólítani az északcseh városokat a csatlakozásra. Aki be akar lépni a szervezetbe, jelentést kell készítenie a romák helyzetéről, és le kell írnia, hogyan akarja ezt az adott város megoldani.

A roma társadalom szervezethez alacsony szintjével függ össze, hogy a roma nemzeti ébredés, a roma nyelv és kultúra ápolására épülő *nemzeti-etnikai kisebbségként való önszerveződés* folyamata még csak a kezdeteknél tart. A maroknyi roma értelmiségi erőfeszítéseinek eredménye egyelőre néhány roma újság. Hiányzanak a szótárak, olvasókönyvek, tankönyvek. Törekvéseik közé tartozik a roma irodalmi nyelv kodifikálása és tankönyvek készítése.

1990 végén negyven roma író létrehozta a Roma Szerzők Szövetsége (Sdružení romských autor) nevű társaságot, ami a roma nyelv gyakorlásának fontos kezdete;

nagy tervük a Biblia roma nyelvű kiadása; a roma kulturális ügynökség a roma kultúra számára akar jobb feltételeket teremteni 49

*

A fentiek alapján megállapítható, hogy a csehországi romák problémái a helyi városi és községi önkormányzatok és közösségek szintjén teremtenek megoldásért kiáltó helyzetet. A többségi lakosság türelmetlen, radikalizálódik, és több önkormányzati vezető szerint már annyira elégük van a romákból, hogy a törvényekkel nem sokat törődve saját kezükbe akarják venni a megoldást, és az önbíráskodás különféle formáihoz fordulnak. Ezek közé tartoznak a bőrfejük akciói és a helyi csoportok romaellenes cselekedetei, valamint az önkormányzatok intézkedései, rendeletei is.

A többségi lakosság türelmetlenségét fokozza az az érzés, hogy „ők fizetik a romák szociális támogatását”, és hogy a központi szervek és az ország törvényei nem őket, a többséget védik, hanem a roma kisebbséget. A kormány bevallotta, hogy ez a probléma sem gyorsan, sem lassan nem oldható meg, sőt a távlatokat nézve is megoldhatatlan, ezért Csehországban várható a helyi etnikai háborúk számának növekedése, esetleg kiszélesedése, a lakosság egyes csoportjainak radikalizálódása, és a radikális politikai pártok megerősödése, mert a cseh társadalom számára a romákkal való együttélés mindennél súlyosabb problémát jelent.

JEGYZETEK

¹ Šlajchrt, Viktor: *Zbyla pv nich písnička. Na okraj pozomhodné studie o Romech v Osuětimi*. (Kis dal maradt utánuk. Az auschwitz-i romákról szóló tanulmány margójára.) *Respekt* 1994. 23. 15. Nečas, Tibor: *Osudy československých Cikánů za německé okupace a nadvlády*. (A csehszlovák cigányok sorsa a német megszállás és uralom idején.) *Střední Evropa* VII. 1992. 23. 117-129.

² Janyška, Petr: *Menšina a většina. Národnostní nesnášenlivost v Československu*. (Kisebbség és többség. Nemzetiségi gyűlölködés Csehszlovákiában.) Beszélgetés. *Respekt* 1992. 1. 8-9. Sonneman, Toby F.: *Staré a nové nenávisti v nové Evropě: Romové po revolucích*. (Régi és új gyűlöletek az új Európában: A romák a forradalom után.) *Střední Evropa* VIII. évf., 1993. 27. 101-102.

³ Gjuríčová, Jitka: *Romové v Čechách. Začarovany kruh*. (A romák Csehországban. Elvarázsolt kör.) *Respekt* 1992. 51. 6.

⁴ Šídlo, Jindřich: *Romové tady zůstanou*. (A romák itt maradnak.) *Respekt* 1993. 42. 4.

⁵ n. n.: *Koho lidé nechtějí*. (Kit nem akartak az emberek.) *Mladá Fronta Dnes* 1994. márc. 25.

⁶ jik: *Špatný vztah k Romům vede někdy až k rasovým útokům*. (A romákkal szembeni rossz viszony olykor rasszista támadásokhoz is vezet.) *Mladá Fronta Dnes* 1994. június 2.

⁷ Slonková, Sabina-Gallo, Roman: *Rasismus: Czech Made*. *Mladá Fronta Dnes* 1994. 8-9.

⁸ Uo., mint a 7. jegyzet.

⁹ Šídlo, Jindřich: *Bylo to v září a voda byla teplá. Státní zastupitelství stále zkoumá, kdo mže za smrt Tibora Danihela v řece Otavě*. (Szeptemberben történt, a víz meleg volt. Az állami felügyelet még mindig azt vizsgálja, ki a felelős Tibor Danihel haláláért az Otava folyóban.) *Respekt* 1994. 2. 4-5.

¹⁰ Vohryzek, Josef: *Anatomie rasismu*. (A rasszizmus anatómiája.) *Respekt* 1993. 11. 2-3.

¹¹ n. n.: *Pozdní válka proti extremistům*. (Megkéssett harc az extrémistákkal.) *Mladá Fronta Dnes* 1994. március 24.

¹² Schmartz, Martin: *Strach nesmí vést k účelovému zákonodárství*. (A félelem nem vezethet célzatos törvényhozáshoz.) *Mladá Fronta Dnes* 1994. március 25.

¹³ Slonková, Sabina-Gallo, Roman: *Čerto-bílé soužití*. (Fekete-fehér együttélés.) *Mladá Fronta Dnes* 1994.10-13.1993-ban a *Mladá Fronta Dnes* című napilap sorozatot indított, melyben az olvasók leveleit közlik „A romák és a többiek” címmel. Ebben az olvasók olyan vad rasszista véleményeket is kinyilvánítanak, mint hogy a romák genetikailag hibásak, ezért gyermekeiknek csak kis részét lehet integrálni a többségi társadalomba. Mások szeretnék őket az országból kitelepíteni, messzi vidékre elküldeni. Lásd: Baršová, Andrea: *Svoboda slova a nenávisti. Je prozíravé trestat slova vězením?* (A szó és a gyűlölet szabadsága. Körültekintő dolog a szavakat börtönnel büntetni?) *Respekt* 1993. 14. 11.

¹⁴ Felelősségre vonáskor a hivatalok (ügyészség, rendőrség, önkormányzatok) egymásnak utalják át az ügyeket, és rendszerint az önkormányzati vezető az, aki a végén azzal érvel, hogy az eset

magánterületen, magántulajdonon történt, így az iparüzési törvény (živnostenský zákon) alapján nem lehet felelősségre vonni.

- ¹⁵ Kontra, Martin-Šídlo, Jindřich: Cikánům vstup zakázán. (Romáknak tilos a belépés.) *Respekt* 1994. 33. 4.
- ¹⁶ Jirkovban, a 19 ezres lakosú városban kb. 1200 roma él legálisan. Tényleges számukat kétszeresére teszik. A bűnözésben 30 százalékban részesednek, ami megfelel az északceh átlagnak. Itt lakótelepen élnek együtt a romák a fehérekkel. A romák többségének a fehérekétől eltérő életritmusa van, és egy részük nem tartja be a törvényeket. A város egyik vezetője szerint ha szigorúan betartják a törvényt, akkor a roma agresszivitással szemben teljesen tehetetlenek. Lásd erről Jindřich Šídlo: Skineti přídou na cikány. Severní Čechy na pokraji rasového konfliktu. (A bőrfejűek jönnek a cigányok ellen. Észak-Csehország a rasszista konfliktus szélén.) *Respekt* 1992. 42. 7-8.
- ¹⁷ Šídlo, Jindřich: Etnický problém na severu Čech. (Entikai probléma Észak-Csehországban.) *Respekt* 1992. 46. 4.
- ¹⁸ Brabec, Jan-Nová, Alena: Pogrom v Klatovech - dva roky poté. „Bylo to, jako když se křičí gól., (Pogrom Klatovyban, két évvel utána. „Olyan volt, mint amikor gólt kiabálnak.”) *Respekt* 1993. 7. 4-5.
- ¹⁹ A bőrfejűek többféle csoportra oszlanak, akár a romaprobléma megoldását tekintve is. Vannak, akik gázkamrába, vannak, akik Szlovákiába vagy Indiába akarják a romákat visszaküldeni. Vannak, akik saját államot vagy autonóm körzetet akarnak nekik létrehozni. A mérsékeltbbek el akarják venni tőlük a gyermekgondozási segítyt, a szociális juttatásokat és a soron kívüli ingyen lakáshoz jutást. Rendelkezéseket akarnak a romák szaporodásának megállítására, akár sterilizációval is. Erről lásd Spurný, Jaroslav: Čekátu na konflikt. Policie údajně bezmocná. (Konfliktusra várakozva. A rendőrség állítólag tehetetlen.) *Respekt* 1991. 48. 8-9.
- ²⁰ Slonková, Sabina-Gallo, Roman: Černo-bílé soužití. (Fekete-fehér együttélés.) *Mladá Fronta Dnes* 1994. 10. 10-13.
- ²¹ Vohryzek, Josef-. Kořeny rasismu. (A rasszizmus gyökerei.) *Listy* XXIII.1993. 6. 23-24. Uő: Anatomie rasismu. (A rasszizmus anatómiája.) *Respekt* 1993. 11. 2-3.
- ²² Vaculík, Ludvík: Umíte číst a myslet, pánové? (Uraim, tudnak olvasni és gondolkodni?) *Respekt* 1994. 44. 14.
- ²³ Slonková, Sabina-Gallo, Roman: Černo-bílé soužití. (Fekete-fehér együttélés.) *Mladá Fronta Dnes* 1994. 11. 10-13.
- ²⁴ Janyška, Petr: Menšina a většina. Národnostní nesnášenlivost v Československu. (Kisebbség és többség. Nemzetiségi gyűlölet Csehszlovákiában.) Beszélgetés. *Respekt* 1992. 1. 8-9.
- ²⁵ Vohryzek, Josef Anatomie rasismu. (A rasszizmus anatómiája.) *Respekt* 1993. 11. 2-3.
- ²⁶ Brabec, Jiří: První jdou cikáni. (Először mennek a cigányok.) *Respekt* 1991. 52. 8-9.
- ²⁷ Janyška, Petr: Menšina a většina. Národnostní nesnášenlivost v Československu. (Kisebbség és többség. Nemzetiségi gyűlölet Csehszlovákiában.) Beszélgetés. *Respekt* 1992. 1. 8-9.
- ²⁸ Spurný, Jaroslav: Rasismus a kriminalita Rom. Romové se o sebe musí umět postarat. (A rasszizmus és a roma bűnözés. A romáknak maguknak kell tudniuk magukról gondoskodni.) *Respekt* 1991. 43. 6.
- ²⁹ ms: Při řešení romských problémů by měli pomáhat odbortíci. (A romaproblémák megoldásában szakembereknek kellene segíteniük.) *Lidové noviny* 1994. augusztus 28.
- ³⁰ Brabec, Jiří: První jdou cikáni. (Először mennek a cigányok.) *Respekt* 1991. 52. 8-9.
- ³¹ Šídlo, Jindřich: Romům došla trpělivost. Jsme nuceni přistoupit k nátlakovým akcím. (A romáknak elfogyott a türelme. Nyomásgyakorló akciókra vagyunk kényszerítve.) Beszélgetés Jan Rusenkóval. *Respekt* 1993. 7. 5.
- ³² Šídlo, Jindřich-Hořejší, Tomáš: Nezačneme jako první. Většina romských politiků zatím odmítá „sebeobránné násilí”, ale už se objevují jiné názory. (Nem mi kezdjük. A roma politikusok nagy része egyelőre elutasítja az „önvédelmi erőszakot”, de már vannak más vélemények is.) *Respekt* 1993. 11. 7-8.
- ³³ Holub, Petr-Šídlo, Jindřich: Tolerance nebo „Jirkovské řešení”. Moravští primátoři žádají odpověď vlády na romskou otázku. (A „jirkovi megoldás” avagy a tolerancia. A morvaországi polgármesterek követelik a kormánytól, hogy adjon választ a romakérdésre.) *Respekt* 1992. 50. 5.
- ³⁴ Holub, Petr: Čeští školáci jsou vedle britských dětí nejbrutálnější v Evropě. (A cseh iskolások a brit gyerekek mellett a legbrutálisabbak Európában.) *Respekt* 1994. 19. 4.
- ³⁵ Lásd a 7. jegyzetet.
- ³⁶ Šídlo, Jindřich: Prvůch sedmnáct paragrafů 260. Obrat ve vyšetřování případu utopeného Roma v Písku. (A 260-as első tizenhét paragrafusa. Fordulat a Písekben vízbe fullasztott roma vizsgálatának ügyében.) *Respekt* 1994. 26. 4.
- ³⁷ Lásd a 33. jegyzetet.
- ³⁸ Brabec, Jiří-Šídlo, Jindřich: Zběsilost liberálů. (A liberálisok őrjöngése.) *Respekt* 1994. 40. 9.

³⁹ Lásd a 25. jegyzetet.

⁴⁰ Jarab, Jan: Slováci, Romové či Irokézové. (Szlovákok, romák vagy irokézek.) *Lidové noviny* 1994. augusztus 17.

⁴¹ Štencel, Richard: Na cestě k trvalému pobytu. Protiromské nálady nacházejí svůj výraz i ve slušných médiích. (Útban a tartós letelepedés felé. A romaellenes hangulatok kifejezésre jutnak a tisztességes médiumokban is.) *Respekt* 1994. 33. 2.

⁴² Jatník, Branislav: Vďaka nedôslednej legislatíve deportácie Rómov z Česka zrejme nebudú. (A következetlen regisztrációnak köszönhetően Csehországból valószínűleg nem deportálják a romákat.) *Národná obroda* 1994. július 2. 3.

⁴³ n. n.: O kritice Kongresu USA na adresu Česka. (Az USA Kongresszusának Csehországhoz címzett kritikájáról.) *Republika* 1994. október 26.

⁴⁴ Šídlo, Jindřich: Pěšky za vozem. Vláda souhlasí se změnou zákona o občanství. (Gyalogosan a szekér után. A kormány egyetért az állampolgársági törvény módosításával.) *Respekt* 1996. 8. 3.

⁴⁵ Baršová, Andrea: Konec zbytečného sporu. Parlament upravil zákon o občanství. (Vége a fölösleges vitának. A parlament módosította az állampolgársági törvényt.) *Respekt* 1996. 19. 2.

⁴⁶ Lásd a 26. jegyzetet.

⁴⁷ Šídlo, Jindřich: Druhý rok experimentu. Romskému sídlišti Chanov chybějí peníze. (A kísérlet második éve. A Chanov nevű roma településnek hiányzik a pénze.) *Respekt* 1993. 3. 6.

⁴⁸ Lásd a 26. jegyzetet.

⁴⁹ Gammelgaard, Karen: Vrátil Romům sebevědomí. Pokus o romské národní obrození. (Visszaadni a romáknak az öntudatukat. Kísérlet a roma nemzeti ébredésre.) *Respekt* 1991. 3. 15.

JUDIT HAMBERGER

The Situation of the Roma in the Czech Republic

The overwhelming majority of Roma living in the Czech Republic today settled there after 1945, either of their own will or under duress. At present there are about 200-250,000 Roma in Bohemia.

The Roma are internally differentiated and their cultures and values differ from that of the Czech population. Czech society has a long tradition of xenophobia and thus there are sharp ethnic conflicts between the two populations, which have led to sometimes fatal racist attacks against the Roma.

Official Czech Roma policies, despite a fear of ethnic war, usually react to events rather than having an overarching policy concerning the Roma. At times they even support the anti-Roma manifestations of the majority population. The citizenship law enacted by the Czech Parliament at the end of 1992, and amended in May 1996, falls into this category.

Majority society expects full assimilation and maximum accommodation from the Roma. They demand complete acceptance of the majority's culture and system of values, which even according to the official Czech Roma policy will be impossible for a long time to come. Thus, conflict is inevitable.

Roma emancipation has its tasks cut out, among others Romas have to organise themselves in the political sense. They also have to decide whether to assimilate or to organise themselves as an autonomous nationality.

SZILÁGYI IMRE

A romák Szlovéniában

A szlovén értelmiségiek figyelme a 19. század második felében fordult a romák felé. A nyelvész Franc Miklošič (Miklosich, 1816-1891) nemzetközileg is elismert szinten foglalkozott az európai roma nyelvjárásokkal felismerései közül igen sokat még ma is alapvetőnek ismer el a tudomány.¹ Janez Trdina (1830-1905) szlovén író nemcsak gyűjtötte a dolenjskói romák nyelvi anyagát, de össze is állított egy roma szótárat, amelynek anyagát egy karcolatában fel is használta. A Novo Mestó-i könyvtárban őrzik Ivan Koštial (1877-1949) nyelvész és folklorista roma szótárának kéziratát. A romakutatás következő jelentős állomása a ljubljanaei egyetem biológiai fakultásának és a gyermekklinika munkatársainak 1962-ben végzett közös vizsgálata, melynek anyagát *Izolati Ciganov in kalvinistov v Prekmurju* (Cigány és kálvinista izolátumok a Mura-vidéken)² címmel a ljubljanaei Nemzeti és Egyetemi Könyvtár (NUK) őrzi. A kutatásban részt vett néhány olyan szakember, akiknek munkássága a következő időszakban meghatározó volt. Így Vanek Šiftar 1970-ben megjelent *Cigani* (Cigányok), illetve Pavel Štrukelj *Romi na Slovenskem* (A romák Szlovéniában) című, 1980-ban kiadott könyvét a szlovén romológia megkerülhetetlen alapműveiként tartják számon a szakemberek. Šiftar könyve elsősorban a Mura-vidéken élő romák életét dolgozta fel, míg Štrukelj egész Szlovéniára kiterjedő kutatásokat végzett. Speciális szempontból vizsgálta a romák helyzetét Jože Zadravec *Zdravstvena kultura Romov v Prekmurju* (A Mura-vidéki romák egészségügyi kultúrája) című, 1989-ben kiadott könyve. 1991-ben jelent meg a ljubljanaei Nemzetiségi Kérdések Intézetének *A romák Szlovéniában* című gyűjteményes kötete,³ amelynek tanulmányai - egy 1991. március 7-én megtartott kerekasztal-tanácskozás anyagai - széles körben vizsgálták a szlovéniai romák helyzetét, a betelepüléstől egészen az egyes romák lakta települések problémáinak felvázolásáig. A legújabb tudományos publikáció Mladen Tancer könyve,⁴ amelyben a szerző, mielőtt rátérne a romák oktatásának problematikájára, a könyv terjedelmének mintegy harmadára kiterjedően összefoglalja a romológia és a romák helyzetét a világban és Szlovéniában.

A romák betelepítése

Mi, romák már ezer éve élünk Szlovéniában, kezdi írását 1991-ben, az emberi és szabadságjogok szlovéniai fellángolásának évében egy roma értelmiségi.⁵ A történeti forrásokra támaszkodó, elfogulatlanságra törekvő kutatók arra mutatnak rá, hogy a Keletről érkező romák a 11. század végén jelentek meg a Balkán-félszigeten. 1378-ban említi őket először a zágrábi püspök bírósági krónikája, 1387-ben pedig ugyanebben a forrásban szerepel egy ljubljanaei cigány. A szlovéniai archív anyag 15-16. századból származó irataiban jelenik meg először a cigány megnevezés. Az autochtonnak tekintett roma lakosság az ország három részében „telepedett meg”.

A Szlovénia déli, délkeleti, horvát határ menti részén, Dolenjskón, mindenekelőtt Novo Mesto környékén élő romákat, akik Boszniából érkeztek ide, horvát cigányoknak nevezik. Nyelvük archaikus elemeket is megőrzött, többeknek a határ horvát oldalán élnek rokonaik. Egyesek továbbvándoroltak nyugat felé, és Trieszt környékén állapodtak meg. Kötöréssel és ló-kereskedelemmel foglalkoztak.

A legnagyobb számban az egykor Magyarországhoz tartozó Mura-vidéken élnek romák, akik között a 19. század végén ilyen neveket találunk: Farkas, Horvat, Vajda Alias Nagy, Šarközi, Kakas stb. A kárpáti és oláh csoportból származók megőrizték nyelvüket, másik csoportjuk magyarul beszélt. A legtöbben kovácsok, zenészek,

alkalmi munkások, kosárfonók voltak, de tudunk kútfúrókról, köszörűsökről és vályogvetőkről is. A Mura-vidék északi részén élők Mária Terézia idején telepedtek be osztrák területről, egy részük a német szint csoporthoz tartozott, másik részük burgenlandi roma volt.

Szlovénia északnyugati részén, Gorenjskón a 17. században jelentek meg az írott forrásokban a nomád életmódot folytató szintek, akik Judenburgból, Villachból, Klagenfurtból húzódtak dél felé. Valamennyien zenész cigányok voltak, néhány letelepedett család kovácsmesterségből élt.

Ma az említett három területen a romák többé-kevésbé letelepültek. A roma települések azonban folytonos változásban vannak, egyesek növekszenek, mások csökkennek, sőt újak is létrejönnek, s találkozni még vándorcigányokkal is. A szlovéniai romák katolikus vallásúak, már az előző századokban is rendre megkereszteltették gyermekeiket, s a temetéseket is katolikus pap végzi. Ugyanakkor az esküvőket saját szokásaik szerint tartják meg, s az egyházi szertartásokon általában nem vesznek részt.⁶ Az elmúlt húsz évben Jugoszlávia déli köztársaságaiból, elsősorban Koszovóból és Macedóniából sok roma költözött a nagyobb szlovéniai városok peremvidékeire, mindenekelőtt Ljubljánába és Mariborba.⁷

Demográfiai adatok és a jogi helyzet

A romák pontos számát Szlovéniában is igen nehéz megállapítani. Az, hogy valaki romának vallja-e magát vagy sem, a magánügye, emiatt viszont a hivatalos népszámlálások adataiból meglehetősen nehéz kiindulni, hiszen a kérdező-biztosok előtt elég kevesen nevezték magukat romának: 1961-ben 282-en, 1971-ben 1284-en, 1981-ben 1435-en, 1991-ben 2293-an. Ehhez képest a legutóbbi népszámláláson 2847-en jelölték meg a romát anyanyelvükként. Azon községek szociális munkásai, amelyekben nagyobb számban élnek romák, 106 település lakói közül 1991-ben 5320, 1994-ben 5571 állampolgárt tekintettek romának, akik 1399 családban éltek. Azt nem sikerült kideríteni, hogy a romák számának fokozatos gyarapodása a születések számának növekedésével vagy a pontosabb nyilvántartással magyarázható-e, az viszont kiderült, hogy a családok tagjainak száma csökken; s ma az átlagos roma család négy-öt tagú. A roma lakosság közel fele 18 éven aluli, míg a 65 felettiek aránya mindössze 3 százalék. Az idősebbek nagyobb része a Mura-vidéken él, ahol a romák életkörülményei jobbak, mint máshol. Az említett demográfiai adatok összeállítói nem veszik figyelembe az elmúlt húsz évben beköltözött romákat.⁸ A szlovéniai romák összlétszámát 1991-ben 6-7 ezerre becsülték.⁹

Az Osztrák-Magyar Monarchiában és a két világháború között a romák problémáját elsősorban rendőrségi ügyként kezelték. A fő törekvés az volt, hogy a szülőket gyermekeik iskoláztatására, a munkaképeseket pedig (köz)munkákra kényszerítsék. A rendelkezésre álló dokumentumokból kiderül, hogy szerették volna megakadályozni a romák betelepülését egy-egy község területére, részben a lopások és a cigányok magatartása miatt, másrészt azonban hangsúlyozottan azért, mert az olcsó munkaerő megjelenése hátrányosan érintette az adott települések munka nélküli lakóit. Szerették volna a romák kóborló-vándorló életmódját megszüntetni, rendőri eszközökkel helyhez kötni őket, a külföldről érkezőket pedig visszatoloncolták.¹⁰

A második világháború után szervezett keretek között először a Muraszombati járásban foglalkoztak a romák problémájával 1960-tól kezdve. A legnagyobb roma településen óvodát nyitottak, s komolyan hozzáláttak nevelésükhöz. A kérdéskört kezdetben mindenekelőtt szociális problémaként kezelték, amelynek megoldását a helyi közösségektől várták. Politikai szinten a szlovén Népfront (SZDL) nemzetiségi

bizottságának 1977-ben megtartott ülése mérte fel először a romák helyzetét. Összehívták a tíz legnagyobb romáklakta járás népfrentjának konferenciáját. Ezen konkrét és kötelező erejű döntéseket hoztak a roma lakosok ügyében, majd koordinációs bizottságot hoztak létre, amely adatokat gyűjtött a romák helyzetéről, és ezek alapján elemzést készített. Ettől az időtől kezdve a romák problémája egyre inkább jelen volt a szlovén társadalmi és politikai élet színterén.

1987-ben a társadalmi-politikai szervezetek újból összefoglalták a romák ügyében felgyülemlett problémákat és az elért eredményeket. Megállapították, hogy bizonyos haladás tapasztalható a foglalkoztatás, a lakásviszonyok, az oktatás, a nevelés és a szociális problémák területén. Bár Novo Mestóban és Muraszombaton voltak kísérletek a romák önszerveződésére, ezek eredménytelenek maradtak. 1989-ben, amikor a szlovén társadalmi, politikai és gazdasági élet korszerűsítése érdekében számos kiegészítést fűztek az érvényben lévő szlovén alkotmányhoz, a 67. kiegészítés kimondta, hogy a romák helyzetét törvényben kell rendezni. E témakörben 1990-ben és 1991-ben tanácskozást tartottak, majd az 1991. december 23-án elfogadott új szlovén alkotmány 65. szakasza újból deklarálta: „A Szlovéniában élő roma közösség helyzetét és külön jogait törvény rendezi.”¹¹

Az említett törvénynek, a szakemberek elképzelése szerint, biztosítani és védenie kellene a roma közösség tagjainak jogát az anyanyelvhez, a saját kultúrához és más etnikai sajátosságokhoz, a Szlovén Köztársaságnak pedig gondoskodnia kellene a romák anyagi helyzetének jobbításáról. Az említett törvény ügyében azóta a következők történtek. A szlovén parlament 1993. december 2-án megtartott ülésén, a nemzeti közösségek öngazgatásáról szóló törvény tárgyalásakor felszólította a kormányt, hogy készítse elő a roma közösségek védelméről szóló törvényt. Az 1993 decemberében elfogadott, a helyi önkormányzatokról szóló törvény 39. szakasza kimondja, hogy „azokon a területeken, ahol autochton roma közösség él, biztosítani kell, hogy a községi tanácsnak legalább egy roma képviselője legyen”.¹² A roma etnikai csoport védelmével foglalkozó kormánybizottság 1994 áprilisában megvitatta azt a beszámolót, amelynek alapján a törvényt ki kell dolgozni, illetve rendezni kell a romák helyzetét.¹³

A szlovén kormány 1995. április 20-án elfogadta a romák helyzetéről szóló részletes beszámolót, amelynek anyagát az országgyűlés illetékes bizottságai elé bocsátotta. Az említett beszámoló – amely röviden összefoglalja a szakértőknek a romák történetére, demográfiai helyzetére, lakás- és munkakörülményeire, szociális és egészségügyi viszonyaira, életmódjára, oktatási és művelődési helyzetére, a helyi önkormányzatokban lévő képviselőkre vonatkozó megállapításait – leszögezi, hogy a romák a lakosság szociálisan veszélyeztetett csoportját képezik, s hogy szervezett segítség nélkül nem lesznek képesek arra, hogy kiemelkedjenek általános elmaradottságukból, szegénységükből, a diszkriminációból. A beszámoló megállapítja, hogy a roma közösség fennmaradása szempontjából alapvető fontosságú kérdések normatív elrendezésére két út kínálkozik: általános védelmet biztosító vagy a különböző területekre vonatkozó konkrét törvények kidolgozása. A beszámoló szerzői úgy vélik, hogy az általános törvény tartalmazhatná a romák külön jogait, az őket védő intézkedéseket, és jelezhetné a többségi nemzet romákhoz fűződő viszonyát. Szerintük e megoldás hiányossága, hogy csupán elvi szintű megoldást jelentene, s nem helyettesítené a törvényhozás és végrehajtás előírásaiban megjelenítendő feladatokat, illetve hogy elsősorban a szociális és egzisztenciális kérdéseket rendezné el, s csak keveset tenne a nyelv, a hagyomány, a kulturális identitás megőrzése érdekében. (Azt, hogy ez miért lenne így, az anyag nem részletezi, csak azt jegyzi meg, hogy sok még a feladat a szakmai és káderproblémák

megoldása terén.) A beszámoló szerint Magyarország, Horvátország és más olyan országok tapasztalatai, amelyek a romakérdést globális szinten, általános kisebbségi törvény keretében akarták rendezni, ugyancsak azt igazolják, hogy ez nem hatékony módszer, nem oldja meg az egzisztenciális problémákat, s csupán elvi szinten marad. Ezért a beszámoló inkább azon megoldás mellett áll ki, hogy a romák ügyét a konkrét területekre vonatkozó külön programmal összehangolt - törvényekkel kezeljék. A beszámoló szerint e téren hasznosítani kell az olasz és a magyar kisebbség védelmére hozott intézkedések tapasztalatait. A már említett önkormányzati törvényen kívül mindenekelőtt a kimunkálás alatt lévő oktatási törvényt jelölték meg fő törvényhozási területként. A beszámoló szerint mindez nem zárja ki, hogy a későbbiekben mégis külön törvényt alkossanak, „amely szintetikus módon összekötné a roma közösség védelmére hozott intézkedéseket, és egyúttal alaposabban elrendelné azokat a kérdéseket, amelyek etnikai, nyelvi és kulturális identitásukra vonatkoznak”.¹⁴

A beszámolóban foglaltaknak megfelelően a szlovén kormány 1995. november 30-án megtartott ülésén elfogadta a roma közösségek segítésére kidolgozott programot.¹⁵ A program szerint az illetékes minisztériumoknak és a helyi önkormányzatoknak a megfelelő szervezetek bevonásával biztosítaniuk kell, hogy a romák szociális lakáshoz jussanak. Az oktatási minisztériumnak gondoskodnia kell arról, hogy a roma gyerekek az óvodában két évvel az iskolai oktatás megkezdése előtt külön nevelési programban vegyenek részt, anyagilag támogatnia kell a roma gyerekek szocializációját és iskolai sikereit elősegítő tevékenységeket, a roma tanulók uzsonnáztatását. Ösztöndíjat kell biztosítani azon roma diákoknak, akik pedagógiai pályát választanak, s végül ki kell dolgozni a szlovén nyelv tanításának romákra specializált eljárását. A munka-, család- és szociális ügyek minisztériumának pénzügyileg ösztönöznie kell a munka nélküli romák elhelyezkedését, tanulmányoznia kell, hogy miként lehetne a munkaadókat a romák foglalkoztatására ösztönözni. Programokkal és pénzügyileg kell segítenie a fiatal roma családok felkészítését a gyermeknevelésre, a szociális munkásokat alkalmassá kell tenni a romákkal történő munkára. Az egészségügyi minisztériumnak egyebek mellett támogatnia kell azokat a roma gyerekeket, akik az egészségügyben akarnak munkát vállalni. A kulturális minisztérium külön program keretében támogatja a romák műkedvelő kulturális tevékenységét. (A muraszombati Roma Szövetség 1992 óta jelenteti meg alkalmilag a *Romske novice* című lapot. 1993-tól a költségvetésből támogatják a romák kulturális tevékenységét. A Muraszombati járásban roma színház működik, 1994-ben jelent meg először Szlovéniában roma nyelvű könyv. A muraszombati rádió 1994-ben kezdte meg heti rádióadás sugárzását a romák számára roma és szlovén nyelven, s a Novo Mestó-i helyi rádióadó is úgy döntött, hogy átveszi a kezdeményezést.¹⁶) A Nemzetiségi Hivatal a romák informálása, felvilágosítása és kulturális tevékenysége érdekében anyagilag fogja támogatni a muraszombati és a Novo Mestó-i helyi rádiót a roma műsorok készítésében, illetve az említetten kívül más lapok megjelentetését. „A Nemzetiségi Hivatal továbbra is támogatja a roma egyesületek tevékenységét, ösztönzi újak létrehozását, és segít a Szlovéniai Roma Szövetség létrehozásában, amely mint a romák közös szervezete bekapcsolódna azokba a szervezett törekvésekbe, amelyek a romák életviszonyainak jobbítását és identitásuk megőrzését tűzik ki célul.” A program megvalósításáról szóló beszámolót az illetékeseknek 1996. november 15-ig a kormány elé kell terjeszteniük.

E két kormánydokumentum célkitűzéseit akkor értékelhetjük igazán, ha áttekintjük a ,szlovéniai romák szociális, egészségügyi és műveltségi helyzetét.

Szociális helyzet

A tanulmányok többsége megállapítja, hogy a romák a társadalom legalacsonyabb szintjén tengődnek. Ezt igazolják például a lakáshelyzetükről szóló adatok is. A többségi nemzettől elkülönülten vagy a települések szélén lakó romák többnyire a minimális standardok szintje alatti körülmények között élnek. A családok 49 százalékának barakkok, sátorok, vagonok, konténerek, lakókocsik nyújtanak fedezet, melyekben még a civilizált élet elemi feltételei (ivóvíz, elektromos áram, csatornázás) sincsenek biztosítva. Sátorban elsősorban a dolenjskói romák laknak, míg a meglehetősen drága vagonok a gorenjskóiaknak nyújtanak menedéket. Ez utóbbiak élnek a leginkább barakkokban, ezeket azonban nem ők készítették, hanem a helyi önkormányzat biztosította számukra. A családok 39 százaléka lakik házban, többnyire egyszobás, különböző módon sárból tapasztott épületben. Az ilyen házak mintegy 40 százaléka engedély nélkül épült. Téglapépületben elsősorban a külföldi munkavállalásból meggazdagodott Mura-vidéki romák élnek. Állami, önkormányzati vagy magánlakást bérel a roma családok 11 százaléka, s csupán 0,6 százalékának van saját tulajdonú lakása.

Lakáskörülményeik, illetve ezek javulása nem csupán a roma lakosság hagyományaitól, szocializációs szintjétől függ, de igen nagy mértékben az adott község anyagi lehetőségeitől és a többségi nemzet elkötelezettségétől, illetve megértésétől is. A jelenleg zajló tulajdonátalakulás okozta nehézségeken túl gyakran előfordul, hogy a tulajdonviszonyok tisztázása után sem lehet legalizálni a cigánytelepeket, mert a többségi nemzet tagjai ellenállnak annak, hogy állandósítsák a romák jelenlétét. Ha azonban sikerült ezeket a nehézségeket leküzdeni, érdemes a körülmények javításába bevonni a roma lakosságot. Ezt bizonyítja a Novo Mestó-i tapasztalat is, ahol a lakások építésében tevőlegesen részt vesznek a romák, bizonyos mértékig saját eszközeiket is felhasználják, s mindennek következtében lényegesen pozitívabban viszonyulnak magukhoz a lakásokhoz is.¹⁷

A lakásviszonyok jobbítása önmagában véve azonban még nem elégséges feltétele annak, hogy a romák emberi és a többségi nemzet által is elfogadott életet élhessenek. Igen komoly problémát okoz foglalkoztatásuk is. A megélhetés pontos meghatározásában bizonyos nehézséget jelent, hogy a családok többsége egyszerre több jövedelmi forrásból is részesedhet. Rendszeres munkából a romák 13 százalékának van jövedelme. A családok 74 százalékának alapvető megélhetési forrása a segély (gyermekgondozási segély, munkanélküli-segély stb.). Mintegy 25 százalékuk vállal szervezett alkalmi, szezonális munkát, 41 százalékuknak van jövedelme nem szervezett elfoglaltságból, mint a hulladékgyűjtés, a gyógynövény- és gyümölcszedés, a parasztgazdaságoknál vállalt segédmunka stb. Mintegy 13 százalékuk kap segélyt a Vöröskeresztől, a Caritástól vagy másoktól, s mintegy 6 százalék segít magán társadalmilag meg nem engedett módszerekkel.

A romák szociális helyzete olyan rossz, hogy könnyen megfelelnek a a szociális segélyre jogosító feltételeknek, ami nemegyszer kiváltja a többségi nemzet tagjainak elégedetlenségét. A romák egészségügyi helyzete általánosan rossz, mégis az egyéb tekintetben is fejlettebbnek tekinthető Mura-vidéken jobb, mint Dolenjskón, ahol például a roma csecsemőhalandóság hétszerese a régióban élő nem roma lakosságnál tapasztalható.¹⁸

Nevelés, oktatás

Nyilvánvaló, hogy a felsorolt nehézségeken nagymértékben segíthetne a romák általános műveltségi szintjének emelése. A szakemberek azonban ezen a területen is komoly nehézségekkel találják magukat szemben. A roma gyerekek oktatásával összefüggő problémákat 1972-ig az iskolákra és a helyi közösségekre bízták. Ekkor a probléma megoldását állami szintre emelték, de mintegy 15 évig nem sokat törődtek azzal, hogy miképpen oldják meg a feladatokat helyi szinten. 1986-87-ben kezdtek adatokat gyűjteni és felméréseket készíteni arról, hogy egyáltalán milyen problémák merülnek fel a romák oktatása területén; ezek a munkálatok azóta intenzívebbé váltak.

Már az óvodai nevelésnél komoly problémát jelent, hogy a roma gyerekek többsége nem beszéli a szlovén nyelvet. Ezért ezeknek a gyerekeknek iskola-előkészítő tanfolyamot szerveznek. Az 1993-94-es tanévben 229 gyerek vett részt ilyen képzésben. Öt településen 112 gyerek olyan, kezdők számára létrehozott csoportban kapott képzést, ahol csak roma gyerekek vannak, s ahol szlovén nyelvet és néhány elemi ismeretet tanulnak. Az úgynevezett integrált csoportokban szlovén gyerekekkel együtt készítik fel azokat, akik elvégezték a kezdő tanfolyamot, illetve néhány olyan gyereket is, akik megfelelő létszám híján nem kaptak képzést kezdő csoportban. Az 1993-94-es tanévben 117 roma gyereket készítettek fel az iskolára ilyen integráló csoportban.

A probléma azonban ezzel nem oldódik meg, hiszen bár az integráló csoportok tanulói gyorsabban tanulják meg a szlovént és könnyebben szocializálódnak, a hiányosságokat ilyen rövid idő alatt nem lehet pótolni. Ráadásul a vizsgálatok szerint a roma gyerekek jelentős része előkészítő nélkül kerül az iskolába. Külön problémát jelent az oktatás a Mura-vidék úgynevezett vegyes nemzetiségű területein. Itt ugyanis a beszélt nyelv hat helyi közösségben (*krajevna skupnost*) a szlovén és a roma, ötben a magyar és a szlovén, ötben a szlovén, a magyar, a horvát és a roma, kettőben pedig a magyar. Mindezek következtében az iskolákban vannak:

- teljesen szlovén nyelvű tanulócsoporthok (oddelek),
- szlovén-magyar kétnyelvű tanulócsoporthok,
- szlovén tanulócsoporthok roma és szlovén tanulókkal,
- kétnyelvű tanulócsoporthok magyarokkal és kétnyelvű területről való romákkal,
- kétnyelvű tanulócsoporthok romákkal, akik kétnyelvű, illetve szlovén nyelvterületről valók.

A Mura-vidéken 1990-ben a 35 roma tanulóból 24 beszélt cigányul és egy kevésbé szlovénül. Nyolcan csak cigányul tudtak, hárman cigányul, szlovénül és kissé magyarul. A helyzetet nehezíti, hogy a különböző területen élő romák nem beszélnek egységes nyelven, így nem készíthető egységesen használható roma-szlovén, szlovén-roma szótár, a tanárok pedig nem tudnak romául. Mivel romául tudó tanár híján roma nyelven nem oktatnak, ezen a területen pedig az oktatás magyar és szlovén nyelven történik, a következő különös jelenségek tapasztalhatók. Először is a romáknak nem csupán az állam nyelvén, tehát szlovénül kell megtanulniuk, de magyarul is, azaz mindjárt a kezdet kezdetén két idegen nyelvet kellene elsajátítaniuk. A következmény persze az, hogy mindkét nyelven rendkívül gyengén fejezik ki magukat. Ezekben az osztályokban egyre kevesebb a szlovén és a magyar gyerek (nem világos, hogy ennek mi a pontos oka, a demográfiai helyzet, vagy az, hogy a szülők más osztályba íratják be a gyerekeiket), s létrejönnek teljesen roma osztályok, ahol az oktatás két, illetve helyenként három nyelven folyik, ami nyilvánvalóan tarthatatlan.

Az ismertett helyzet egyenes következményeként és egyéb okokból a roma gyerekek jelentős része egyáltalán nem látogatja az iskolát, tanulmányi eredményeik rendkívül gyengék, mintegy felerészben osztályismétlésre kényszerülnek, s csak kevesen fejezik be az általános iskolát. A szakemberek írásaiból az tűnik ki, hogy nem

igazán tudják megoldani azt a dilemmát, ami abból következik, hogy mindenkinek joga van az anyanyelven történő oktatáshoz, ugyanakkor azonban nincsenek roma nyelvet ismerő tanárok. Egy 1993-ban kiadott utasítás ezért előírja, hogy törekedni kell a roma nyelvet bírók alkalmazására az oktatásban, az említett kormányprogram is szorgalmazza ezt, s a szakemberek is ezt tekintik a megoldás kulcsának.¹⁹

Beilleszkedési problémák

A beilleszkedést segíthetné a többségi nemzet törvényhozása és a romákkal kapcsolatos magatartásának pozitív változása, de figyelembe kell venni a romák beilleszkedési nehézségeit is. Azok közül, akik rendszeres munkát vállaltak, sokan hagyták el munkahelyüket. Ők maguk betegségeikre, az alacsony fizetésre, a munkafeltételekkel való elégedetlenségükre hivatkoztak, illetve arra, hogy vitájuk volt a vezetőkkel, mert azok nem értették meg a speciális romaproblémákat és szokásokat, illetve diszkriminatív magatartást tanúsítottak. A viták okai közé tartoznak: a gyógynövénysszedés és a családi jellegű problémák miatti hiányzás, a településen lévő erőszak, ellentétek a munkatársakkal, a rossz életfeltételek, a börtönbüntetés. A munkavállaló romáknak ráadásul számolniuk kell azzal, hogy egyes romák igen agresszíven lépnek fel azokkal szemben, akik be akarnak illeszkedni a szélesebb társadalmi környezetbe. Igen gyakran kifejezetten a többségi társadalom és a roma közösség eltérő értékrendje okoz konfliktusokat.

Bizonyos mértékig hasonló a helyzet a roma gyerekek iskolai beilleszkedésével is. Amikor a szakemberek arra próbáltak választ kapni, hogy vajon mi az oka annak, hogy az iskolába beiratkozott roma gyerekeknek csupán 25 százaléka látogatja az iskolát rendszeresen, s mintegy harmad-részüket egyáltalán nem jár iskolába, a többiek pedig csak rendszertelenül, maguk a romák az alábbi okokat sorolták fel: a régi szokások, a tavaszi gyógynövénygyűjtés, nehézségeket okoz a szlovén nyelv, az iskolai fegyelem, az új és szokatlan környezet, a romák korai házasodása, a tanárok meg nem értő magatartása, a rossz anyagi körülmények.²⁰

A romák és a többségi nemzet

A közvélemény-kutatási adatok szerint a lakosság más etnikumokkal szemben érzett ellenszenvre épp a romák esetében a legmagasabb. Egy 1994-es felmérésben a romákkal szembeni ellenérzésének a megkérdezettek 60 százaléka adott hangot. A romákat követték 56 százalékkal az egykori Jugoszláviából érkezettek, 49 százalékkal a muzulmánok, s 47 százalékkal a zsidók.²¹

Az ellenszenv nem csupán általános ellenérzésekben nyilvánul meg, de helyi szinten konkrét elégedetlenség formáját is ölti. Így például a Novo Mesto környéki falvak lakói már hosszabb ideje tiltakoznak az ellen, hogy szerintük a törvény nem egyformán sújtja a romákat és nem romákat. Kifogásolják, hogy a hatóságok nem lépnek fel az erdőből a fát s a parasztok földjéről a termést ellopó romák ellen, hogy a romák regisztrálatlan autóikkal ráhajtanak a termőföldre, hogy fegyvert hordanak, s ok nélkül lövöldöznek a faluban. Érthetetlen számukra, hogy miközben a szlovén lakossággal elbontatják az engedély nélkül épült házakat, a romák ilyen épületei megmaradhatnak stb. Korábban ezek miatt komoly viták, sőt összecsapások is voltak, most pedig a szlovénok azt követelik a hatóságoktól, hogy a törvény előtt mindenki legyen egyenlő, azaz a törvényeket mindenkivel tartassák be.²²

A törvény előtti egyenlőség kérdése más összefüggésben is felmerült. 1995 augusztusában fiatalok ellen elkövetett nemi erőszak gyanújával pert indítottak egy

roma férfi ellen. A férfi egy 12 éves kislányt megvásárolt szüleitől, majd annak akarata ellenére közösült vele. Az ügyben szakértőként meghallgatták a muraszombati Roma Szövetség elnökét és a romakérdés egyik kutatóját. Az ő tanúbizonyságuk szerint a romák szokásai nem tiltják a 12 évesekkel történő közösülést, a roma gyerekek egyébként is korábban érnek kortársaiknál. Az elsőfokú bíróság a szakértők véleménye alapján úgy vélte, hogy a vádlott a speciális roma szokásoknak megfelelően viselkedett, nem volt tudatában annak, hogy tette törvényellenes, s ezért őt felmentette.²³ A roma szokások ilyen értelmezése ellen éles hangú tiltakozó levelet írt egy olvasó. Úgy vélte, hogy az alkotmány törvény előtti egyenlőségről szóló cikkelye nem teszi lehetővé, hogy a roma szokásokat a szlovén törvények fölé helyezték, de szóvá tette azt is, hogy az ilyen értelmezés eredményeképpen elmarad az ilyen esetek áldozatainak védelme.²⁴

Az eltérő értékrendek és a törvény előtti egyenlőség elvének összeegyeztetése még sok fejtevést okoz majd a kérdés szlovéniai kutatóinak s az ilyen ügyekkel foglalkozó hivataloknak.

Az elmondottakból világos, hogy mind a többségi társadalom tagjainak és intézményeinek, mind a roma közösségnek igen sok és komoly tennivalójuk van még a kis létszámú szlovéniai roma közösség integrációja érdekében.

JEGYZETEK

¹ Miklosich, Franc: *Über die Mundarten und Wanderungen der Zigeuner Europas*. Wien 1872-1880.

² 1974-ig a jugoszláviai szakirodalomban szinte kizárólag a cigány (cigan) megnevezés volt használatos. Úgy tűnik, hogy a változás az 1974-ben elfogadott új szövetségi alkotmány 170. szakaszában foglaltak következtében állott be. E szakasz szerint: „A jelen alkotmány biztosítja a polgárnak valamely nemzethez, illetőleg nemzetiséghez való hovatartozása kinyilvánításának szabadságát és nemzeti kultúrája kifejezésének szabadságát, valamint anyanyelve és írása használatának szabadságát.” (*A Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaság Alkotmánya*. Belgrád 1974.) 1974 és 1976 között egyfajta átmeneti időszak uralkodott, amikor mind a cigány, mind a roma megnevezést használták. 1976-ban az állami és társadalmi szervek megtárgyalták a nemzetiségi jogok megvalósításának helyzetét, s ezután a művek címében szinte kivétel nélkül a roma megnevezés vált használatossá, bár az írássok szövegén belül még ma is előfordul a két terminus kevert használata. Érdeemes lenne többet tudni arról, hogy a többségi nemzet tagjainak említett törekvése közepette vajon miért adta Ozimek 1989-ben Ljubljánában készült, a Novo Mestó-i romákról szóló diplomamunkájának a *Cigani smo in cigani bomo ostali* (Cigányok vagyunk és cigányok is maradunk) címet.

³ *Romi na Slovenskem* (A romák Szlovéniában). Inštitut za narodnostna vprašanja, Ljubljana, Institute for Ethnic Studies, Ljubljana; Razprave in gradivo, revija za narodnostna vprašanja-Treatises and Documents. *Journal of Ethnic Studies*, 25. 1991. szeptember.

⁴ Tancer, Mladen: *Vzgoja in izobraževanje Romov na Slovenskem* (A szlovéniai romák nevelése és képzése). Maribor 1994.

⁵ Rozman, Vlado: Romi - tisočletja živimo na slovenski zemlji in tu bomo tudi ostali (Romák - ezer év óta élünk szlovén földön és itt is fogunk maradni). In: *Romi na Slovenskem*. 135.

⁶ Štrukelj, Pavel: Etnološke raziskave romske populacije v Sloveniji (A szlovéniai roma populáció etnológiai kutatása). In: *Romi na Slovenskem*. 36-49.

⁷ Tancer, Mladen: *i. m.* 55.

⁸ *Informacija o položaju Romov v Republiki Sloveniji* (Információ a Szlovén Köztársaságban élő romákról). Poroževalec. 1995. 18. Ljubljana 56-57.

⁹ Dr. Plut, Dnšan: Uvod (bevezető). In: *Romi na Slovenskem*. 7.

¹⁰ Izbor nekaterih dokumentov iz Zgodovinskega arhiva Slovenije, Enota Novo mesto (Dokumentumválogatás Szlovénia Történeti Levéltárának anyagából. A Novo Mestó-i egység.) In: *Romi na Slovenskem*.

¹¹ *A Szlovén Köztársaság alkotmánya*. Ljubljana 1992. 30.

¹² *Zakon o lokalni samoupravi* (Törvény a helyi önkormányzatról). *Uradni list Republike Slovenije*. Ljubljana 1993. december 31. 3768.

¹³ Kormányzinten a romák a helyzetéről. *Népűjság*, Lendva 1994. április 29.

- ¹⁴ *Informacija o položaju...* 62.
- ¹⁵ *Vlada Republike Slovenije. Program ukrepov za pomož Romom v Republiki Sloveniji* (A Szlovén Köztársaság Kormánya. A Szlovén Köztársaságban élő romáknak nyújtandó segélyintézkedések programja). Ezúton mondok köszönetet Peter Winklernek, a szlovén kormány Nemzetiségi Hivatala igazgatójának, aki a dokumentumot, egy rövid értelmező levél kíséretében eljuttatta hozzám.
- ¹⁶ *Informacija o položaju...* 61.
- ¹⁷ Štrkelj, Pavel: i. m. 42.; *Informacija o položaju...* 57- 58.
- ¹⁸ *Informacija o položaju...* 57-59.
- ¹⁹ Irena Levičuk: Predšolska vzgoja romskih otrok v naši republiki (A roma gyerekek iskolaelőtti nevelése) és Vlada Škof Vzgoja izobraževanje romskih otrok v osnovnih šolah (A roma gyerekek nevelése és képzése a Szlovén Köztársaság általános iskoláiban). In: *Romi na Slovenskem*. 92-112.; Tancer, Mladen: i. m. 70-151.
- ²⁰ Gugel, Jasna: Integracija romske skupnosti v slovensko družbo (A roma közösség integrációja a szlovén társadalomba). In: *Romi na Slovenskeln*. 113-121.
- ²¹ Klinar, Peter: O medetničnih odnosih v Sloveniji po osamosvojitvi (Az etnikumok közötti viszony az önállósult Szlovéniában). *Slovenski izziv II*. Ljubljana 1994. 14.
- ²² Po sledeh nekega spora (Egy vita nyomában). *Delo* 1995. augusztus 14. 2.
- ²³ So romski zakoni nad slovensko zakonodajo? (A roma törvények a szlovén törvényhozás felett állnak?), *Delo* 1995. november 16. 49.
- ²⁴ Pisma bralcev (Olvasói levelek). *Delo* 1995. november 17. 8.

IMRE SZILÁGYI

The Roma in Slovenia

Slovenian scientists have been studying the situation, language, and lifestyle of the Roma who are settled in three regions of Slovenia (Mura region, the environs of Novo mesto and Gorenjsko) since the middle of the 19th century. These studies and efforts to achieve a political settlement of the problem have intensified since the 1960s. The Slovenian Constitution signed in 1991 wished to deal with the situation of the Roma in a separate law. Eventually, however, it was decided that instead of a single overarching law several laws affecting various areas of life (self-government, education, etc.) will regulate questions touching upon the lives of Romas. In addition, the Slovenian government worked out a separate program which set the tasks of the various ministries in raising the living standards of the Roma. Slovenians see the solution of the problem in finding employment for the Roma on the one hand, and in improving the education of Roma children on the other. In keeping with the latter goal they began special pre-school programs. The fact that a significant proportion of Roma children do not go to school presents a special problem. Another problem is that many of the children do not speak Slovenian at all, or only with difficulty, and neither do the teachers know the language of the Roma. To circumvent these problems they are attempting to train Roma-speaking teachers.

Romanap a magyar Országgyűlésben

A magyarországi cigányság helyzetéről és a kormány cigányságot érintő legsürgetőbb intézkedéseiről

(Részlet a parlamenti romanapra a Művelődési és Köznevelési Minisztérium által készített vita anyagából.)

A magyarországi cigányság rövid története

A magyarországi cigányság törzsi származása, hagyományos foglalkozásai, valamint beszélt nyelve alapján három nagy csoportba sorolható.

Az első csoportba az úgynevezett (romungró) cigányok tartoznak, akik a cigány lakosság döntő többségét alkotják. Közülük legtöbbször csak a magyar nyelvet beszélik. A második, kisebb csoportot az úgynevezett oláh-cigányok alkotják. A magyar mellett az oláh-cigány nyelv több, egymáshoz közeli dialektusát beszélik.

A harmadik csoportba az úgynevezett beás cigányok tartoznak. A magyar mellett a román nyelv egy archaikus változatát beszélik. Ez a magyarországi cigány népesség legkisebb csoportja.

A cigányság a 13-14. században jelent meg Magyarországon. Kezdetben csak átvonultak a területen, majd a nyugat-európai cigányellenes intézkedések miatt az ország célállomássá vált.

A Kárpát-medencében soknyelvű, kulturálisan sokszínű közegbe kerültek, ahol az elmúlt évszázadokban kisebb konfliktusokkal, de alapjában békésen együtt éltek az itt lakó más népekkel. Alkalmi, hatósági zaklatásnak is főleg a vándorló cigány kompániák voltak kitéve.

A 18. század utolsó harmadában Mária Terézia és II. József az 1761-es, az 1767-es és az 1783-as rendeletekben erőszakkal próbálta a cigányságot letelepíteni, életmódjukat átalakítani. Előírták például a kötelező letelepedést, a cigány nyelv használatának tilalmát, elvették a gyermekeket a szüleiktől, s katolikus parasztcsaládoknál helyezték el őket. E reformok célja a cigányság asszimilálása volt. Azokat a cigányokat, akik elfordultak régi szokásaiktól „újmagyaroknak” vagy „újjgazdáknak” nevezték. Az intézkedések a falusi közösségekbe beilleszkedett cigányokat éppúgy sújtották, mint a vándor közösségek tagjait, ezért a fokozódó előítéletek és a cigányság ellenállása következtében bukásra voltak ítélve.

A cigányság a szocialista rendszer időszakáig, de különösen a 19. század végéig a magyar társadalomnak döntően a paraszti-kézműves ipari rétegeihez kapcsolódott foglalkozásaival (zenész, vályogvető, fémműves, teknővájó, kereskedő közvetítő stb.), az ipari tömegtermelés azonban ezt a hagyományos kapcsolatot jelentősen szétrombolta.

A két világháború között tovább nehezedett a magyarországi cigányság helyzete. A második világháború idején a legnagyobb veszteséget a cigányságot is érintő holocaust okozta.

A szocialista rendszerben a cigánykérdést réteg-, illetve szociális problémaként kezelték. A cigányság szociális egyenjogúsítása terén a környező országokhoz viszonyítva jelentős eredmények születtek, a cigányság nagy tömegei azonban továbbra is a társadalmi hierarchia legalsó pozícióit foglalták el. A földosztásból a cigányság csaknem teljes egészében kimaradt, mivel elsősorban azok kaptak földet, akik már korábban is a mezőgazdaságban dolgoztak. A fejlődő iparnak szüksége volt a szakképzetlen munkaerőre, így nagyfokú elvándorlás indult meg az ipari centrumok irányába. Elsősorban az alkalmi, szezonális jellegű, alacsony képzettséget igénylő munkalehetőségek nyíltak meg a cigányemberek előtt. A cigányság szociális

egyenjogúsítására irányuló politikai erőfeszítések asszimilációs törekvésekkel párosultak, ezért nem erősítették a cigányság társadalmi integrációját.

A nyolcvanas évek végétől a cigányság helyzete lényegesen romlott. Túlnyomó többségük élethelyzete ma súlyosnak mondható, a gazdasági átalakulás vesztesei közé tartoznak.

A cigányság fontosabb demográfiai és társadalmi jellemzői

A cigányság helyzetét három problémakör együttes hatása jellemzi:

- a szociális és munkaerő-piaci gondok,
- a kisebbségi és kulturális problémák,
- a többségi társadalomhoz való viszony.

A cigányságot sújtó különböző hátrányok egymásból táplálkoznak és egymást erősítik

Létszám

A cigány kisebbség létszámára vonatkozó adatok meglehetősen nagy szóródást mutatnak. Az 1990-es népszámlálás során 142 683 magyar állampolgár vallotta magát cigány nemzetiségűnek. A legmértékadóbb becslések szerint számuk jelenleg 450-500 000 fő, egyes kisebbségi szervezetek 7-800 000 lélekszámot valószínűsítene. Az 1971-ben, majd 1993-1994-ben végzett reprezentatív szociológiai felmérés adatai szerint két évtized alatt a cigány lakosság létszáma több mint 50 százalékkal emelkedett. Óvatos prognózisok szerint 2015-re a csökkenő összlakosságon belül a cigányok aránya 8 százalék körül lesz Magyarországon. A demográfiai változások során a csökkenő összlakosság előregedése mellett a cigányság jóval fiatalabb korösszetételével is számolni kell.

Területi megoszlás

Az országban mindenütt élnek cigányok, ám területi megoszlásuk nem egyenletes. A szakirodalom a cigány népesség területi megoszlása szempontjából az országot 6 régióra osztja: Kelet (Szabolcs-Szatmár-Bereg, Hajdú-Bihar és Békés megye), az Alföld (Csongrád, Bács-Kiskun, Jász-Nagykun-Szolnok megye), a budapesti iparvidék (Budapest, Pest, Fejér és Komárom-Esztergom megye), Észak (Borsod-Abaúj-Zemplén, Heves, Nógrád megye), Dél-Dunántúl (Baranya, Somogy, Tolna, Zala és Veszprém megye), Nyugat (Vas és Győr-Moson-Sopron megye).

A cigányok becsült száma a három északi megyében a legnagyobb, 120 ezer. Jelenleg a keleti régióban 100 ezer, az alföldi régióban 60 ezer a cigány népesség száma. A budapesti régióban 90 ezer, a dél-dunántúli régióban 115 ezer, a nyugati régióban pedig jóval kisebb, 15 ezer a cigányok száma. 1971-ben a legtöbb cigány ember a keleti régióban lakott, 1994-ben viszont az északiban és a dél-dunántúliban. Az új regionális arányok inkább belső népességnövekedésből, mintsem költözködésből erednek.

Eltolódások mentek végbe a településtípusok között is. 1971-ben 25 ezer cigány ember lakott Budapesten, a teljes cigány népesség kevesebb mint 8 százaléka. Számuk jelenleg 46 ezer, a teljes cigány népesség 9,2 százaléka. Még nagyobb az arálynövekedés a vidéki városok esetében. 1971-ben 45 ezer cigány volt városlakó, jelenleg több mint háromszor annyi, és a teljes cigány népességhez viszonyított részarány 14 százalékról 30 százalékra emelkedett. Az országban mindenütt megfigyelhető, hogy a cigányság városokba áramlása gettósodással és a slumosodási folyamatok erősödésével jár együtt.

Súlyos problémát jelent a cigányok által sűrűn lakott megyék előregedő, aprófalvas településein a népesség gyorsuló ütemű kicserélődése: a nem cigány népesség

elvándorlása és a cigányok fokozatos beköltözése az értéküket vesztett, üresen maradt ingatlanokba. Az érintett településeken az öröklött kulturális tradíciók hiányából, az iskolázatlanságból és szakképzetlenségből, valamint a település elhelyezkedéséből fakadó hátrányok összeadódnak.

Lakásviszonyaik javulása ellenére 14 százalékuk még mindig elkülönített telepeken él. A cigányoklakta telepek gyakran egészségtelen környezetben, környezetszennyező létesítmények közelében, szeméttelpek szomszédságában helyezkednek el. A „csökkentett komfortfokozatú” (úgynevezett „Cs”-lakás) lakásépítési program 1988-ban befejeződött. Az így épült házak leromlottak, túlszűfoltta váltak, bővítésükhöz, felújításukhoz nincs elegendő pénz és hitel. Sok cigánycsaládnak elviselhetetlen terhet jelent a korábbi építkezések megnövekedett OTP-törlesztési kötelezettségének teljesítése, a lakásfenntartási költségek kifizetése: a cigánycsaládok tömegesen válnak fizetéseképtelenné.

Iskolázottság, képzettség

Az 1992-93-as tanévben 74 241 cigány tanuló adatait gyűjtötték össze az MKM statisztikái; az összes általános iskolai tanuló 7,12 százaléka volt cigány származású. Az általános iskolai tanulók megyénkénti eloszlása meglehetősen egyenetlen. Országos arányuknál jóval nagyobb a számarányuk Borsod-Abaúj-Zemplén, Heves, Nógrád, Somogy, Szabolcs-Szatmár-Bereg és Jász-Nagykun-Szolnok megyében. A cigány tanulók 56 százaléka községi iskolákban tanul.

A cigány tanulók 70 százaléka olyan iskolába jár, ahol az arányuk meghaladja a 10 százalékot. 1992-ben 1061 ilyen iskola volt Magyarországon. Ezzel szemben a nem cigány gyermekek közel fele olyan iskolába jár, ahol a cigány tanulók aránya nem éri el a 2 százalékot. Ez azt mutatja, hogy a cigány tanulók iskolarendszeren belüli szegregációja igen erős.

A cigányság iskolázottsági szintjének alakulásáról a legpontosabb képet az 1971-es és az 1993-as országos reprezentatív cigányvizsgálati eredmények összehasonlítása alapján alakíthatjuk ki. Az 1971-es adatok szerint az akkor 25-29 éves cigányok 26 százaléka végezte el az általános iskola nyolc osztályát. 1993-ra az azonos korcsoportba tartozó cigány fiatalok között ez az arány 77 százalékra nőtt. Az általános iskolai végzettséggel nem rendelkezők 23 százalékos aránya még mindig megengedhetetlenül nagy, de ezen az oktatási szinten csökkent a cigányság és a többség közötti különbség. Az általános iskolát végzettek között jelentős az úgynevezett funkcionális analfabéták száma, s ez erőteljesen csökkenti a cigány fiatalok továbbtanulási, átképzési esélyeit. Az általános iskolai tanulmányok befejezése a cigány gyermekek jelentős hányadánál nem a tanköteles koron belül történik (általában 2-3 éves túlkorosság a jellemző).

Az eredmények ellenére a szakadék mégis tovább mélyült, mert míg az országban a nyolcvanas években ugrásszerűen nőtt a szakmunkásképzőt és a középiskolát végzettek aránya, az 1993-as vizsgálat szerint a cigány lakosságnak csupán 13 százaléka rendelkezik szakmunkásképzőben szerzett bizonyítvánnyal, s 1 százaléka érettségivel. Az adatok tehát azt mutatják, hogy 1971 óta a cigány tanulók középfokú oktatásba való belépési esélyei nem javultak.

A szakmunkásképző iskolák többsége olyan szakmákra képez (és ez legfőképpen a hátrányos helyzetű régiókra érvényes, ahol jelentős a cigány lakosság lélekszáma), amelyek iránt már évek óta alig van kereslet.

Míg a felsőoktatásban a 35 év feletti korcsoportban a főiskolát végzettek aránya meghaladja az 1 százalékot, addig a fiatalabbak körében ez az arány 0,3-0,9 százalék között mozog.

1970 és 1994 között tehát az alapfokú képzésben az említett negatív kísérőjelenségek ellenére is jelentős mértékű javulás volt tapasztalható. Minden más iskolafokozatnál a továbbtanulási és lemorzsolódási esélyeket tekintve 1980, valamint 1994 között nőtt a cigány és a nem cigány fiatalok esélyegyenlőtlenségének mértéke. Különösen nagy a lemaradás a középiskolai, illetve felsőfokú továbbtanulásban.

A cigánygyermeket nagyobb számban oktató iskolák eredményességi mutatói a többi iskolával összehasonlítva a kutatási eredmények szerint lényegesen gyengébbek: magas a bukásarány, gyakoribb az évismétlés és jelentős a túlkorosság.

Az iskolai sikertelenség és az iskolából való korai kilépés elsődlegesen szociokulturális természetű okokra vezethető vissza. Az oktatás ingyenessége nem jelenti az óvodáztatás, a tankönyvek, a taneszközök, a ruházat vagy a gyermekétkeztetés ingyenességét. A létminimum alatt élő cigánycsaládok alig képesek vállalni ezeket a terheket, sőt a gyermekek pénzkereső tevékenységére is szükségük van.

A cigánygyermek hátrányos egészségügyi és szociális helyzete sok esetben késlelteti beiskolázását, ami azzal a következménnyel jár, hogy alapfokú iskoláztatásuk még jobban belenyúlik abba az életszakaszba, amikor a cigánygyermek már felnőtt magatartásmintákat követnek.

A hátrányos helyzetű cigánycsaládok többsége nem érzékeli az iskola és az iskoláztatás fontosságát. Ennek részben a szülők iskolai sikertelensége az oka, részben pedig az, hogy az iskola a nem cigány társadalom intézménye. Ez nem csupán az iskola, a cigányság hagyományaiból és kultúrájától idegen elvárásaiban jelenik meg, de a többségi társadalomhoz tartozó gyerekek és nem ritkán a pedagógusok előítéleteiben is. Ezek a problémák a tehetséges, kiemelkedő képességű cigány tanulókat is sújtják, az átlagos vagy gyengébb képességű cigánygyerekeket pedig többszörösen. A cigánygyerekek alacsony tanulási motivációja mindezek hatására tovább gyengül.

A cigánygyerekek szocializációs hátrányait a jelenlegi iskolarendszer tovább erősíti. A cigánygyerekek iskolaérettségére irányuló terápia csak abban az esetben lehet eredményes, ha az iskola alkalmassá válik arra, hogy képes legyen kezelni a szegénység szubkultúrájából és a kisebbségi csoporthoz való tartozásból fakadó másságot.

Az oktatási rendszernek a nemzeti kisebbségek esetében főként nyelvi és kulturális természetű nehézségekkel kell szembenéznie. A cigánysággal kapcsolatban azonban kiterjedt, a közoktatás világán messze túlmutató problémahalmaz kihívásaira kell választ adnia e tágabb összefüggés-rendszerben is. Az oktatásnak kiemelkedő szerep jut a cigányság társadalmi helyzetének megváltoztatásában.

Kultúra

A cigányság nyelvi és kulturális szempontból igen erősen tagolt kisebbség, ezért több nyelv és kultúrkör megőrzéséről kell egyidejűleg gondoskodnia. A cigánykultúrának nincs írásbelisége, probléma továbbá, hogy a cigányság nem rendelkezik anyaországgal sem, amely kulturálisan és anyagilag támogatná. Nincs országos szerepkörű cigány közművelődési központ, múzeum, színház. A cigányság kisebbségi könyvtári szempontból is ellátatlan.

A többi magyarországi kisebbségi kultúrával szemben, a cigány kultúra nem egy polgárosodott kisebbség kultúrája. A meglévő hagyományörző cigány közösségek lényegében az utolsó olyan csoportok a magyar társadalomban, amelyekben a népi művészet a mindennapi élet szerves része. Ez kétségkívül a cigány kultúra

megőrzésének esélyét erősítő tényező. Másrészt viszont a cigány kultúráról kialakított kép egybecsúszik egy polgárosodás előtti, igen szegényes életmód képével.

A cigány kultúra értékei nincsenek eléggé jelen a társadalmi köztudatban, nem váltak a közműveltség részévé. Ennek megváltoztatására az elmúlt időszakban különböző kezdeményezések történtek. Az MKM támogatásával 1994 végén a Minoritás Alapítvány létrehozta a Cigányságkutató Intézetét, amely 1995 júliusától működik. A Néprajzi Múzeumban létrejött egy cigány néprajzi dokumentációs központ, amely a később létrehozandó Cigány Múzeum dokumentációs alapbázisává válhat.

1990-től több időszakig cigány lap jelent meg, nagyrészt állami támogatással. A Magyar Rádióban kéthetente *Cigányfőlóra* címmel cigány kisebbségi műsort sugároznak, a Magyar Televízióban 25 perces műsoridőben hetente látható a *Patrin cigány magazin* műsora.

Az MKM és a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Közalapítvány támogatásával jelentős mértékben nőtt a megjelent cigány irodalmi művek száma. 1995-ben az MKM létrehozta a Párbeszéd Programot, mely a kisebbségi kultúrákat, ezen belül a cigányság kultúráját a többség számára bemutatni képes programokat támogat.

Munkaerőpiaci helyzet

A cigányság a rendszerváltás óta eltelt évek során korábban soha nem tapasztalt mértékben és ütemben, s az elsők között szorult ki a munkaerőpiacról, és veszítette el az elmúlt negyven év alatt fokozatosan megteremtett - alacsony szintű, de biztonságos megélhetésének alapjait. A cigányok munkaerőpiaci helyzete tehát romlik, élethelyzetük válságos. 1989-ben még a cigány férfiak 60-80 százaléka, a nők 35-40 százaléka volt állásban. Napjainkban a munkaképes korú nem cigány foglalkoztatottak aránya 69 százalék; a cigány népességen belül 11 százalék, míg a cigány népességen belül ennek négyszerese-ötszöröse. Ezek az adatok azt mutatják, hogy a cigányok döntő többsége kiszorult a legális gazdaság munkaerőpiacáról, és társadalmilag marginalizálódott. Az aktív korú cigány népesség 33 százaléka önálló jövedelemmel nem rendelkező eltartott.

A cigány dolgozók munkaerőpiacról való kiszorulásának egyik lényeges forrása a cigányság foglalkoztatási szempontból (is) kedvezőtlen területi elhelyezkedése.

A pályakezdő, munka nélküli cigány fiatalok helyzete igen rossz. A tartósan munkanélküliek aránya körökben legalább 40 százalékkal haladja meg az azonos végzettségű és életkorú nem cigány pályakezdőkéit.

Vannak olyan települések, ahol a cigány lakosság 90-100 százaléka munkanélküli. A munkanélküli cigányoknak a nem cigányokhoz képest lényegesen rosszabbak a munkaerőpiacra történő visszakérülési esélyei, mert jóval hosszabb ideje állástalanok. A cigány-munkanélküliséget elemző tanulmányok azt bizonyítják, hogy a cigányság munkavállalói hajlandósága alapvetően nem alacsonyabb, mint a hasonló élethelyzetű nem cigányoké.

A tapasztalatok szerint a cigányság hátrányos munkaerőpiaci helyzetében jelentős szerepet játszik a foglalkoztatási diszkrimináció is.

Az átképzési programok a cigány munkanélkülieket alig érik el. Elenyésző azoknak a munkanélküli cigány fiataloknak a száma is, akik teljesíteni tudják a pályakezdő munkanélküliek támogatásának feltételül szabott középiskolai végzettséget.

Korábban a cigánycsaládok jövedelmének több mint fele bérből és fizetésből származott, mára a fő bevételi forrást a szociális transzfer jövedelmek képezik.

Ez a cigánycsaládok segély-, illetve nagymértékű járadékjellegű jövedelmektől való függését eredményezi.

A segélyezetttség típusait tekintve is lényeges eltérés van cigányok és nem cigányok között. Amíg a nem cigány regisztrált munkanélküliek 81 százaléka munkanélküli-segélyben részesül, addig a nyilvántartott cigány munkanélküliek közül háromszor akkora arányban kapnak jövedelempótló támogatást, mint a nem cigányok közül. Ez természetesen megint csak annak a jele, hogy a tipikus cigány munkanélküli hosszabb ideje van állás nélkül, és nagyobb valószínűséggel kimerítette a segély-lehetőségét.

A foglalkoztatási nehézségek fokozottabban jelentkeznek a háztartások szintjén. A cigányháztartások több mint felében ma már nincs egyetlen aktív kereső sem. A cigány népesség körülbelül egyharmada (gyerekekkel és öregekkel együtt) olyan háztartásban él, melyben az eltartóknak legalább a fele munkanélküli vagy passzív munkanélküli. Különösen nehéz helyzetben vannak a nagycsaládos cigányok. Minél nagyobb létszámú egy háztartás, annál inkább fölülreprezentáltak bennük a munkanélküliek.

Egészségi állapot

A cigányság körében az egészséget kedvezőtlenül befolyásoló tényezők halmozottan jelentkeznek, s ebből adódóan a cigányság egészségi állapotára vonatkozó adatok az országos átlagnál kedvezőtlenebb képet mutatnak. Sokan laknak egészségtelen, vizes, sötét, nehezen fűthető, alacsony komfortfokozatú lakásokban, ahol a társadalomban elterjedtnek mondható higiéniai normák átvétele és érvényesítése nehezen képzelhető el, s ahol már a zsúfoltság miatt is fokozottabb a fertőzésveszély. A cigány munkavállalók jelentős része a múltban és a jelenben is egészségre ártalmas munkakörülmények között, megterhelő, nehéz fizikai munkát végez.

Ezért jóval magasabb körökben a fogyatékosok, tartósan egészségkárosodottak aránya. Jelentősebb körökben a csecsemőhalandóság, a cigánygyermekek között nagyon soka koraszülött, a kis súllyal született csecsemő, s életkörülményeik következtében a fejlődésük is lassúbb. A cigányok várható élettartama 10 évvel rövidebb, mint a nem cigányoké.

Összegzés: Nincs olyan, a cigányság helyzete szempontjából fontos szféra, melyről szólva ne lehetne válságról beszélni: a cigányság nagy tömegei nyomor- vagy ahhoz közelítő szinten élnek, munkaerőpiaci szegregációjuk miatt az átlagosnál nagyságrendileg nagyobb körökben a munkanélküliség, egészségi állapotuk és lakáskörülményeik rendkívül rosszak, az oktatásban a többségi lakossághoz viszonyított lemaradásuk nagy.

A cigányság önszerveződése, a kisebbségi önkormányzatiság intézményrendszere

A cigányság közéleti aktivitásának szervezeti kereteit korábban kizárólag a különféle civil szervezetek jelentették. A kisebbségi önkormányzati választásokat megelőző időszakban számuk és szerepkörük is jelentősen megnövekedett. Közös érdekeik képviselésére csúcsszervezeteket is létrehoztak. Az 1990-1994 közötti parlamenti ciklusban három cigány képviselő is tevékenykedett a Magyar Országgyűlésben: Hága Antónia és Horváth Aladár az SZDSZ országos listáján 1990-ben, Péli Tamás az MSZP képviselésében 1992-ben került be az Országgyűlésbe. Az 1994-es választásokon az időközben elhunyt Péli Tamás (MSZP) és Hága Antónia (SZDSZ) szerzett mandátumot.

A cigány kisebbség társadalmi integrációjának elősegítése szempontjából kiemelkedő jelentőségű a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól szóló, 1993. évi LXXVII. törvény megalkotása, amely a cigányságot felvette a tizenhárom elismert

kisebbség közé. A kisebbségi törvény megteremtette a kisebbségek legjelentősebb érdekképviselési és érdekvédelmi szerveinek, a kisebbségi önkormányzatok megalakításának jogi alapját. Így a civil szervezeteknél nagyobb hatáskörrel rendelkező, a közigazgatás részeként funkcionáló helyi és országos szinten működő cigány kisebbségi önkormányzatok is létrejöttek.

1994. december 11-én 415, 1995. november 19-én 61 helyi cigány kisebbségi önkormányzatot választottak, és megalakult az Országos Cigány Kisebbségi Önkormányzat is. Az 53 fős országos testületbe a Lungo Drom szervezet választási koalíciójának képviselői kerültek. A helyi cigány kisebbségi önkormányzatok közül eddig 13 szűnt meg.

A cigányság speciális és súlyos problémái miatt a cigány kisebbségi önkormányzatokkal szemben olyan elvárások is megfogalmazódnak, amelyeknek jelenlegi helyzetükben alig tudnak megfelelni.

A kisebbségi képviselők többsége most kezdte el tevékenységét, közülük sokan nem rendelkeznek a közéleti tevékenység alapvető elemeire vonatkozó ismeretekkel. A megyei közgyűlések, illetve közigazgatási hivatalok rendezvényein tartott tájékoztatók, konzultációk mellett, ezen a gondon igyekezett segíteni a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal a Belügyminisztériummal közösen szervezett és valamennyi megyére kiterjedő képzéseivel. Ugyancsak PHARE-támogatással folyik Bács-Kiskun megyében egy kísérlet a kisebbségi önkormányzatok képzési programjának továbbfejlesztésére, a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal és a Bács-Kiskun Megyei Közgyűlés közös szervezésében. További segítségként a NEKH valamennyi kisebbségi önkormányzatnak megküldte a „Kisebbségi Kódex” jogszabálygyűjteményt és megalakulásukat, működésüket segítő szakanyagokat, kiadványokat.

Sok kisebbségi önkormányzat kizárólag a központi költségvetési támogatásra alapozza működését, és nem számol más bevételi forrásokkal. A cigány kisebbségi önkormányzatok sajátos helyzetben vannak; míg a nemzeti kisebbségi önkormányzatok tevékenysége alapvetően a kultúra, a művelődés, az oktatás és a hagyományőrzés területeihez kapcsolódik, addig a cigány önkormányzatoknak az előbbi területeken kívül a szociális, az egészségügyi, valamint a foglalkoztatással kapcsolatos feladatokra is összpontosítaniuk kell.

Összegzés: A cigányság tradicionális belső önszerveződése felbomlott, modern polgári önszerveződése pedig csak a kezdeteknél tart. Mindezek ellenére is megállapítható, hogy a cigány kisebbségi önkormányzatok létrejötte jelentős mértékben elősegíti a cigányság társadalmi integrációját, a cigány kisebbség közjogi és kulturális autonómiájának erősödését.

Kormányzati elvek és intézkedési tervek a magyarországi cigányság helyzetének javítására

(Dr. Tabajdi Csaba, a Miaszterelnöki Hivatal kisebbségi ügyekért felelős politikai államtitkára által, *Láttelel a magyarországi cigányság helyzetéről* című, a parlament részére készített anyag részlete, 1996.)

A cigány népcsoport válsághelyzete égetően szükségessé tette, hogy a kormány válságkezelő intézkedéseket hozzon. A cigányság sajátos, összetett problémáinak kezelése ugyanis nem valósulhat meg az általános kisebbségpolitikán belül. A cigányság társadalmi integrációja gazdaságpolitikai, belpolitikai béke, illetve stabilitás kérdése is. Nem hagyható figyelmen kívül az a tény sem, hogy a nemzetközi szervezetek is fokozódó érdeklődést tanúsítanak a téma iránt.

Realitásként kell számolni a közvetlen állami beavatkozás lehetőségeinek nagymértékű csökkenésével, a cigányság saját erőfeszítéseinek korlátozottságával és - egy erőltetett felzárkóztatási programhoz szükséges központi források hiányával. Ez azonban nem menti fel a kormányzatot egy középtávú - az ország gazdasági helyzetével számoló - intézkedéscsomag, illetve hosszú távú koncepció kidolgozásának és végrehajtásának kötelezettsége alól. Egyidejűleg meg kell tenni azokat a konkrét lépéseket, amelyek rövid és közép távon nélkülözhetetlenek, és a jelenlegi gazdasági helyzetben is finanszírozhatók.

A kormányzat- az állam központi szerepvállalásának elhatározott csökkentése ellenére - sem mond le arról, hogy a cigányság helyzetének javítását állami feladatnak is tekintse, politikai felelősséget érez azért, hogy megakadályozza e népcsoport további lecsúszását.

A válságkezelő intézkedések elvei között világossá kell tenni, hogy mely területeken kell az állampolgári jogok érdemi gyakorlásában a cigányság számára esélyegyenlőséget biztosítani, az előítéletes gyakorlatot felszámolni, mikor és hol szükséges - a halmozottan hátrányos helyzet miatt pozitív diszkriminációt alkalmazni.

A cigányság integrálódásának elősegítéséhez *az előítéletesség csökkentésére*, határozott és következetes fellépésre van szükség. Mindehhez a lehetséges mértékű elfogadottságot kell biztosítani a társadalom részéről. Erre azonban csak akkor van esély, ha az is világossá tehető: a kormányzati szervek e tevékenységüket az eddigieknél koordináltabban végzik, a rendelkezésre álló szűkös pénzeszközöket célszerűbben, ellenőrizhetőbben, csak a valós eredményt hozó megoldásokra, feladatokra fordítják, a feladatok finanszírozásában a szervezetek helyett a tevékenységek, programok támogatása kerül előtérbe.

Tudatosítani kell, hogy a cigányság helyzete nem oldható meg a társadalom egészétől leválasztva. A többségi társadalomnak is érzékelnie kell, hogy a cigányság leszakadása az egész társadalom számára jelent veszélyt.

Az ország jelenlegi gazdasági helyzetében reálisan csak többlepcsős megoldás tervezhető:

a) A már működő programok- jelentős kiadásnövekedéssel nem járó - továbbfejlesztése úgy, hogy ez párosuljon a koordináltabb, hatékonyabb feladatellátással, tegye ellenőrizhetőbbé az állami pénzeszközök célzott felhasználását.

b) Középtávú válságkezelő intézkedési terv kidolgozása és megvalósítása.

c) Hosszú távú, a cigányság társadalmi integrációját és polgárosodását elősegítő koncepció kidolgozása.

A cigányságnak az élet minden területén megnyilvánuló válságos helyzete elvileg komplex, valamennyi probléma egyidejű megoldására irányuló válságkezelést igényelne. Az anyagi és szellemi erőforrások korlátozottsága miatt azonban erre jelenleg nincs reális lehetőség, ezért meg kell határozni azokat a „kitörési pontokat”, amelyekre a kormányzati intézkedéseket összpontosítani kell.

Cigányfelzárkóztató oktatás. A cigányság általános helyzetében tartós és hosszú távú eredmény csak akkor érhető el, ha lényegesen javul a cigányság oktatási helyzete. E téren a hátrányokat ellensúlyozó különleges intézkedésekre van szükség. Az iskolai lemaradás leküzdése nélkül nincs esély arra, hogy a cigányságon belül a ma még rendkívül kis hányadot képviselő középosztályi, vállalkozói és értelmiségi réteg megerősödjön. *Ez az a terület, amely távlatilag a legnagyobb eredményt hozhatja viszonylag kisebb anyagi ráfordítással. Cigányösztöndíj alapításával, kollégiumi hálózat létrehozásával van remény az esélyegyenlőtlenség mérséklésére, arra, hogy fokozatosan növekedjen a továbbtanuló cigány fiatalok száma. Az*

esélyegyenlőtlenség mérséklésének szempontját figyelembe kell venni a közoktatási törvény várható módosítása során is.

Falusi program. A jelenlegi helyzetben olyan „túlélési” módszereket kell a cigányság számára kidolgozni, felkínálni és támogatni, amelyek viszonylag kisebb ráfordítással, *a cigányság tevőleges munkavégzésével* számukra a megélhetést biztosíthatják. Gyakorlati tapasztalatok alapján működtethető olyan konstrukció, amelyben az állattenyésztéshez, növénytermesztéshez szükséges induló tőke (tenyészállat, vetőmag, eszközök) természetbeni meghitelezését követően a megtermelt haszonból kötelező visszaforgatással (pl. az első szaporulatból egy tenyészállat kötelező átadásával) láncszerűen szélesíthető az ilyen programban részt vevők köre. E programok legfőbb célja, hogy a megélhetési gondokat enyhítse, a fizikai létfeltételeket biztosítsa. Nem lebecsülendő ugyanakkor az sem, hogy az ilyen konstrukcióban nem ajándékozásról, ingyenes juttatásról van szó, hanem a kezdő lépések támogatásáról, s ez a többségi társadalom előtt is jobban értelmezhető és védelmezhető megoldást jelent.

A falun - és különösen az elmaradott térségekben élő - cigányság . túlélési esélyeinek növelése érdekében olyan földprogramot indokolt működtetni, amely a földdel foglalkozni tudók esetében háztáji nagyságú parcellákön családi szükségletre való élelem megtermelését, az állattartást biztosítaná. Nem hallgatható el, hogy a cigányság, csakúgy, mint 1945-ben, a nemzeti földtulajdon közelmúltban történt újraosztásából, a kárpótlásból kimaradt.

Részen a kézműipari (vályogvetés, seprűkészítés), részben a hagyományos cigányfoglalkozások (kovács, vesszőfonás stb.) támogatása bizonyos perspektívát jelenthet a cigányok számára.

Vállalkozások elősegítése. A vállalkozási lehetőségek sajátos támogatása részben a foglalkoztatási problémák csökkentésére ad lehetőséget, de közép-, illetve hosszabb távon a cigány középréteg, vállalkozói réteg kialakulása, megerősítése segítheti elő, hogy a cigány társadalom tagozódása valamelyest közelítsen a magyar társadalom szerkezetéhez. A vállalkozói tevékenység támogatása (megfelelő szakmai ismeretek oktatása, korrekt pénzügyi tervvel rendelkező cigány vállalkozók esetében hitelgarancia vállalása stb.) megélhetést nyújtó életmódot kínál, erősíti a tulajdonosi szemléletet, s magában hordozza a cigány polgárosodás lehetőségét. Rövid távon a cigányság sajátosságaihoz idomuló kisvállalkozói programok indítása eredményezhet javulást.

Mind a cigányság, mind a többségi társadalom tagjai előtt világossá kell tenni: *a cigányság helyzetének javítását célzó kormányzati intézkedések a „segélyezés”-központúság helyett a cigányság öntevékenységére, önerejére számító, előre meghatározott feltételekhez kötött, számon kért és ellenőrzött tevékenységek támogatására kívánnak összpontosítani azzal, hogy a kialakult helyzetben a cigányság az alapszintű segélyezés csatornáit sem nélkülözheti.*

Oktatás - szakképzés - közművelődés

1. A cigányoktatás tartalmi fejlesztése, ezen belül a cigányság oktatásának tartalmi megújítását szolgáló pedagógiai, nyelvészeti, néprajzi, történelmi és más kutatások támogatása, tankönyvek, kézikönyvek és oktatási segédanyagok készítése, az iskolaérettség javítását szolgáló óvodai és iskola-előkészítő programok fejlesztése. Felzárkóztató, tehetséggondozó és kollégiumi nevelési, oktatási programok fejlesztése és támogatása. Önálló cigány kisebbségi oktatásfejlesztési program kidolgozása indokolt, amelynek legfontosabb stratégiai célja - összhangban az MKM közoktatás-

fejlesztési stratégiájával - az, hogy biztosítsa az alsó és felső középfokú oktatásban (12-18 életév között) a cigány tanulók arányának fokozatos *növekedését*. Ezzel összhangban célszerű a cigánygyermekek óvodai ellátásának, az óvodába járás feltételeinek javítására vonatkozó javaslatokat is kidolgozni.

2. Cigány származású, cigánygyermekeket tanító pedagógusok tapasztalataira és javaslataira alapozva olyan ösztöndíjrendszer kialakítása és működtetése indokolt, amely elősegíti, hogy a cigánygyermekek továbbtanulása a presztízsszakmák (programozó, nyelvismeretet adó, szolgáltatási szféra igényeit kielégítő) felé irányuljon.

3. A társadalmi esélyegyenlőtlenségek mérséklésére el kell kezdeni a tehetséggondozó és kollégiumi rendszer kialakítását. A tehetséggondozó hálózat fő feladata az egyéni és csoportos tehetséggondozás, a tehetséges diákok benntartása a közoktatási rendszerben és továbbtanulásuk támogatása.

4. A kialakult normatív kisebbségi kiegészítő támogatás pályázati rendszerét megvizsgálva, az eljárási rendet egyszerűsíteni, a felhasználást differenciáltabbá, átláthatóbbá, ellenőrizhetőbbé indokolt tenni.

5. A pedagógusképzésben általánossá kell tenni a ciganológiai ismeretek oktatását. A tehetséggondozó rendszer működtetésével, a felsőoktatási rendszer kiterjesztésével és szervezett felvételi-előkészítő programok támogatásával törekedni kell a felsőoktatásban - különösen a pedagógusképzésben és a szociálismunkás-képzésben - részt vevő cigány fiatalok számának növelésére. Ciganológiai továbbképzési programokat kell szervezni pedagógusok, önkormányzati, egészségügyi és munkaügyi szakemberek számára.

6. Az oktatásfejlesztési program segítse elő, hogy a magyarországi közigazgatási, közép- és felsőoktatási intézményekben, rendőrtiszti és katonai főiskolákon speciális tanfolyamok, nappali és posztgraduális képzési formák jöjjenek létre.

7. Ahol erre igény mutatkozik, támogatni kell a cigány kisebbségi oktatási intézmények létrehozását.

8. Olyan ösztönzési rendszer kialakítására kell javaslatot kidolgozni, amely a bizonyítottan elért eredmény arányában juttatná utólag többletjövedelemhez a cigány oktatásban szerepet vállaló oktatókat, oktatási intézményeket.

Foglalkoztatás

1. A cigányság foglalkoztatási esélyeit a versenyszférában javítani kell, amihez speciális támogatási rendszer kidolgozása és működtetése indokolt. Olyan projektek kidolgozása és támogatása vállalható, amely a megalapozott üzleti tervvel rendelkező cigány kis- és családi vállalkozások beindításához nyújt anyagi támogatást.

2. A munkaerőpiaci szervezet elemzése és a gazdasági prognózisok alapján réteg- és piacokonform, a kistérségi fejlesztési programokhoz és igényekhez is igazodó szakmastruktúra kidolgozásával indokolt olyan irányban befolyásolni a szakmai képzést, amely elősegítheti, hogy a cigányság lehetőség szerint lakóhelyén gyakorolható, de piacképes szakmai ismeretekkel rendelkezzen.

3. A hátrányos helyzetűek, ezenbelül a cigányság megsegítésére irányuló kiegészítő programok indítása indokolt annak érdekében, hogy az egységes szakképzési programokban való részvételük lehetővé váljon.

4. A foglalkoztatási törvény átdolgozásánál a hátrányos munkaerőpiaci csoportok esélynövelő támogatását is szempontként célszerű megjeleníteni. A főleg közhasznú munkavégzésben foglalkoztatott alacsonyan kvalifikált - köztük cigány -

munkaerőnek ki kell dolgozni a közhasznú foglalkoztatási rendszerét. Ez segélyezést kiváltó hatást is kifejt.

5. A foglalkoztatási törvény módosításakor lehetőséget kell biztosítani arra, hogy a preventív típusú képző-átképző programok finanszírozhatóvá váljanak, kiemelten az ifjúsági büntetés-végrehajtó intézetekben, különösen ha ezek a felzárkóztatást, illetve az első szakma megszerzését célozzák.

Mezőgazdasági program

1. Az eddigi tapasztalatok figyelembevételével olyan *földművelési program* kidolgozása indokolt, amely lehetővé tenné, hogy az önkormányzat földet vásároljon vagy béreljen nagycsaládos cigány munkanélküliek számára annak érdekében, hogy a család élelemszükséglete megtermelhető legyen.

2. Olyan állattenyésztési program kidolgozása és működtetése indokolt, amelyben az indulótőke (tenyészállat) természetbeni juttatását követően a létrejövő haszonból történő kötelező visszaforgatással láncszerűen szélesíthető a támogatottak köre.

3. Összegezni és elemezni szükséges az elmaradott kistérségekben élő hátrányos helyzetűek - köztük cigányok - háztáji, családi gazdálkodását elősegítő programok működtetésének eddigi tapasztalatait.

Szociális támogatás

1. Bővíteni indokolt a szociális intézményi szolgáltatás területén családsegítés, szociális információs szolgáltatások stb. - az etnikai sajátosságoknak megfelelő eszközrendszerrel.

2. A lakásépítési program nem tekinthető etno-specifikus programnak, de a cigányságra általában jellemző sokgyerekes családmódelhez hozzáférhetővé teszi a cigánycsaládok számára is az állampolgári jogon járó szociálpolitikai juttatásokat. Az önkormányzati szövetségekkel együttműködve indokolt kidolgozni a hátrányos helyzetűek lakásépítési programját, amelynek kialakításánál figyelemmel kell lenni a közhasznú munkában rejlő lehetőségekre. E területet hangsúlyosan kell kezelni a lakáspolitikai koncepció kidolgozásakor.

Térségi programok

A hátrányos helyzetben levő megyék felzárkóztatására irányuló kormányzati tevékenység nem kifejezetten etnikai központú, de az érintett megyékben (Borsod-Abaúj-Zemplén, Szabolcs-Szatmár-Bereg, Nógrád, Heves) a cigány lakosság aránya kimagasló (lásd 6. számú melléklet), így a térség fejlesztése életkörülményeiket kedvezően érintheti. A megyei és települési önkormányzatok önállóságát tiszteletben tartva támogatni és ösztönözni indokolt az olyan kistérségi programok indítását, amely - a helyi viszonyokhoz igazodva - a cigány lakosság életét javítja.

1. A kistérségi programok célrendszerében indokolt megjeleníteni a cigányok foglalkoztatásának, vállalkozási esélyeik javításának szempontjait. 2. Az „egészséges ivóvíz” programban minimális célként szükséges elérni, hogy a támogatási kérelmek elbírálásánál előnyben részesüljön az a pályázat, amely a településen lévő szociális követelményeknek nem megfelelő telep(ek) vezetékes-ivóvízellátására is kiterjed.

Diszkriminációellenes program

1. Tanulmányozni kell a diszkriminációellenes jogi és egyéb szabályzás, illetőleg nevelés és közvélemény-formálás külföldi megoldási módjait, tapasztalatait, javaslatot kell kidolgozni a hazai szabályozás korszerűsítésére, különös tekintettel a foglalkoztatási diszkrimináció törvényi szankcionálására.

2. Az érintett tárcáknak - a jogvédő szervezetekkel együttműködve - indokolt felmérni, hogy az oktatás, bűnüldözés, büntetőeljárás, büntetés-végrehajtás terén érvényesül-e diszkrimináció a cigánysággal szemben. Ennek keretében elemezni indokolt, megalapozottak és elkerülhetetlenek-e a kisegítő osztályokba, illetve iskolákba történő nagymértékű átirányítások a cigánygyermek tekintetében. A felmérés tapasztalatainak összegzéseként indokolt esetben javaslatot kell kidolgozni a szükséges jogszabály-módosításokra, olyan kontrollmechanizmusok kiépítésére, esetleges szigorúbb szankcionálásra, amely az előítéletes gyakorlat megszüntetését eredményesebbé teheti. Ezzel egyidejűleg indokolt javaslatot készíteni arra is, hogy milyen módon lehet a cigányság körében a jogkövető magatartás fokozottabb érvényesülését elősegíteni.

3. A rendőrképzésben folytatni kell a hazai kisebbségekről, többek között a cigányságról szóló ismeretek átadását, ezzel is elősegítve, hogy a bűnüldözés terén esetenként tapasztalható előítéletes gyakorlat megszűnjön. E terület fontos ténye az OCKÖ és az ORFK között az utóbbi időszakban kialakult jó munkakapcsolat és együttműködés.

Kisebbségi érdekegyeztetési és jogvédő országos program

1. Konfliktusmegelőző és kezelő (érdekegyeztető) hálózat kialakításának alapprogramja: a kormányzati szerveknek támogatniuk, ösztönözniük indokolt, hogy mindazokon a területeken, településeken, ahol nyílt vagy latens konfliktusok alakulnak ki, helyben legyen intézményes kerete a konfliktus-megelőzésnek, konfliktuskezelésnek.

2. A jogvédő hálózat alapprogramja: támogatni, segíteni kell az önkormányzatoknál, valamint a civil szférában már működő jogvédő irodákat.

Az állami koordináció javításának eszközei

A cigányság problémáinak. összetettsége miatt nem határozható meg egyetlen főhatóság, minisztérium sem, amely teljes körű eszközrendszerrel rendelkezne a helyzet kezelésére. Szükséges az államigazgatási szervek, főhatóságok munkájának az eddigieknél hatékonyabb összehangolása a kérdés érdemi súlyának megfelelő kezelésében, a fő stratégiai irányok érvényesítésében. Emellett fórumot célszerű biztosítani arra is, hogy a cigányválság kezelésében leginkább érintett tárcák a hátrányos helyzetben lévő megyék térségi problémáiról tájékozódjanak, felmérjék a megtett kormányzati intézkedések hatását.

Ennek megvalósítására a kormány 1120/1995. XII. 7. számú határozatával létrehozta a *Cigányügyi Koordinációs Tanácsot* (CKT).

A CKT legfontosabb feladata, hogy lehetővé tegye a cigány-válságkezelő program kidolgozásában az Országos Cigány Kisebbségi Önkormányzat, a cigány- és más civil szervezetek érdemi részvételét, továbbá hogy a program végrehajtása során folyamatosan biztosítsa a programban érintettek visszajelzését. E fórumon történik a cigányságot érintő kormányzati stratégiai lépések összehangolása. Cél a kormány stratégiai elképzeléseinek egységes személetű és eredményesebb megvalósítása, a

végrehajtás hatékonyabb ellenőrzése. A CKT működése nem érinti a NEKH önálló feladat-és hatáskörét, az államigazgatási operatív intézkedések koordinálása változatlanul a hivatal feladata.

A CKT elnöke - kifejezésre juttatva az államigazgatási hatáskört meghaladó, alapvető kisebbségpolitikai célok érvényesítésének szükségességét - a Miniszterelnöki Hivatal kisebbségi ügyekben illetékes politikai államtitkára.

A CKT állandó tagjai a válságkezelésben leginkább érintett tárcák képviselői, a titkár feladatait a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal elnöke látja el. A NEKH adminisztratív háttérrel biztosít a CKT működéséhez. Az Országos Cigány Kisebbségi Önkormányzat elnöke is tagja a testületnek.

A CKT 1995 februárjában megtartotta alakuló ülését, elfogadta ügyrendjét és éves munkatervét. A tanács 1996 során áttekinti az érintett főhatóságok által november 30-ig kidolgozandó cselekvési részprogramokat, a tárcaközi és megyei szintű koordináció kérdéseit, az oktatási-közművelődési, diszkriminációellenes, foglalkoztatási, földművelési, állattenyésztési, térségi és szociális programokat, majd 1997. június 30-ig e részprogramokra alapozva elkészíti a cigányság élethelyzetének javítására vonatkozó középtávú intézkedéscsomagot.

Közalapítvány

A cigányválság-kezelő intézkedéscsomag kidolgozása, projektek beindítása - már rövid, de középtávon is - anyagi eszközöket igényel. Bár az ország gazdasági helyzete súlyos, a cigányság helyzete is az, anyagi eszközök célzott felhasználása nélkül eredmény nem érhető el, pénzzel is csak hosszabb távon.

Ezért a kormány 1121/1995. XII. 7. számú határozatában létrehozta a *Magyarországi Cigányokért Közalapítványt* (MCK). A kuratórium elnöke az 1995. évi alternatív Nobel-díj kitüntetettje, Bíró András lett. Az Országgyűlés az 1996. évi költségvetési törvényben 150 millió forint induló vagyont biztosított a közalapítvány tevékenységéhez.

A közalapítvány megfelelő szakmai projektek kidolgozásával, a támogatási elvek meghatározásával, a teljesítés ellenőrzésével jelentős szerepet tölthet be a cigányválság-kezelő intézkedéscsomag végrehajtásában. Az állami pénzeszközök mellett egyéb - önkormányzati, alapítványi, csatlakozó szervezetek adományai, saját bevételek, vállalkozásból származó bevételek is növelhetik a költségvetési pénzek mellett a felhasználható anyagi eszközöket.

A közalapítvány kuratóriuma 1996 februárjában megtartotta alakuló ülését, s várhatóan - a szükséges pályázati kiírásokat követően - néhány hónapon belül eljuthatnak az első támogatások az érintettekhez.

A közalapítvány elsősorban az egzisztenciateremtő, túlélési programokat támogatja. A rendelkezésre álló keretből várhatóan már 1996 során 50-60 romacsalád, kisközösség juthat önfenntartását segítő támogatáshoz. A tevékenység további hangsúlyos elemei az ösztöndíjak biztosítása, a vállalkozásfejlesztés és az emberi jogi, médiaterület.

A közalapítvány elsődleges partnerei (az egyéneken túlmenően) a roma kisebbségi önkormányzatok - partneri viszonyban a települési önkormányzatokkal -, a roma és romákért tenni kívánó civil szervezetek lesznek.

A magyarországi kisebbségek - így a cigányság - támogatására is két további, a kormány által alapított közalapítvány működik:

A *Magyarországi Nemzeti és Etnikai Kisebbségekért Közalapítvány* olyan programok, tevékenységek támogatására jött létre, amelyek a hazai kisebbségek

önazonosságának megőrzését, sajátos társadalmi érdekeik érvényesítését, anyanyelvi kultúrájuk fejlesztését szolgálják.

A *Gandhi Közalapítvány* a cigány lakosság társadalmi beilleszkedését az oktatás sajátos eszközeivel kívánja elősegíteni. E két, már működő közalapítvány sajátos célrendszerébe nem illeszthetők a cigányság speciális helyzetéből adódó és állami feladatvállalást is jelentő olyan preferenciák (létfenntartás, megélhetés, társadalmi helyzet javítása), amelyek az általános kisebbségpolitikai kérdéseken túlmutatnak.

Indokolt, hogy megfelelő együttműködés alakuljon ki a cigányokat is támogató közalapítványok, alapítványok, illetőleg egyéb, állami költségvetésből támogatott, a cigány lakosságot érintő programok között.

Parlamenti felszólalások

DR. MAGYAR BALINT MŰVELŐDÉSI ÉS KÖZOKTATÁSI MINISZTER:
Elnök Asszony, köszönöm a szót. Tisztelt Országgyűlés! Kedves Képviselőtársaim! Külön köszöntöm a megjelent vendégeket, köztük az Országos Cigány Kisebbségi Önkormányzat és a cigányszervezetek képviselőit is.

Ha a magyarországi cigányságot sújtó különböző hátrányokra gondolunk, és arra a szakadékra, amely elválasztja egymástól a cigányságot és a többségi társadalmat, valószínűleg nem túlzás azt állítani, hogy nehéz ma tiszta lelkiismerettel élni Magyarországon. Mégis az a véleményem, hogy a mai politikai vitának nem az a feladata, hogy a cigánykérdést amolyan kötelező gyakorlat formájában letudva, hozzájáruljon lelkiismeretünk megnyugtatóhoz. Jó alkalom ez a vita arra, hogy elfogulatlanul és önáltatás nélkül szembenézzünk e félmillió kisebbség helyzetével, hogy számba vegyük, mit tettünk eddig, és mit kell még tennünk a cigányság integrációja és polgárosodása érdekében.

Fontos ez a mai nap azért is, mert ahogy a kisebbségpolitikának, általában a cigánysággal kapcsolatos kormányzati tevékenységnek is politikai közmegegyezésen kell alapulnia. Azt remélem, hogy a vitánaphoz hozzájárul majd ahhoz, hogy kialakuljon ez a konszenzus.

A szocialista rendszerben a cigánykérdést réteg-, illetve szociális problémaként kezelték. A cigányság szociális egyenjogúsítása terén születtek eredmények, a cigányság nagy tömegei azonban továbbra is a társadalmi hierarchia legalsó pozícióit foglalták el. A földosztásból a cigányság csaknem teljes egészében kimaradt, mivel elsősorban azok juthattak földhöz, akik már korábban is a mezőgazdaságban dolgoztak. Az iparnak szüksége volt szakképzetlen munkaerőre, így nagy cigánytömegek vándoroltak az ipari centrumokba.

Ez a cigányságon belül magas foglalkoztatottságot eredményezett, ami lehetővé tette bizonyos csoportok egzisztenciális megkapaszkodását. Másfelől viszont a szociális helyzet javulása nem járt a cigányság integrációjával, a szociális intézkedések asszimilációs elvárásokkal párosultak.

A szocializmus politikai rendszere nem engedte meg a cigányság autonóm kisebbségi önszerveződését, és ellehetlenítette minden olyan kezdeményezést, amely a cigányságot mint kisebbségi csoportot jeleníthette volna meg. Így például Kemény István 1971-es országos cigányvizsgálatának eredményei sem válhattak széles körben ismerné, sőt az azt követő időben az ilyen típusú vizsgálatokat el is lehetetlenítették.

Mindezek miatt a cigányságot teljesen felkészületlenül érte a '80-as évek második felének válsága és a rendszerváltás. A Magyarországon élő cigányok igen kevés kivétellel az eltelt tíz év alatt lezajlott folyamatok vesztesei voltak.

Mi jellemzi ma a cigányság helyzetét? Már a '80-as években széles körben általánossá vált az a felismerés, hogy a cigányság nemcsak szociális, de nyelvi, kulturális értelemben is kisebbségi csoportnak tekinthető. A cigányság problémái nem szociális és kisebbségi problémák, hanem egy szociálisan marginalizálódott kisebbség problémái. Ez azt jelenti, hogy a munkaerőpiaci és szociális hátrányok kérdéséről elválaszthatatlan a cigány kisebbség emancipációjának problémája. Nincs olyan, a cigányság helyzete szempontjából fontos szféra, amelyről szólva ne lehetne válságról beszélni.

A cigányság nagy tömegei nyomországon vagy ahhoz közelítő szinten élnek, munkaerőpiaci szegregációjuk miatt az átlagosnál nagyságrendileg nagyobb körökben a munkanélküliség, egészségi és lakáskörülményeik hihetetlenül rosszak, az oktatásban lemaradásuk a többségi lakosságtól egyre nagyobb, kulturális hagyományaik egyre inkább eltűnnek, tradicionális belső önszerveződésük felbomlott, modern polgári önszerveződésük pedig csak a kezdeténél tart, s mindezekon kívül a többségi társadalom súlyos előítéletessége is sújtja őket.

A cigányoknak a többségi társadalomnál négyszer-ötször nagyobb munkanélküliségi rátája elsősorban iskolázottságuk és a többség iskolázottsága közötti szakadékkal magyarázható. A közoktatáson belüli sikertelenségük elsősorban abból fakad, hogy a magyar iskolarendszerben szociális és kulturális válságuk óriási hátrányokat teremt. A cigányság szociális hátrányai azonban csak akkor lesznek csökkenthetőek, ha megoldódik a cigány munkavállalók foglalkoztatása.

Ezzel a kör bezárult: sem a munkanélküliség, sem az iskolázatlanság vagy a nagyon rossz szociális helyzet problémái nem kezelhetőek az egyes nagy rendszerek zárt logikáján belül. Egységes stratégiára van szükség, amely kijelöli a lehetséges áttörési pontokat, és figyelembe veszi a cigányprobléma-világ vastörvényeit.

A cigányság kizárólag a maga erejéből sohasem lesz képes felszámolni saját válságát. A hivatalban lévő kormány felismerte, hogy egy egységes, a cigányság integrációjára irányuló stratégia kialakítása kormányzati felelősség és feladat. A válságkezelő intézkedéscsomag elfogadásával és a Cigány-ügyi Koordinációs Tanács létrehozásával a kormány megtette az első lépéseket abba az irányba, hogy kialakuljanak a szervezeti és szakmai feltételei egy hosszú távú kormányzati program megvalósításának.

E program megvalósítása során véleményem szerint érvényesítenünk kell néhány fontos szempontot:

Mindenekelőtt szakítanunk kell azzal a paternalista attitűddel, mely szerint a cigányság cselekvő részvétele nélkül tesszük a dolgunkat a cigányok érdekében. A kormányzatnak együtt kell működnie az Országos Cigány Kisebbségi Önkormányzattal, biztosítani kell a folyamatos párbeszéd lehetőségét és azt, hogy a kisebbségi önkormányzatok bekapcsolódhassanak az egyes szakmai programok kialakításába, és sajátos eszközeiket felhasználva azok megvalósításába.

El kell választanunk a rövid és a hosszú távú célokat és teendőket. Miközben azon gondolkodunk, hogy a cigányság jövő nemzedékeit hogyan segíthetjük emberibb körülményekhez, nem feledkezhetünk meg azokról, akik itt és most élnek - európai normák szerint - embertelen körülmények között.

Egy másik fontos szempont, hogy az egyes programoknak célzottan a cigányság sajátos problémáinak megoldására kell irányulniuk. Bizonyos területeken - mint például a szociális ellátórendszerek működtetése szigorúan ragaszkodni kell a rászorultság elvéhez. Más területeken viszont - mint az oktatás, az átképzés vagy más foglalkoztatáspolitikai programok - meg kell vizsgálni, hogy az eddig alkalmazott, etnikailag semleges eszközök segítségével valóban javítható-e a cigányság helyzete.

Nem kevésbé fontos követelmény, hogy az egyes programok kialakításakor figyelembe kell venni a cigányság erős belső tagoltságát. Olyan rugalmas rendszerek kialakítására van szükség, amelyek képesek alkalmazkodni a nyelvi, kulturális és szociális értelemben rétegzett cigány társadalom különböző csoportjai eltérő szükségleteihez. Ehhez tartozik az is, hogy a cigányság számára felkínált kormányzati programoknak tekintettel kell lenni a cigányság kultúrájára és hagyományaira. Nem szabad felzárkóztató stratégiát kialakítanunk. Nem biztos, hogy a cigányságnak a magyar társadalom rétegződését és foglalkoztatási szerkezetét kell reprodukálnia, nem biztos, hogy maradéktalanul át kell vennie a többségre jellemző értékeket és szokásokat.

Tiszteletben kell tartanunk a cigányság másságát, és nem teremthetünk olyan helyzetet, amelyben beilleszkedésük ára asszimilációjuk kell hogy legyen.

Mindezeken kívül szeretném felhívni a figyelmüket a jogi szabályzásban rejlő lehetőségekre:

A cigányság mint kisebbségi csoport szerveződött meg, és a létrejött cigány kisebbségi önkormányzatok mint kisebbségi érdeket artikulálják szociális problémáik kezelését is. A kisebbségi jogrendszer lehetőséget biztosít arra, hogy az oktatást, a munkakerőpiacot és más, a cigányság szempontjából igen fontos rendszerek működését szabályozó joganyagba preferenciális szabályokat illesszünk. Fontosnak tartom, hogy egy cigány kormányzati stratégia részeként megvalósuljon egy átgondolt jogszabályalkotási program is.

Ma kétséget kizáróan a cigányságnak a szociális ellátórendszerektől való függése a legsúlyosabb probléma. Éppen ezért, a kormányzati válság-kezelő programnak e támogatások fenntartása mellett olyan területekre kell koncentrálni a rendelkezésre álló forrásokat, amelyeken keresztül csökkenthető a jóléti újraelosztás döntő szerepe a cigánycsaládok megélhetésének biztosításában. Alapvetően két ilyen terület van: a vállalkozásfejlesztés és az oktatás.

A többség számára is világossá kell tenni, hogy az adóbevételekből egzisztenciateremtésre és oktatásra fordított támogatások a jövőben bőségesen visszatérülnek a szociális kiadások csökkenése révén. A kormány egzisztenciateremtő programok támogatására hozta létre a Magyarországi Cigányokért Közalapítványt. A közalapítvány rendelkezésére álló ez évi források a szükségletekhez viszonyítva meglehetősen csekélyek. Véleményem szerint a jövőben szükség lesz tevékenységének kiszélesítésére, költségvetési támogatásának növelésére. Önálló egzisztenciák megteremtését a rendelkezésükre álló eszközök felhasználásával a Népjóléti és a Munkaügyi Minisztérium, az önkormányzatok és magánalapítványok is elősegíthetik. Ez utóbbiak közül figyelmet érdemel például az Autonómia Alapítvány tevékenysége.

A különböző foglalkoztatáspolitikai eszközök mellett fontos cél a falvakban élő, nagy tömegeiben munkanélküli cigányság megélhetéshez juttatása. Ez azért is kiemelt feladat kell hogy legyen, mert elejét kell vennünk a nagyvárosi etnikai gettók kialakulásának. Ennek érdekében nagy szükség van földművelési és állattenyésztési támogatásokra, amelyek lehetővé teszik, hogy cigánycsaládok minél inkább önellátóvá válhassanak.

Ami az oktatást illeti, a Művelődési és Köznevelési Minisztérium - a tárcák közül elsőként - már tavaly elkészítette cigányoktatás-fejlesztési programját, melyet önök közül sokan már jól ismernek. Az oktatásnak nemcsak abból a szempontból van kiemelkedően fontos szerepe, hogy a munkakerőpiacon növelje az elhelyezkedési esélyeket, de azért is, mert a többi Magyarországon élő kisebbséggel szemben a cigány társadalom belső rétegzettségét tekintve csonka társadalom. Hiányzik az erős

cigány közép-osztály, az erős értelmiségi réteg. Az oktatás tehát a cigányság polgárosodása szempontjából általában is a legfontosabb eszköz.

A cigányoktatás-fejlesztési program stratégiai célja az, hogy a közoktatás teljes vertikumában biztosítsa a tanulókat sújtó hátrányok kiegyenlítéséhez és iskolai sikerességük biztosításához szükséges feltételeket. Ennek érdekében a közoktatás három csomópontján szükséges az esélynövelő és preferenciális intézkedések rendszerét kialakítani.

Óvodai, iskola-előkészítő és alapfokú felzárkóztató programok fejlesztésével és támogatásával biztosítani kell a cigány tanulók iskolai beilleszkedését és egyúttal - elsősorban pedagógus-továbbképzéssel - növelni az iskolák képességét a beilleszkedés elősegítésére. Másodsorban felzárkóztató programok fejlesztésével és tehetséggondozó hálózat kialakításával és működtetésével biztosítani kell, hogy a cigány tanulók a jelenleginél jóval nagyobb arányban a tankötelezettség ideje alatt teljes értékű általános iskolai végzettséget szerezzenek. Harmadrészt pedig tehetséggondozó kollégiumi és ösztöndíjrendszer segítségével biztosítani kell, hogy jelentős mértékben növekedjék az érettségit nyújtó középfokú oktatásban és szakképzésben részt vevő, illetve azt befejező cigány tanulók száma.

Mindezek mellett az igényeknek és lehetőségeknek megfelelően kell forrásokat biztosítani a cigány pedagógiai program alapján oktató és cigány kisebbségi óvodák és iskolák támogatásához is. A cigányoktatás-fejlesztési programot a Művelődési és Közoktatási Minisztérium ez évben elindította, kiszélesítéséhez a tárca rendelkezésére álló források bővítésére lenne szükség. A cigányság oktatását szolgáló programokat a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Közalapítvány és a Soros Alapítvány is támogatja.

Fontosnak tartom, hogy elkészüljön a közoktatási programhoz kapcsolódó cigányszakképzési program is.

Még mindig az oktatásnál maradva: a cigányság szempontjából óriási jelentősége van a felsőoktatásnak is, mégpedig kettős értelemben. Egyrészt a felsőfokú képzésnek kellene a jelenleginél nagyságrendekkel nagyobb számban cigány értelmiségieket, pedagógusokat, jogászokat, közgazdászokat és egyéb szakembereket képeznie, másrészt a felsőoktatásnak biztosítania kell, hogy azok a szakemberek, akik később, munkájuk során cigány polgárokkal kerülnek majd kapcsolatba, megismerkedjenek a cigány kisebbség kultúrájával, hagyományaival és a munkavégzésükhöz szükséges, a cigányságról szóló speciális ismeretekkel.

Mint már említettem, a cigányság nyelvi és kulturális szempontból igen erősen tagolt kisebbség, ezért több nyelv és kultúrkör megőrzéséről kell egyidejűleg gondoskodni. A cigány kultúrának most alakul ugyanakkor az írásbelisége; probléma továbbá, hogy a cigányság nem rendelkezik anyaországgal sem, amely kulturálisan és anyagilag támogatná őt. Nincs országos szerepkörű cigány közművelődési központ, múzeum, színház. A cigányság kisebbségi könyvtári szempontból is ellátatlan.

A többi magyarországi kisebbségi kultúrával szemben a cigány kultúra nem egy polgárosodó kisebbség kultúrája. A meglévő hagyományörző cigány közösségek lényegében az utolsó olyan csoportok a magyar társadalomban, amelyekben a népi művészet a mindennapi élet szerves része.

Ez kétségkívül a cigány kultúra megőrzésének esélyét erősítő tényező. Másrészt viszont a cigány kultúráról kialakított kép egybecsúszik egy polgárosodás előtti, igen szegényes életmód képével, ezért az autentikus cigány kultúrának sokszor még a cigányságon belül is alacsony a presztízse. A cigány kultúra értékei nincsenek eléggé jelen a társadalmi köztudatban, nem váltak a közműveltség részévé.

Ennek megváltoztatására az elmúlt időszakban különböző kezdeményezések történtek. Így például a közoktatás tartalmi szabályozásában nagyobb hangsúlyt

kapott a Magyarországon élő kisebbségek kultúrájának oktatása, és a Művelődési és Közoktatási Minisztérium támogatásával létrejött egy cigánykutató intézet és egy cigány néprajzi dokumentációs központ a Néprajzi Múzeumban. A Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Közalapítványon és a Művelődési és Közoktatási Minisztériumon keresztül a cigány kultúra, a cigány lapok és a könyvkiadás támogatása többé-kevésbé megoldott.

A cigány közművelődés még nyitott kérdése az, hogy a kisebbségi önkormányzat létrejöttével intézményesült kulturális autonómiát mennyire sikerült szilárd alapokra helyezni. Ehhez tudniillik kisebbségi kulturális intézményekre lenne szükség: cigány múzeumra, képtárra, művelődési központra egyaránt. Mivel a rendelkezésre álló szűkös költségvetési forrásokat elsősorban az egzisztenciateremtő és oktatási programok támogatására kell felhasználni, a cigány kulturális intézményrendszer kialakítása várhatóan többéves folyamat eredménye lesz.

Az utóbbi években a cigányság szempontjából leglátványosabb fejlődést a cigány önszerveződés produkálta. A rendszerváltást követő években több száz civil szervezet alakult. Ezek legtöbbje egyszerre vállalt kulturális, szociális és érdekképviselői funkciót.

A cigányság emancipációja szempontjából döntő lépés volt a nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól szóló 1993. évi LXXVII. törvény elfogadása, mely a cigányság számára is lehetővé tette a kisebbségi önkormányzatok megválasztását. Jelenleg 476 helyi cigány kisebbségi önkormányzat működik az országban.

A polgári keretek között működő cigány önszerveződés történelmi előzmények nélküli folyamat. A cigány önkormányzatok még keresik a helyüket és az eszközöket, amelyek segítségével érvényesíthetik törvényben biztosított jogaikat.

A kormány egyik legfontosabb kisebbségpolitikai feladata, hogy ehhez minden támogatást megadjon a számukra. Szintén a rendszerváltás történelmi jelentőségű eredménye, hogy az 1990 és 1994 közötti parlamenti ciklusban három cigány országgyűlési képviselő is mandátumhoz jutott.

Még egy, a magyarországi cigányságot sújtó problémáról nem beszéltem, s ez az előítéletek és a diszkrimináció problémája. Mindenekelőtt mindenki számára világossá kell tennünk, hogy az előítéletes gondolkodás szabadsága nem jelenti a kirekesztés és a cigánysággal szembeni agresszió szabadságát. Olyan politikai légkört kell teremtenünk, ahol a nyilvános beszéd nem tűri meg azt, amit egy magánbeszélgetés még elvisel.

A kisebbségi másság elfogadtatására nehezen, de természetessé tételére lehet és kell is törekedni. A Művelődési és Közoktatási Minisztérium ezért hozta létre a párbeszédprogramot, mely a közoktatásban és a tömeg-kommunikációban támogat olyan programokat, melyek a többség számára mutatják be a kisebbség, ezen belül a cigányság kultúráját. Meg kell találnunk a módját, hogy elejét vegyük a diszkrimináció minden formájának: a foglalkoztatási diszkriminációnak, az iskolai szegregációnak, a hatóságok önkényeskedésének és a politikai kirekesztésnek egyaránt.

A cigányság számára a rendszerváltás időszaka eddig alig hozott mást, mint helyzetének további romlását. Ha nem leszünk képesek visszafordítani ezt a folyamatot, ha nem tudunk perspektívát kínálni hazánk cigány polgárai számára, tovább távolul a szakadék a többség és a cigány kisebbség között, és ez tragikus módon, láthatatlan etnikai határok mentén osztaná meg az ország társadalmát. A kormány eltökélt szándéka, hogy lehetőségeihez mérten mindent megtegyen e határok eltüntetésére érdekében. Eljött az ideje annak, hogy hosszú évtizedek látszatintézkedései után megalapozott szakmai programokkal segítsük elő cigány

polgártársaink beilleszkedését. A kormány nevében ehhez kérem az önök támogatását, és köszönöm a figyelmüket. *(Taps.)*

TÓTH PÁL. (MSZP) : Köszönöm a szót, Elnök Úr. Tisztelt Ház! Kedves Képviselőtársaim! Az ember bizonyos helyzetekben nem bújhat ki a bőréből. Most ugyan képviselőként beszélek, de hosszú évekig foglalkoztam olyan dolgokkal, mint a szegénység, a cigányság és a nyomortelepek világa. Ennél fogva - noha nem tudományos kiselőadást akarok tartani - politikától mentesen néhány szóban rövid summázatot szeretném adni annak, hogy tapasztalataim szerint a kilencvenes évek derekán hogyan néz ki a magyarországi roma társadalom és hogyan jutott ide.

Azzal a megállapítással kezdeném, amely gyakorlatilag majdnem minden felszólalásban benne volt: a magyarországi cigányság egzisztenciális értelemben vett összeomlásával. Ez a tragédia - mert nem tudom másnak nevezni - viharos gyorsasággal zajlott le gyakorlatilag 1990-től 1992-ig, s ennek a folyamatnak a következményeit ma még igazából fel sem lehet mérni. Arról, hogy milyen következményei voltak, tárgyyszerűen néhány szót mondanék, ha megengedik képviselőtársaim.

Az első az, amit egy közkeletű kifejezéssel zsugorított foglalkoztatásnak neveznek, tehát a krónikus alulfoglalkoztatottság és a tömeges munkanélküliség cigányságot sújtó problémája. Mindenféle számok elhangzottak a munkanélküliség mértékére vonatkozóan. Ha tárgyyszerűek maradunk, akkor ezzel kapcsolatban a következő mondható. Először is az, hogy a munkanélküliség mértékét általában nem könnyű megállapítani, és különösképpen nehéz egzakt és megbízható becsléseket vagy számokat mondani a romákra vonatkozóan. Ez egyrészt a hivatalos statisztikák hiányából fakad, másrészt egyéb körülményekből. Különösképpen nehéz, és elég furcsa számok jönnek ki akkor, ha mondjuk azok a szociológusok az empirikus vizsgálatok során, a kilencvenes évek első felében foglalkoznak a dologgal, például az ILO igen szigorú kritériumait is latba vetették volna.

Amit én elfogadok, és amit én többé-kevésbé a reális helyzethez közel állónak érzek, az a következő. Jelenleg minden általam ismert mértékadó kutató és szakember szerint a cigányság körében a munkanélküliek aránya durván 50 százalék körül van. 33 százalékra tehető azoknak a cigány férfiaknak és kisebb részben a nőknek az aránya, akiknek sikerült benn maradni az első gazdaságban vagy a legális gazdaságban. Végül van egy hányad ezenfelül, amelyiket azért nem tekintenek munkanélkülinek a szakemberek, mert korábban sem voltak állásban, különböző okok miatt nem dolgoztak. De nem is az egyének sorsa az érdekes, most teljesen mindegy, hogy 50 vagy 70 százalék, egy 50 százalékos munkanélküliségi ráta olyan arány, amely példátlan, s amely csak igen szűk körben, a cigányság körében jellemző ebben az országban.

A második dolog - még mindig ennél a problémakörnél maradva -, amire felhívnám a figyelmet, hogy ez a munkanélküliségi ráta, függetlenül attól, hogy milyen arányokat fogadunk el, azzal a következménnyel jár, kedves képviselőtársaim, hogy a cigánycsaládok több mint felében 1993-ban már egyetlen kereső sem volt. Márpedig- és azt gondolom, ez egy elég közkeletű vélekedés - azokban a családokban, ahol egyetlen bérjellegű vagy piaci jellegű jövedelem sincs, ott az egzisztenciális koordináták elvesznek, és nagy az esélyük még a korábban nem szegény családoknak is arra, hogy a mély szegénységbe süppednek vissza. Az viszont nem állja meg a helyét, hogy a cigánycsaládok vagy akármilyen magyar családok túlnyomó többsége egzisztenciális összeomlás következtében ellátások nélkül maradt volna.

Az általam ismert és az általam megbízhatónak tartott információk szerint a magyarországi cigánycsaládoknak durván 7 százaléka az, amely mindenféle jövedelemforrás nélkül kénytelen tengetni életét. Tehát semmiféle társadalombiztosítási vagy szociális ellátásban nem részesül.

A dolognak természetesen van a jövedelmekre is kiható következménye, mármint ennek az egzisztenciális értelemben való tömeges megsemmisülésnek. Ez nevezetesen a jövedelmek problémája. Ha a magyar cigány-családok jövedelmi viszonyait nézi az ember, és azokat az átlagokat, amelyeket különböző empirikus vizsgálatok feltártak, azt találja, hogy nincsenek olyan minimumok, nincsenek olyan normák, nincsenek olyan szintek, amelyek alatt ma ebben az országban tízezer-számra ne élne emberek.

Ez a dolog egyik oldala. A másik a jövedelmek szerkezete, tehát a háztartási jövedelmek szerkezete, speciálisan a romacsaládok körében. Átlagokról van szó természetesen! 1993-ban tényleg beállt az a helyzet, amikor a cigánycsaládok jövedelemszerkezetében, háztartási jövedelmek szerkezetében két domináns jövedelemforrás volt, és ez tette ki a jövedelmek nagyobbik hányadát. Az egyik a családi pótlék, a másik pedig a munkanélküli-ellátások, beleértve a jövedelempótló támogatást is.

Mi következett ebből mindenekelőtt a cigányság számára a valódi életben és konkrétan? 1993-ban a cigányság számára a probléma úgy vetődött fel, kedves képviselőtársaim, hogy mindenképpen pénzhez kell jutni, nem valamikor, hanem azonnal. Tudniillik ezekből a jövedelmekből, ami az első gazdaságból kiesett cigány tömegek számára osztályrészül jutott, megélni nem lehetett. A kérdés tehát úgy szólt, hogy pénzhez kell jutni, de hogyan. Itt a következő dologról lehet szót ejteni. Némi túlzással azt mondhatnám, kedves képviselőtársaim, hogy amennyiben a cigányság nem talált volna magának megoldást - talált! -, akkor azt mondhatom, hogy rég éhen haltak volna azok az emberek, akik ennek a nagy kataklizmának az áldozataivá váltak. Elméletileg - hangsúlyozom, elméletileg - a magyarországi cigányság a nagy összeomlást követően négy vagy öt út között választhatott, mármint olyan út között, amely közelebb viszi őket egzisztenciális problémáik megoldásához.

Ezek közül hármat említenék meg, egyrészt az idő rövideje miatt, másrészt a dolog bonyolultsága okán. Az első és kézenfekvő út volt visszakerülni valahogyan minél hamarabb az első gazdaságba, álláshoz, munkához, foglalkozáshoz jutni. Ez az út azonban, úgy tűnik, hogy csak nagyon kevesek számára volt járható. Azért mondom ezt, mert nem igaz az, hogy nem lehetett visszajutni. De nagyon nehezen és nagyon szűk körben! A második út - és úgy gondolom, ez is egy reális út volt - az állami jóléti rendszer, illetve az erre való támaszkodás. Ezzel kapcsolatban azonban az látszik - és ez nagyon hamar kiderült minden érintett számára -, hogy tudniillik ez a jóléti rendszer a maga juttatásaival és ellátásaival alkalmatlan arra, hogy bér nélkül ebből egy egzisztenciát, egy akármilyen alacsony színvonalúra süllyesztett életnívót fenn lehessen tartani.

A harmadik út maradt az egyetlen járható út, ahol pénzhez lehetett jutni, ahol szolgáltatásokat lehetett szerezni, ahol meg lehetett találni azokat a forrásokat, amelyekből az elemi lét feltételeit ez a nép biztosítani tudta, és ez az informális szektor volt Magyarországon éppen úgy, mint a világon mindenütt, ahol a gazdaság válságban van, ahol tömeges a munkanélküliség, és ahol a gazdaság képtelen emberek százezreit vagy millióit integrálni. Azok az emberek, akik a gazdaságból kihullottak tartósan és olykor visszavonhatatlanul, azok az emberek egy idő után szükségképpen informális szektort alkotnak. Következő kérdés az, hogy mi az, hogy informális szektor. Az informális szektor közkeletűen nem a feketegazdaságot jelenti

egyszerűen, noha átfedések vannak, hanem a szegények gazdaságát, kedves képviselőtársaim, azoknak a pénz-, szolgáltatás- és élelemszerzési tevékenységeknek az összességét, amelyek révén az első, a legális gazdaság falain kívül lehet mindezekhez hozzájutni.

Ha most azonban bárki arra következtetne, hogy ebből az oly sokat emlegetett megélhetési bűnözés a domináló, az nagyon téved! Azok a kutatások, amelyeket ismerek, ebben a dologban a következőt tárták fel: igen, a magyar cigánytömegek, az egzisztenciájukat veszített cigányság tízezrei szorultak be az informális szektorba. Itt azonban két olyan tevékenység van, amely semmiképpen sem sorolható a kemény bűnözés vagy a teljesen és abszolút illegális tevékenységek körébe.

Az egyik ilyen tevékenységcsoport, amelyre ma a cigányság - a szerencsésebbje - rákényszerül egzisztenciájának fenntartása és mindennapi életfeltételeinek biztosítása érdekében, az az időnymunkás, az alkalmi munkás és - a múltkor erről beszéltem, a feketegazdasági vitanapon - a svarsban dolgoztatott cigányemberek - cigány férfiak és cigány nők -, tömegei.

A másik szféra, amelyet - a szociológusok itt zavarban vannak - gyűjtögetésnek neveznek. Elképzelni is nehéz, hogy mi mindenből lehet ma pénzt szerezni Magyarországon, ha az ember nagyon meg van szorulva, a feketecseresznyétől kezdve a hörcsikézésen át, igen, a színesfémek gyűjtögetésén, a fagyűjtésen és egyebeken keresztül.

Nem részletezném ezt a dolgot, kedves képviselőtársaim. Valójában az informális szektor, amely egy nagyon csúnya dolog, a perifériára szorult országok jellegzetessége, és ebben az értelemben itt, Európa közepén elég nehezen elviselhető jelenség- és tömegmértű jelenség. Ennek a dolognak a haszonélvezői azonban nem elsősorban az erre a sorsra kárhoztatott és az ide beszorult cigánytömegek. Ennek a haszonélvezői azok, akik előnyt tudtak kovácsolni honfitársaink - cigány honfitársaink és nem cigány honfitársaink - nyomorult sorsából. Azok a maffiafőnökök például és keresztapák, akik különböző hálózatok révén szoros függőségben és abszolút kiszolgáltatottságban tartott emberek tízezreit zsákmányolják ki; azok a lelkiismeretlen emberek, akik éhbérért, minimális bérért, embertelen körülmények között, illegálisan, svarsban dolgoztatnak embereket; azok a falvakban, a magyar falvakban felbukkanó jelenségek, amelyek például a „tüzes víz”-hitelekben foghatók meg, amikor kocs márosok a cigánynak csak akkor adnak hitelt, ha piát vesz érte; az uzsorakölcsönök és az uzsorakölcsönrel sáfárkodó, kufárkodó, becsstelen és lelkiismeretlen gazemberek - és így tovább... Tévedés azt hinni, hogy ez egy jó egzisztencia - de egzisztencia.

Befejezésképpen nagyon röviden: ezeknek az ismereteknek a birtokában kénytelen az ember szembenézni azzal a kérdéssel, hogy vajon a kilencvenes évek derekán a magyarországi roma társadalom hogyan tagolódik. A miniszter úr expozéjában röviden kitért erre néhány mondat erejéig, amikor megemlítette azt, felhívta a figyelmet arra, hogy vélhetően a magyarországi roma társadalom tagolódása, felépítettsége, struktúrája alapvetően más, eltér jellegzetességeiben attól, ami a magyar társadalmat általában jellemzi. Jó lenne tudni, hogy hogyan, mert eltér; azért lenne jó tudni ezt, precízen ismerni, mert minden releváns cigánysegítő program, projekt, akármi vagy az állami politika szintjére emelt cigánypolitika csak akkor képes hatékony és ütőképes lenni, ha tudja, hogy ez a társadalom belülről hogyan néz ki. Én nem tudom, hogy pillanatnyilag, 1996-ban ez hogy néz ki; amit most itt befejezésképpen nagyon röviden elmondanék, az a következő, és 1994-ben még érvényesnek látszott.

A régi fogalmainkkal a magyarországi cigány társadalmat nem lehet többé leírni, új fogalmakra van szükség, és ezeket az új fogalmakat ez a nagy összeomlás szülte. Két dimenzió mentén építhető föl, írható le a magyarországi cigány társadalom. Az egyik dimenzió a foglalkoztatás, a másik dimenzió a legalitás. És ha ebben a két dimenzióban fölrajzoljuk ezt a modellt, akkor négy alapvető - idézőjelbe teszem - „osztály” az és ennek az alosztályai, amely fölépíti a magyarországi roma társadalmat.

Ilyen értelemben beszélünk tehát azokról a cigány honfitársainkról nem tudjuk, mennyien vannak -, akik foglalkoztatottak és a legális gazdaságban foglalkoztatottak. Beszélünk olyan részéről a magyarországi roma társadalomnak, akik nem foglalkoztatottak, de benn vannak a rendszerben, tehát a legalitásban. Idetartoznak azok, akik saját jogon nyugdíjasok, idetartoznak a regisztrált munkanélküliek, akik tehát munkanélküli-ellátásban részesülnek. És van a másik két osztálya ennek, és úgy gondolom, idetartozik a cigány tömegek nagyobbik része. Az egyik a foglalkoztatottak, de az informális szektorban foglalkoztatottak igen népes tábora. És végül a negyedik: az anómiás nyomorba, a reménytelen nyomorba süppedt cigány-családok ezrei, akik nem foglalkoztatottak, és nincsenek benne a rendszerben, ellátatlanok, ilyen vagy olyan okok miatt semmiféle rendszeres, feltárható, megismerhető jövedelemmel nem rendelkeznek.

Befejezésképpen, kedves képviselőtársaim, én a következőt mondanám: két évvel ezelőtt kezembe került egy újság és abban egy riport. A riport címe az volt: „Miért lopsz, Zolika?” Zolika egy cigány kisfiú volt, és mi mást mondhatott volna erre a buta kérdésre, mint hogy azt mondta: azért, hogy pénzem legyen. Végighallgatva a mai vitát, én abban reménykedem, hogy lesz majd valamikor egy olyan kor, amikor az akkori Zolikáktól, Gusztiktól, Kálmánoktól az akkori bácsik és nénik azt kérdezik majd, amit a kisfiúktól és kislányoktól kérdezni szokás: hogy érzed magad, Zolika, Gusztika, Kálmánka? És akkor az akkori kisfiúk és kislányok-roma kisfiúk és roma kislányok - remélhetőleg majd azt válaszolják, amit normális esetben szokás, hogy: köszönöm szépen, jól vagyok.

Köszönöm a figyelmet. *(Taps.)*

URBÁN ARPÁD (MSZP): Elnök Asszony! Képviselőtársaim! Tisztelt Kedves Vendégek! Nógrád megye képviselőjeként szeretnék szólni megyénk cigányságának helyzetéről, arról a megyéről, amely e piramisnak a legalsó sorában foglal helyet. Ebből következik, hogy megyém, Nógrád megye lakosainak 11 százaléka cigányszármazású. Tudom, hogy ezen néhány perces vállalkásom ugyanúgy nem lehet sikeres, mint ahogy azt is tudjuk, hogy a mai vitanap is csak ráirányíthatja mindannyiunk figyelmét a hazánkban élő cigányság mindennapos gondjaira, problémáira, de a megoldáshoz évtizedek következetes, kitartó, megértő, összehangolt munkájára lesz szükség.

Mondandómat egy cigányember, Lakatos Menyhért úr gondolataival szeretném bevezetni. „Hétszáz éve élünk e hazában, nincs itt fűszál, fa, de talán egy szál virág sem, melyben ennek a népcsoportnak a hamvait ne lehetne megtalálni. Igaz, mi soha nem voltunk e hazában szálfa, bokrok sem, de voltunk valamiféle gyom, ami ennek a hazának a földjén tenyészett, ha vadon is. Itt nőttek férfivá dédapáink, apáink, ez a föld adott táptalajt dalainknak, művészetünknek. És mi, hálaként a szülőföldnek, századok óta nem tudunk mást adni, csak testünket trágyának. Pedig mindig többet szerettünk volna: alkotni, teremteni, mint mindenki, aki szereti ezt a hazát, és része kíván lenni e nemzetnek. Adassék meg hát nekünk is, hogy szülőföldünknek mondjuk e hazát.” E néhány csodálatos mondatban azt hiszem, minden megtalálható, amiért ma itt vagyunk a Parlamentben.

Nógrád az ország egyik legkisebb megyéje. Szorosan tapad ahhoz az északkeleti régióhoz, amelyről tudjuk, hogy válságövezete hazánknak, mégis sokkal kevesebb szó esik megyénkről e házban, mint amennyit helyzete megérdemelne. Ma egyértelművé vált mindannyiunk számára, hogy a cigányság jelenlegi helyzete az ország gazdasági és morális helyzetétől nem elválasztható.

Úgy gondolom, nálunk gazdagabb megyékben talán a szegénység is elviselhetőbb. Náluk a helyzet sajnos már az elviselhetőség határán áll. 23 cigány kisebbségi önkormányzat működik Nógrádban, a cigány lakosság száma megközelíti a 24 ezer főt. Felszámolódott térségünkben a bányáipar, az üvegipar, tönkrement a mezőgazdaság, a megmaradt vállalatok is csökkentett létszámmal működnek, megszűnt az ingázás, a képzetlen munkaerőre szinte nincs szükség. Így fordulhat elő, hogy egy cigányoklakta kis nógrádi településen 180 emberből mindössze kettőnek van munkája. Pozitív példaként csak Rétságot és régióját említhetném, ahol örvendetes módon az új munkahelyek teremtése, az utóbbi időben úgy tűnik, emelkedni fog. A települési önkormányzatok költségvetésükből az alapellátást sem tudják biztosítani a lakosság számára. A munkanélküliség néhol meghaladja a 20 százalékot.

Mi hát a megoldás? Az iskola. A szellemileg borzalmasan alultáplált cigányság óriási veszélyt jelent a társadalom számára. Nem igaz, hogy a cigányok nem akarnak tanulni; de biztosítani kell számukra az ehhez nélkülözhetetlen feltételeket, csak így tudunk megszabadulni a munkaerőpiacon megjelenő képzetlen tömegtől, mely hosszú távon nemzetünk tragédiájához is vezethet.

Mint testnevelő tanár tudom és látom, láttam gyakorlatomban, rengeteg elsős kis tehetséges cigánygyerek jött az iskolába, aki hallatlan mozgáskoordinációval rendelkezve csodákra volna képes, és mégis, az élvonalban alig találunk cigány sportolókat. Ez óriási gond, mindannyiunk gondja és felelőssége.

Meg kell találnunk a lehetőséget, hogy ezek az emberek eljussanak oda, ahová tulajdonképpen képességeik alapján el kell hogy juthassanak. Nem elég megcsinálni a kirakatokat, létrehozni az önkormányzatokat, ha azokat nem tudjuk megfelelő tartalommal, lehetőségekkel megtölteni. Nem szabad azt a látszatot kelteni, hogy jól megvagyunk, miközben kevés dolog történik körülöttünk e mai témában.

A területfejlesztéssel közelebb kell hozni az elmaradott térségeket a fejlettebb régiókhoz, mint ahogy ez hál' istennek tükröződik is a kormányprogramban.

A szociális segélyezés rendszere elavult; érvényt kellene szerezni a kommunális, szociálpolitikai elveknek, melyek a természetbeni juttatásokat helyezik előtérbe, illetve építenek a településeken élő állampolgárok cselekedni tudó és akaró rétegeire. Rengeteg a foglalkoztatási programra tett kísérlet; remélem, ezekből valóság is válik majd.

Önkormányzataink hiányolják a kellő törvényi szabályozást, sürgetik azt, de kérik, hogy azok egységesen értelmezhetők és végrehajthatók legyenek. A területi összehangolás, úgy tűnik, megyei szinten működhet a leghatékonyabban, azonban a megfelelő finanszírozást nem tudja biztosítani sem a megyei, sem a helyi önkormányzat.

Igen jónak tartom az Országos Cigány Kisebbségi Önkormányzat különböző programjait, kívánom, hogy azokat eredményesen tudjuk megvalósítani. Végül Farkas Flóriántól, elnök úrtól azt kérem - ez egy kérés, amit most innen, erről a helyről tolmácsolok -, szerezse egy kicsit Nógrád megye cigányságát, tartson velük egy picit jobb kapcsolatot.

Végül is - zárom mondandómat - együtt kell társadalmunk valamennyi tagjának gondolkodni és cselekedni valamennyi mai napon érdekelttel, hiszen semmi

maradandó eredménye nem lehet annak a munkának, melyet a cigányságért, de nélkülük szeretnénk megtenni.

Köszönöm szíves figyelmüket. *(Taps.)*

Farkas Flóriánnak, az Országos Cigány Kisebbségi Önkormányzat elnökének levele az országgyűlési romanap alkalmából

Mélyen tisztelt Köztársasági Elnök Úr, Miniszterelnök Úr, Házelnök Úr, Tisztelt Országgyűlési Képviselő Hölgyek és Urak, Tisztelt Magyar Állampolgárok!

Visszavonhatatlan történelmi tény, hogy a közel hatszáz éve Magyarországon élő cigányság életében először nyílt alkalom arra, hogy az Ország Házában a nyolcszázezer fős cigányság gondjáról, bajáról, életéről, eredményeiről és terveiről, az előttünk álló feladatokról közösen gondolkodjunk, keresve a megoldás lehetséges formáit.

Az Országos Cigány Kisebbségi Önkormányzat üdvözli a parlament, a kormány és a magyar társadalom azon felismerését és elhatározását, mely szerint a többszörösen halmozottan hátrányos helyzetben élő cigányság ügyét a legmagasabb törvényhozói testületben tárgyalják. Remélve, hogy olyan törvényeket alkotnak, amelyek elősegítik a cigányság mielőbbi polgárosodását és integrációját.

Aligha kell Önöknek bizonygatnunk, hogy ez a népcsoport nemcsak elszenvedője és elviselője napjaink történéseinek, hanem maga is aktív cselekvője, formálója kíván lenni saját sorsa és az egész magyar társadalom alakításának. E szemlélet biztosítja annak lehetőségét, hogy a cigányok egyenjogú és egyenrangú állampolgárokká válhassanak társadalmunkban.

Közismert ugyanis, hogy:

- a 800 000 fős cigányság Magyarországon a legnagyobb lélekszámú kisebbség;
- száz munkaképes korú cigányból 78 százalék betanított, illetve segéd-munkás;
- a cigányság csaknem 70 százaléka halmozottan hátrányos helyzetű apró településeken él;
- egy cigány családfőre két és félszer több eltartott jut a többségi átlaghoz viszonyítva;
- a rendszerváltás következtében a munkaképes cigányok közel 80 százaléka munkanélküli;
- az országban lévő munkanélküliek jelentős része cigány származású;
- a cigány fiataloknak mindössze 40 százaléka végzi el az általános iskolát 16 éves korig;
- a mai magyar társadalom települési, foglalkoztatási, szociális, egzisztenciális, életmódbeli egyenlőtlenségei felerősítették a cigány-gettósodás folyamatát;
- részben a fenti folyamatok, részben a másság nem ismerése, az eltérő kultúrával szembeni toleranciahiány következményeként a hazai kisebbségek közül legegységesebben a cigányságot sújtja diszkrimináció. A diszkrimináció legveszélyesebb formái a cigányokat érő mind gyakoribb fizikai atrocitások, amelyek a szabálysértéstől az emberölésig terjednek;
- a cigányság érdekfeltáró, érdekközvetítő és érdekérvényesítő feladatainak megjelenítésére közel ötszáz helyi cigány kisebbségi önkormányzatot hozott létre, amely az összes hazai kisebbségi önkormányzatok 60 százalékát teszi ki, míg a hazánkban élő további 12 nemzetiség a kisebbségi önkormányzatok 40 százalékát alakította meg;

- a cigány kisebbségi önkormányzatok létrehozását 1 174 000 állampolgári szavazat legitimálta. Ez is félreérthetetlenül jelzi a nagymértékű társadalmi támogatottságot.

Az Országos Cigány Kisebbségi Önkormányzat a hazai cigányság törvényes, legitim képviselőjeként e helyzetképből kiindulva az alábbi programok megvalósításához kéri az Országgyűlés, a kormány és a magyar társadalom támogatását:

Államigazgatási politikai struktúrát érintő javaslatok

- A hazai kisebbségek, ezen belül a cigányság országgyűlési képviseletének megoldása a jelenlegi ciklusban delegálási, illetőleg kooptálási úton valósítható meg. A következő parlamenti ciklusokra vonatkozóan ki kell dolgozni a kisebbségek országgyűlési képviseletének végleges rendjét, melynek révén a kisebbségek részére - számarányuk figyelembevételével - teljes jogú parlamenti képviselet érhető el.

- A nemzeti és etnikai kisebbségek ügyeinek kormányzati adminisztrációja hatékonyabbá tétele érdekében át kell szervezni a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatalt (1. sz. melléklet).

A kisebbségi jog- és érdekérvényesítést szinkronba kell hozni az államigazgatási adminisztráció szervezetével, mind központi, mind megyei szinten, elkerülhetetlen a „nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól” szóló törvény és a kapcsolódó kormányrendeletek mielőbbi módosítása (2. sz. melléklet).

Médiaprogram

- Az Országos Cigány Kisebbségi Önkormányzat javasolja, hogy az illetékesek az új Községi Televízió műsorstruktúrájának összeállításánál vegyék figyelembe a cigányság speciális érdekeit, és a struktúrában kellő súllyal jelenjenek meg mind háttérműsorok, mind hírműsorok a cigányság életével kapcsolatban.

- Az Országos Cigány Kisebbségi Önkormányzat a kormány támogatását kéri ahhoz is, hogy a műsorkészítéshez rendelkezésre álló pénzügyi alapok megfelelő mértékben támogassák a cigánytémájú produkciók készítését és sugárzását.

- Az Országos Cigány Kisebbségi Önkormányzat összeállította egy Kisebbségi Médiacentrum tervét, amely a média tevékenységének minden ágára kiterjed, és amely konkrétan tartalmazza egy kisebbségi televízió, egy kisebbségi rádió, egy kisebbségi kiadó és egy médiaképzési központ terveit, melynek támogatása a kisebbségi önkormányzatiság gyakorlatban történő érvényesülésének nagy fontosságú eleme.

Szociális lakás-építési program

- A hazai lakáshelyzet gondjai enyhítésében szükségesek olyan konstrukciók - természetesen az állami támogatás igénybevételével -, amelyek az első lakáshoz jutást segítik elő. Kitétetetten a három vagy több gyermekkel rendelkező családoknak.

- Ezen lakásépítési programon belül meg kell valósítani tartós munkahelyek teremtését, valamint hosszú távon a településpolitikai célokat szolgáló közhasznú munka szervezését a települési önkormányzatok számára.

- A lakásépítési programon kívül nem hanyagolható el az állami támogatás igénybevételével a lakásvásárlás támogatása sem (4. sz. melléklet).

Oktatási program

- Elsődleges feladat a cigányság polgárosodásának elősegítése. Ennek érdekében el kell érni, hogy a cigánygyerekek tömegesen járjanak óvodába, életkoruknak megfelelő osztályban végezzék el az általános iskolát, növekedjék a közép- és felsőfokú oktatásban részt vevők száma. Ezáltal erősödhet a cigányság identitástudata kulturális, politikai és gazdasági téren egyaránt.

- A célok eléréséhez az alábbi feladatok kapnak elsőbbséget:

A helyi igények alapján létrejött cigányóvodák támogatása, elutasítva mindennemű szegregációs kísérletet.

Az általános iskolák felzárkóztató programjainak bővítése, az erre fordítható pénzösszeg növelése, felhasználásuk folyamatos ellenőrzése.

A kisegítő iskolák pedagógiai munkájának folyamatos figyelemmel kísérése, a cigánygyerekek helyenként és alkalmanként még előforduló automatikus beiskolázási gyakorlatának teljes felszámolása.

Az interkulturális nevelés oktatási programjának anyagi támogatása valamennyi oktatási intézményben történő bevezetés céljából.

A középiskolába való felvétel elősegítése felzárkóztató, felvételi-előkészítő programokkal, ösztöndíjakkal.

A szakképzés rendszerének átalakítása, a magasabb végzettséget megszerezni nem tudó, de ügyes kezű, tehetséges fiatalok számára speciális szakiskolák létrehozása, a vállalkozói szakmák megszerzésének előtérbe helyezése saját alapítványi iskolahálózat kiépítésével együtt.

A romológiai képzés bevezetése a felsőoktatási intézményekben (5. és 6. sz. melléklet).

Foglalkoztatási program

- Az Országos Cigány Kisebbségi Önkormányzat foglalkoztatási programjánál rövid távon kiemelt szempontként jelenik meg egyrészt a nagy létszámú - döntően kvalifikálatlan - cigány munkanélküli-rétegek (munkából kikerültek, még munkaviszonyt nem létesített fiatalok) gyors foglalkoztatási lehetőségeinek a megteremtése, másrészt a többségében falun élő cigányság mezőgazdaságba történő bekapcsolása. Ezen programok rövid - gyakorlatorientált - képzést feltételeznek, és a munkaügyi kormányzat jelenlegi munkanélküliség-kezelési struktúrájánál differenciáltabb rendszert igényelnek. Az OCKÖ kidolgozott programjai az útépítés, erdőápolás, szelektív hulladékgyűjtés területére készültek el (7. sz. melléklet).

- A szociális földprogram (földhöz juttatás, gép- és forgóeszköz-biztosítás, képzés, értékesítési lehetőségek) részletesebb kimunkálása most van folyamatban.

- A hosszabb távú foglalkoztatási programok nem nélkülözhetik a komplexebb (különösen az oktatási és a szociális szféra bevonása fontos) megközelítést.

- A kormányzattal közös gondolkodás feltételezi az OCKÖ által megrendezett 1996. február 17-i foglalkoztatási konferencián a munkaügyi tárca és az országos önkormányzat által elfogadott „Emlékeztető nyilatkozat” végrehajtását (8. sz. melléklet).

Szociálpolitikai program

A Cigány Szociális Központok országos hálózata a cigányság napi életének legkritikusabb területein kíván segítséget nyújtani. Az önálló intézményhálózat - mely természetesen szervesen illeszkedne egy-egy település meglévő szociális ellátásába - a cigány lakosság számára alapvetően a családsegítés, a házi gondozás, ápolás, a

gyermek- és ifjúságvédelem és foglalkoztatás terén nyújtana kézzelfogható segítséget. Az intézményekben főállású, felsőfokú végzettségű szakemberek és kiképzett cigányszármazású közhasznú foglalkoztatott szociális asszisztensek dolgoznak, kiépített kapcsolatrendszerükkel segítve az adott település humán szolgáltatásainak fejlesztését, a rászorultak gondozását (9. sz. melléklet).

Az Országos Cigány Kisebbségi Önkormányzat 1996. évi programjainak összesítése a 10. sz. mellékletben található.

Ezeket a programokat csak abban az esetben lehet megvalósítani, ha a kormány kompetenciáján belül megjelöli azokat a forrásokat és kijelöli azokat a felelős személyeket (szerveket), akikkel a konkrét feladatok kivitelezéséről érdemben tárgyalhat az Országos Cigány Kisebbségi Önkormányzat.

Bízunk abban, hogy a magyar társadalom megértéssel és kellő empátiával fogadja mindazokat a törekvéseket, amelyek e hátrányos helyzetű népcsoport gazdasági, társadalmi, kulturális felemelkedését szolgálja. Ezáltal a pejoratív értelmezésű „cigány” kifejezés nem a minősítésünket, csupán a származásunkat fejezi ki, amelyet bárhol, bármikor, bárki előtt büszkén vállalhatunk.

Az Országos Cigány Kisebbségi Önkormányzat üdvözlí a magyarországi cigányság helyzetének jobbítását szolgáló, 1995. XII. 12-én elfogadott kormányhatározatot. Kérjük, hogy az Országgyűlés a programok megvalósítására jogi és anyagi garanciát vállaljon.

Meggyőződésünk, hogy ha a fenti célokat közösen képesek leszünk megvalósítani, akkor a másság igazi, valós értéként jelenik meg a magyar társadalomban, amely európaiságunknak is feltétele.

Budapest, 1996. március 25.

Farkas Flórián

MELLÉKLETEK [helyszűke miatt itt nem közöljük]:

1. sz.: Az OCKÖ javaslata a nemzeti és etnikai kisebbség ügyei adminisztrációjának átalakítására
2. sz.: Ajánlás az 1125/1995. (XII. 12.) kormányhatározat végrehajtásával kapcsolatban
3. sz.: Javaslát a Kisebbségi Médiacentrum megvalósítására
4. sz.: Szociális Építő Közhasznú Társaság 5. sz.: Oktatási program
6. sz.: „Roma Esély” Alternatív Alapítványi Szakképző Iskola
7. sz.: Az OCKÖ foglalkoztatási programjai
8. sz.: Emlékeztető nyilatkozat
9. sz.: Ajánlás a Népjóléti Minisztérium számára Cigány Szociális Központok országos hálózata kialakítására
10. sz.: Az OCKÖ 1996. évi programjai

Roma-Day in the Hungarian Parliament

On 27 March 1996 the Hungarian Parliament held a one-day debate on the situation of the Roma/Gypsy in Hungary. Selected documents of this debate can be found in this section of the review. First, there are two governmental documents with regard the Hungarian Gypsy policies: 1. An overview of the current situation of the Roma completed by the Ministry of Culture and Education; 2. A summary of the main provisions and actions taken by the government since 1990 presented by Csaba Tabajdi, the political state secretary. These texts providing background information for the parliamentary discussion are followed by three speeches from the debate, including the exposé of the government held by Bálint Magyar, the minister of culture. Finally, the letter written to the Parliament by Flórián Farkas, the president of the National Gypsy Minority Self-Government explains the views of the Gypsy community.

SETÉNYI JÁNOS

Felzárkóztató programok az alapfokú oktatásban

Az 1991-ben bevezetett állami kisebbségi normatív támogatás ellenére a cigányság - Magyarország legnagyobb kisebbsége - lemaradása a közoktatásban a többségi népességhez képest feltételezhetően növekedőben van. A cigány-felzárkóztató programok finanszírozása eddig nem hozott szakmailag mérhető, szignifikáns változást. Ahhoz, hogy a felzárkóztatás valóban eredményes legyen, országos felmérésre, a helyzet pontos diagnosztizálására és ennek alapján felzárkóztató programcsomag elkészítésére van szükség. Ezt a célt szolgálja ez az elemzés is, amely az eddig elkészített katalogizált cigány-felzárkóztató programok vizsgálata alapján készült.

A feldolgozott anyag az 1994 és 1996 februárja között a Művelődési és Közoktatási Minisztérium Kisebbségi Főosztályához beérkezett pályázatok körét öleli fel. Ebben az időszakban 120 alapfokú oktatási-nevelési intézmény folyamodott kisebbségi kiegészítő állami támogatásért. A feldolgozott pályázatok köre nem tekinthető országos mintának, hiszen számuk meglehetősen alacsony, és a fenti időszak alatt a helyi információáramlástól függően spontán módon beérkezett pályázatokat foglalja magában. Ez a tény az elemzőket óvatos megfogalmazásokra és korlátozott érvényességű következtetésekre levonására intette. Mindennek ellenére elmondható, hogy a helytálló véleményalkotás szempontjából megfelelő a pályázatok regionális szóródása.¹ Az egységes szempontrendszer kidolgozását követően katalogizáltuk a beérkezett pályázatokat. Néhány kulcsterület összehasonlítása és elemzése után következtetéseket és ajánlásokat fogalmaztunk meg.²

1991 óta az állami költségvetés a nevelési-oktatási intézményeket kisebbségi, normatív kiegészítő támogatásban részesíti. Ennek keretein belül kerül sor a cigány-felzárkóztató programok finanszírozására is. Elemzésünk célja egy olyan összesítő tanulmány elkészítése volt, amely bemutatja, hogy milyen feladatok megvalósítására fordítják a kisebbségi kiegészítő állami támogatást a cigányszármazású tanulókkal is foglalkozó alapfokú oktatási intézmények. A tanulmány másik célja néhány olyan ajánlás megfogalmazása volt, melyek támpontul szolgálhatnak azon szakemberek számára, akik a költségvetési törvényben megfogalmazott elv szerint készítik az iskolai cigány-felzárkóztató programcsomagokat.

A legfrissebb felmérések szerint a 90-es évek elején az általános iskolai tanulóknak körülbelül 8 százaléka volt cigány származású. A cigány származású tanulók közel 70 százaléka olyan iskolákba jár, amelyekben arányuk meghaladja a 10 százalékot.³ A cigányságot vizsgáló felmérésekből világosan látszik: ahogy nő a cigány tanulók aránya, úgy nő a több tárgyból bukott, évisméltó, illetve túlkoros tanulóké is. Helyzetüket súlyosbítja, hogy az általuk látogatott iskolák ellátottsága rosszabb az országos átlagnál. Ezekben az iskolákban a követelményrendszer is sokkal alacsonyabb, ez is gyengíti a tanulók eredményességét. További súlyos probléma, hogy a nyolc osztályt elvégző cigánygyerekek közül csak kevesen képesek továbbtanulni. Ezek a hátrányok természetesen nemcsak az átlagos cigánygyerekeket, hanem kiemelkedően tehetséges, ambiciózus társaikat is érintik. Komoly erőfeszítésekre van tehát szükség a felzárkóztató programcsomagok elkészítéséhez és azoknak a válságterületeken történő mielőbbi bevezetéséhez.

Magáról a programcsomagról a költségvetési törvény a következőképpen rendelkezik: „A nemzetiségi, etnikai kisebbségi és a két tanítási nyelvű oktatásban részt vevők után 35 százalék kiegészítő hozzájárulás igényelhető az alap-hozzájárulás

mellett, ha az iskolai nevelés és oktatás a művelődési és közoktatási *miniszter által jóváhagyott, illetőleg kiadott nevelési-oktatási terv* alapján folyik.”⁴

Értelmezés és gyakorlat

A beérkezett pályázatok azt mutatják, hogy a felzárkóztatásnak nincs részletesen kidolgozott, országosan elfogadott módszere. A programok minősége, tartalma és szervezeti megoldásai nagyon széles skálán mozognak. Tanrendi, szerkezeti szempontból a cigányfelzárkóztatásban alapvetően háromféle modell használatos: tanrenden belüli (differenciált óra-vezetés), tanrenden kívüli (korrepetálás) és totális felzárkóztatás. A mai felzárkóztató programok többsége a két első megoldás együttes használatát részesíti előnyben. Totális felzárkóztatásra abban az esetben kerülhet sor, ha olyan tananyagmodulok készülnek (például cigány-népismeret, valamint attitűd- és készségfejlesztő tananyagok), melyek a tanrendbe szerkezetileg bármelyik ponton beépíthetők.

Tartalmi szempontból elsősorban tantárgyi felzárkóztatásról beszélhetünk. Mivel a magyar nyelv és irodalom, illetve a matematika az a két tantárgy, melynek elsajátítása a későbbi iskolai eredményesség kulcsa, így alsó tagozaton főleg ezek korrepetálására helyezik a hangsúlyt. Felső tagozaton a két alaptantárgy korrepetálását, iskolánként változó összetételben, a többi problematikus tantárgyával egészítik ki. A hagyományos tantárgyi felzárkóztatás a programok több mint felénél készség- és attitűdfejlesztő, illetve népismereti részprogramokkal egészül ki. A felzárkóztatás csak abban az esetben bizonyul hatékonynak, ha a tantárgyi felzárkóztatás, valamint a készség- és attitűdfejlesztő programok koherens egységet alkotnak, tehát szervesen egymásra épülve dolgozzák ki azokat. Jelentős eredmény, hogy több iskolában is felismerték a készségek fejlesztésének fontosságát, de feltételezhető, hogy az egyes részterületeken történő készség-fejlesztés nem segíti elő a felzárkóztatás megvalósítását.

A cigány-felzárkóztatás harmadik dimenziójának az érintett célcsoportok meghatározása tekinthető. Léteznek olyan programok, melyek etnikai alapon az iskolában jelen levő összes cigány származású tanuló számára készülnek, de vannak olyanok is, melyek iskolai teljesítménytől függően csak a tanulmányaikban lemaradó cigány tanulók számára nyújtanak segítséget a tananyag elsajátításában. A felzárkóztató programok többségében nem etnikai alapon, hanem iskolai teljesítményüktől és szociális helyzetüktől függően vesznek részt a tanulók.

A felzárkóztató programok elemzése során nyilvánvalóvá vált, hogy a szempontok keveredéséről van szó. A költségvetési támogatás hatékony felhasználása érdekében szükséges a célcsoportok kijelölését egységesíteni, a felzárkóztatást szakszerűbbé tenni.

A beérkezett cigány-felzárkóztató programok elemzése két fő problémára hívta fel a figyelmet: egyrészt az intézmények vezetői, pedagógusai nem ismerik pontosan a normatív támogatás igénybevételének feltételeit, másrészt a cigány-felzárkóztató programok többségének minősége nem kielégítő; a programok készítői nem a cigányság szocio-kulturális sajátosságaiból indulnak ki, amikor a cigányfelzárkóztatás gondolatával kezdenek foglalkozni.

Óvodai programok

A vizsgált óvodai cigány-felzárkóztató programok 87 százaléka az általános szocializációra helyezi a hangsúlyt (étkezési, higiénés, öltözködési szokások

kialakítása, közösségi életre nevelés, a beilleszkedés elősegítése). A pedagógusok feltehetően az általános szocializáció óvodai képzésben alkalmazott eszköztárát használják fel munkájuk során. Az elemzett leírások alapján ugyancsak feltételezhető, hogy ezen programoknak nincs semmilyen speciális vonása.

Az óvodai felzárkóztató programoknak csupán 11 százaléka tartalmaz cigány-népismereti elemeket, melyek általában kimerülnek néhány cigány mese felolvasásában, esetleg megtanításában.

Az óvodák számára példaértékű lehet az a Józsefvárosban folyó program, melynek keretein belül egyéni fejlesztő pedagógus segíti az óvónők munkáját: Az egyéni fejlesztő pedagógus az óvónők közreműködésével minden gyermekről személyiséglapot készít, majd ennek alapján dolgozzák ki a személyre szóló foglalkozásokat. A fejlesztőmunkához segédanyagként Porkolábné Balogh Katalin *Kudarca nélkül az iskolában* című könyvét használják. A józsefvárosi óvodák pályázatai utaltak arra, hogy az utóbbi évek fejlesztőprogramjának köszönhetően nőtt a beiskolázott cigánygyerekek létszáma (erre vonatkozó hiteles adat nem áll rendelkezésünkre, csupán a pályázatokban megfogalmazott közlésekre támaszkodhatunk).

Általánosságban minden érintett óvodáról elmondható, hogy nagy hangsúlyt helyeznek a nyelvf fejlesztésre, de az elnagyolt leírások alapján nehéz megítélni, hogy milyen a foglalkozások színvonala. Kizárólag egy-két esetben találkoztunk olyan leírással, melyben pontosan megfogalmazódik a szakmai igény például logopédus által vezetett dyslexia-prevenációs foglalkozások bevezetésére.

Iskolai programok

Az oktatásban lemaradó cigány származású tanulók számára készített iskolai felzárkóztató programok többsége nem lép túl a tantárgyi felzárkóztatás hagyományos keretein: a tanulmányi (órai) elvárások minimumát szeretnék ismétlésekkel elsajátíttatni a gyerekekkel. Ezt a tényt támasztja alá, hogy a pályázatukat beküldő iskolák 52 százalékában kizárólag hagyományos korrepetálás folyik, amely a leginkább problematikus két főtárgy ismételt feldolgozására szorítkozik. A magyar nyelv és irodalom, illetve a matematika mellett gyakran tartanak korrepetálást más tantárgyakból is, de mindez nem nevezhető speciális cigány-felzárkóztató programnak, hanem csak hagyományos, tantárgyközpontú korrepetálásnak.⁵

Az elemzett programok többségénél nyilvánvaló, hogy a cigány származású tanulókat oktató pedagógusok hiányos tárgyi feltételek között (szakkönyvhiány) és képzettségbeli fogyatékok (például a cigányság kultúrájának nem ismerete) közepette tevékenykednek. A cigányság kultúrájával kapcsolatos ismereteik bővítése céljából a vizsgált 73 iskola közül csupán három (4 százalék) vette fel a kapcsolatot a helyi cigány kisebbségi önkormányzattal.

A pedagógusok felkészültségének hiányosságaiból adódhat, hogy rendkívül kevés azon iskolák száma, melyekben a tantárgyi felzárkóztatás cigány-népismereti oktatással párosul (23 százalék). A cigány nyelv ápolásával csupán egyetlen iskolában találkoztunk. A cigány-népismereti oktatás tekintetében is nagyon különböző programok indulnak az egyes iskolákban. Kevés az olyan program, mely a cigány kultúráról átfogó képet tud nyújtani a tanulóknak. Előfordult viszont több olyan eset is, amikor a cigány kultúrának csak egyetlen szegmensét építették be programjukba (például zene, tánc, irodalom).

Az iskolák nagyobb hányadában a cigány tanulókat nem elszigetelten oktatják, a felzárkóztató programokon etnikai hovatartozásuktól függetlenül vesznek részt a

tanulmányaikban lemaradó gyerekek. A nem etnikai alapon történő felzárkóztatástól elkülönülten és kis számban vannak olyan programok is, melyek kizárólag a cigány származású tanulóknak szólnak („etnikai órakeret”). A szociológiai értelemben nem hiteles minta következtében az iskolai összlétszámokra és az iskolákban tanuló cigány származású tanulókra vonatkozó számadatokból nem vontunk le következtetéseket.

Jelentős eredménynek tekinthető a Nagykanizsai Cigány Kisebbségi Önkormányzat általános iskolai munkaprogramjának oktatási segédanyaga. A segédanyag egyik legfigyelemreméltóbb vonása, hogy a cigány kultúrára vonatkozó elemei nem kizárólag a cigány származású tanulóknak szólnak, hanem a főtantárgyak menetébe beépítve a többi tanuló számára is fontos ismereteket tartalmaznak. Az ilyen jellegű segédanyagok használata nagymértékben megkönnyítheti azon pedagógusok munkáját, akik nagyobb számban oktatnak cigány származású gyerekeket. A pályázatokban nem találtunk arra vonatkozó adatot, hogy hány iskolában használják a helyi önkormányzatok által elkészített segédanyagot. Nagykanizsán kívül a megvizsgált iskolák közül csak kettőben vezettek be multikulturális oktatási programot.

Iskolai szocializáció

A felmérés során kis számban előfordultak olyan programok is, melyek a cigány származású tanulók társadalmi beilleszkedését segítő ismeretek és készségek átadására vállalkoztak. Mindösszesen 18 (24 százalék) olyan esettel találkoztunk, amikor valamilyen formában felmerültek a szocializáció kérdései és annak pedagógiai-módszertani vonzatai. E programok leggyakrabban a kommunikációs készség fejlesztését és a higiéniai alapismeretek átadását célozzák. Fontos lenne, hogy a programokat vezető pedagógusok ismerjék a cigánygyerekek szocializációjának jellegzetességeit. A pályázatokban leírtak nem utalnak arra, hogy a programokat vezető pedagógusok birtokában volnának a fenti ismereteknek. Kizárólag a pályázatok olvasva nehéz eldönteni, hogy mennyire lehet eredményes az ilyen részprogramok alkalmazása.

Noha számos korszerű nemzetközi kutatás a pozitív tanulói önkép kialakítását tekinti a felzárkóztatás kulcsfontosságú elemének, a cigánygyerekek iskolai önértékelési problémáival kapcsolatos ismereteink igen csekélyek. Talán ez a magyarázata annak, hogy tanulói önbecsüléssel, önértékeléssel kapcsolatos programokról viszonylag ritkán számolnak be a pályázatok írói. Mindössze öt pályázat tartalmaz ezzel kapcsolatos programot, de a pályázatok értékelése után sincsenek e programok hatékonyságával kapcsolatban megbízható ismereteink.

A felzárkóztató programok szervezeti keretei is igen változatos képet mutatnak. Többségük nem más, mint tanórán kívüli, heti 2-2 órás tantárgyi korrepetálás. Alsó tagozaton elsősorban a matematika, illetve a magyar nyelv és irodalom korrepetálását tartják szükségesnek, felső tagozaton több esetben mindez kibővül a többi tárgy (pl. történelem, fizika, kémia, idegen nyelvek stb.) felzárkóztató programjával. A programokban a tanórán kívüli felzárkóztatástól eltérő szervezeti megoldásokra is találunk példákat: differenciált óravezetés, napközis foglalkozások alatti felzárkóztatás, korrekciós osztály létrehozása, általános felzárkóztatás és szakköri foglalkozások túl-korosok számára. A pályázatok közel felénél (48 százalék) a tantárgyi felzárkóztatás heti 1-1 órás részprogramokkal egészül ki (helyes életvitelre, életmódra nevelés, kommunikációs-készségfejlesztés). A felzárkóztatás a helyi feltételektől függően egyéni, kis vagy nagy csoportos formában folyik.

Az a tény, hogy a pályázatok több mint felének leírása hiányos, és nem terjed ki a program részletes ismertetésére, megnehezíti a véleményalkotást. A hiányos leírások hatására többször megfogalmazódik a kérdés, hogy vajon működő programokról van-e szó. Az intézmények vezetői számos esetben arról panaszkodnak, hogy a támogatás összege nem elegendő a program hatékony megvalósítására. Feltételezhető finanszírozási gondjaik következtében felmerül a gyanú, hogy a pályázatban kért támogatást több esetben nem a törvényben leírt feltételek szerint használják fel.

Következtetések és ajánlások

Az alábbi ajánlások egyike sem *merít* közvetlenül a fenti elemzésből, inkább e korlátozott terjedelmű empirikus anyagra épülő elemzés legfontosabb következtetéseit gondolják tovább, és helyezik be a hazai oktatáspolitikai közegébe. Az óvodai programok egyik legfontosabb feladata, hogy a rossz szociális háttérű, ingerszegény környezetben élő gyermekek fejlődését segítse elő, és érje el, hogy a lassabban fejlődő gyermekek tudása, attitűdje és készségei közelítsék meg a koruknak megfelelő szintet. A cigány származású gyermekek lemaradása már az óvodában megkezdődik. Megfelelő fejlődésükhöz nem csupán differenciált, hanem *egyéni felzárkóztatásra* is szükség van. Az egyéni fejlesztő pedagógus közreműködése nagymértékben megkönnyíthetné az óvónők munkáját. Feladata az lenne, hogy a gyermekek hiányosságaitól függően egyéni programokat dolgozzon ki, és folyamatosan figyelemmel kísérje és dokumentálja a gyermekek fejlődését.

Fontos lenne, hogy az óvónők megismerkedjenek néhány speciális cigány hagyománnyal, szokással, hogy megértsék a cigánycsaládok sajátos világát, az itt felnövő gyermekeket érő eltérő szocializációs hatásokat és ezek kapcsolatát viselkedésükkel. Ennek érdekében az óvónőképzés tanterveibe és tankönyveibe egy kötelező (vizsgaköteles) cigány-népismereti pedagógiai módszertani modult kell beilleszteni.

Mind az elemzés tanulságai, mind pedig a vizsgálat szakmai kontrollja szerint az elkészítendő programcsomag egyik legfontosabb feladata az, hogy az alsó fokú oktatási intézmények ne feltétlenül külön, a többiektől elzártan segítsék cigány tanulóikat a felzárkózásban, hanem a többi lemaradóval együtt vegyenek részt e programokon. Mindez természetesen az általános iskolai képzés számára biztosított speciális támogatás etnikai jellegének *középtávú* újragondolását jelentheti.

Arra van szükség, hogy ne csak az a fajta hagyományos tantárgyi felzárkóztatás működjön, amely a minimális követelmények elsajátítására, az órai anyag szolgai ismételtesére szorítkozik, hanem újfajta pszichológiai és pedagógiai módszerek alkalmazásával segítsék a pedagógusok a tanulókat a törzsanyag elsajátításában. A feltárt problémák fényében az órai tananyag átisméltése mellett elsősorban a tantárgyakat „keresztüljáró” kompetenciák elsajátítására helyezendő a szakmai hangsúly. Tartalmi fejlesztéssel a törzsanyag elsajátításának gyorsasága és a készség- és attitűdfejlesztés fontossága szakmai szempontból kibékíthetőnek tűnik.

A jelenleg folyó felzárkóztatás keretein belül esetenként felbukkanó cigány-népismereti elemeket a történelem, a magyar irodalom és nyelvtan, illetve az osztályfőnöki óra menetébe lehetne beilleszteni, így nem csak a cigány tanulóknak lesz lehetőségük saját kultúrájuk megismerésére. Fontos, hogy az órarenden belüli népismereti elemek harmonikusan illeszkedjenek a tananyagba, és ne járjanak az iskolai cigány tanulók „megjelölésével”. A cigány zene, tánc és képzőművészet ápolására szakköri foglalkozásokon kerülhet sor.

Az országos pedagógus-továbbképzési rendszer jelenleg folyó átalakulása érintheti a felzárkóztatás területét is. A felzárkóztató programok továbbképzésben történő megjelenítése érdekében kívánatos a cigány tanulókra összpontosító képzések egységes megjelenítése és érdekképviselete a továbbképzési program-akkreditáció rendszerében.

JEGYZETEK

Ezt az elemzést a Művelődési és Köznevelési Minisztérium Civil Kapcsolatok Igazgatóságának vezetője, Radó Péter igazgató rendelte meg az Expanzió Humán Tanácsadótól.

¹ A felmérésben vizsgált óvodák regionális megoszlása a következő: kistélepek: 31 százalék, nagy- és középtelepek: 29 százalék, Budapest: 40 százalék. A felmérés során megvizsgált iskolák regionális megoszlása a következő: nagy- és középtelepek: 43 százalék, kistélepek: 38 százalék, Budapest: 19 százalék.

² A szempontrendszer és a következtetések külső szakmai kontrollját Debre Istvánné és Imre Anna végezte. A pályázatokat a következő szempontrendszer alapján értékeltük: a program készítője, intézmény megnevezése; a program bevezető éve; célcsoport, etnikai tanulók létszáma; a program tartalma, tematikája, tantárgyai; a program taneszközei; a program keretei (óraszám); a program értékelése; a program részletezése; egyéb észrevételek.

³ MKM 1992/1993-as iskolastatisztikai adatok.

⁴ 1995. évi CXXI. törvény 3. számú melléklet 10/k.

⁵ Az iskolai felzárkóztató programok megoszlása tartalmi szempontból a következő: a) csak tantárgyi felzárkóztatás: 52 százalék, b) készségfejlesztés vagy népismereti részprogramokkal kiegészített tantárgyi felzárkóztatás: 45 százalék, c) csak készségfejlesztő program: 3 százalék.

JÁNOS SETÉNYI

Special Gypsy Educational Programs in Elementary Schools

The article analyses specific educational project proposals submitted to the Hungarian Ministry of Culture and Education. Their aim was to get state support for special programs in elementary schools to improve Roma/Gypsy school-children's education. Three different models function: (a) special activity within the curriculum, (b) extra teaching courses beyond the curriculum and (c) complex programs for assisting children fallen behind in education. Activity and efficacy of these programs vary greatly. The most successful and promising are those which set out from the social and cultural characteristics of the Gypsy communities.

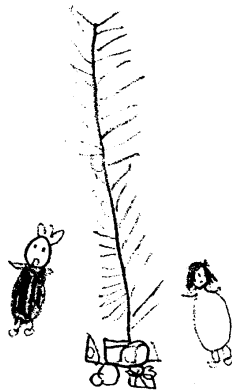
DERDÁK TIBOR-VARGA ARANKA

Az iskola nyelvezete - idegen nyelv

„Tanár bácsi! Lehet karácsonyfát is rajzolni?” - kérdezte tőlünk szeptemberben egy tiszabői kisiskolás, amikor egy feladatmegoldásához adtunk neki néhány színes ceruzát. Kérdése váratlanul ért bennünket. Egészen más volt ugyanis a feladat: egy tündérmese részletét kellett volna lerajzolni: hollófekete hajú királylányt, gyémántos köpönyegű királyfit, mocsárzöld sárkányt - karácsonyfáról szó sem volt. Később az alsószentmártoni, egyházasharaszti, gilvánfai, magyarmecskai, pécsi, rakacai, tiszabői általános iskolák legtöbbszörében, ahol szintén elvégeztük az elsősökkel ezt a feladatot, sok-sok hasonlóan tanácstalan kisgyerekekkel találkoztunk. A tiszabői kisfiú kérdése tehát szimbólummá vált: benne foglalható össze annak a számtalan gyereknek a tanácstalansága, aki hatéves korában egyszer csak megtapasztalja, hogy az iskola nyelvezetéből egy szót sem ért.

Az iskolaév első heteiben látogattuk meg a fenti első osztályokat, hogy felmérjük, miféle nyelvi készségekkel rendelkeznek iskolába kerüléskor a tanulók. A feladatokkal azt vizsgáltuk, hogy a feltételezett ismeretek (például évszakok, növények, állatok) birtokában vannak-e, értik-e a tanári utasításokat (kösd össze, húzd alá, karikázd be) és az alapfogalmakat (például ugyanolyan, legkisebb, különböző). Mindezek segítettek meghatározni, hogy a diákok nyelvi produkciója mennyire felel meg ezeknek az iskolai elvárásoknak, amelyek egy adott nyelvi készségegyüttes meglétét eleve feltételezik.

Célunk annak megfigyelése volt, hogy miféle előnyökkel, illetve hátrányokkal kezdik meg a tanulók iskolai tanulmányaikat aszerint, hogy melyik társadalmi réteg

vagy etnikai csoport tagjai, mi az anyanyelvük. Az elkészült anyag tanulságait összevetettük más korosztályokban gyűjtött tapasztalatainkkal. Olyan tanulók nyelvi produkcióit vizsgáltuk meg, akik hatéves korukban valószínűleg ugyanúgy nem tudták volna megoldani a meseértési feladatot, mint a tiszabői kisfiú.¹

A kiválasztás szempontjai

A felmérést 158 különböző társadalmi rétegekből származó, cigány és magyar anyanyelvű első osztályos általános iskolás tanuló körében végeztük el, hét településen, kilenc osztályban. Az iskolák kiválasztásakor több szempontot is figyelembe vettünk. Felmérésünket szerettük volna városi és falusi környezetben, magyar és cigány tanulók körében egyaránt elvégezni. Így esett a választásunk egy pécsi belvárosi és egy pécsi lakótelepi iskolára. Emellett két körzeti beiskolázású

intézményt és négy falusi iskolát látogattunk meg. A városi iskolákban csak néhány cigány tanulót találtunk

A falusi iskolák egy részében magyar és cigány tanulókkal egyaránt találkoztunk. Voltak olyan iskolák is, ahol valamennyi első cigány származású volt. A cigányközösségekben külön figyelmet fordítottunk arra, hogy mutatkozik-e különbség az otthon cigányul (beásul) is és a csak magyarul beszélő cigánycsaládok gyerekeinek teljesítményében.

Kiinduló feltevéseink

Tapasztalataink szerint az iskolarendszer egészére jellemző, hogy a szociálisan hátrányos helyzetű tanulók között jóval gyakoribb a gyengébb tanulmányi eredmény, a bukás, az iskolából való kimaradás. A nyolcadik osztályt befejező diákok közül szinte kizárólag a jobb társadalmi helyzetű diákok jelentkeznek a gimnáziumokba és az elit szakmákat oktató szakközépiskolákba. A szociálisan hátrányos helyzetű tanulók csak ritkán tanulnak tovább, akkor is legfeljebb szakmunkásképzőben vagy szakiskolában. Ezeket a mindennapos tapasztalatainkat erősítik meg azok a számszerű adatok, amelyek Kertesi Gábor 1995-ben cigány tanulók körében készített felméréseinek eredményei.²

Úgy látjuk, az, hogy hová születnek - ritka kivételektől eltekintve nagymértékben előre meghatározza a gyerekek iskolai pályafutását, életútját. A rossz *társadalmi helyzet* olyan *akadályokat jelent*, melyek meggátolhatják az adottságok és képességek felszínre kerülését, kibontakozását.

Miféle akadályokról beszélhetünk, és mi lehet az oka a gátló tényezők kialakulásának? Kézenfekvőnek tűnhet a tanulmányi problémákat az anyagi források hiányára visszavezetni. Természetesen ez is fontos tényező, hisz oka lehet a rossz teljesítménynek az üres gyomor vagy a szükséges taneszközök hiánya is. Mindemellett szerintünk lényegesebb szerepe van *a tanuló kulturális háttérének*: milyenek a család nyújtotta minták, milyen a család szókincse, nyelvhasználata.³ Van-e olyan rokon, aki fontosnak tartja a tanulást, a művelődést, és pozitív példaként állhat a tanuló előtt? Fontos-e a családban megteremteni az eredményes tanulás körülményeit a gyerek számára? És ha fontos, képes-e a jobb társadalmi helyzetben élő, képzetebb szülőkéhez hasonló anyagi és főként szellemi körülményeket biztosítani a gyermek fejlődéséhez?

A legfőbb akadály

Az imént felsorolt gátló tényezők közül egy olyat vizsgáltunk meg alaposabban, melyet eddigi pályánk során a szociálisan, hátrányos helyzetű családokból származó tanulók szinte mindegyikénél tapasztaltunk: ez az *iskolai nyelvi hátrány*. Fontosnak tartjuk megjegyezni, hogy a szóban forgó jelenség kizárólag az iskolai sikeresség szempontjából nevezhető hátránynak, míg az iskolán kívül ugyanez a nyelvi készségegyüttes pozitív funkciót tölthet be. Az első osztályosok körében az otthonról hozott nyelvi világ hátrányként jelenik meg az iskolában. Tanulmányunk végén közlünk néhány szemelvényt sikeres cigány fiatalok írásaiból, akik hatéves korukban ugyanezzel a problémával küzdöttek. Az ő mondataik dokumentálják, hogy ezek a gondok legyőzhetők, sőt az *otthonról hozott nyelvi készségek értékei* később is megcsillanhatnak.

Egyes tanulóknál és egyes életkorokban más és más mértékben és formában jelentkezik az iskolai elvárásoktól különböző nyelvi készség. Az eltérés mértékét leginkább a családi és lakókörnyezet, valamint a szülők iskolázottsága határozza meg.

Megfigyelésünk szerint a gyerekek *nyelvi készsége* azonos korosztályokban is *hihetetlen különbségeket mutat*. A jobb társadalmi körülmények közül érkező tanulók elvárható teljesítménye lényegesen magasabb. E tanulmány szerzői azt állítják, hogy már az iskolába kerüléskor eldől, ki lesz a „rossz tanuló” és ki a „jó”. Szerintünk a szelekciós mechanizmus csak látszólag épít a gyermekek intellektuális képességeire. Valójában az iskola számára elsősorban az az „okos gyerek”, aki birtokában van az intézmény támasztotta nyelvi követelményeknek. A „buta gyerek” pedig valójában az, akit a családja erre az elvárásra nem készített föl, más elvárásokra szocializált.

Basil Bernstein sok vitát kiváltó elmélete a „*korlátozott nyelvi kódot*” és a „*kidolgozott nyelvi kódot*” használó családok eltérő nevelési stratégiáiról talán az első olyan kísérlet, amely erre a kérdésre átfogó magyarázattal szolgál. Természetesen Bernstein nem ismerhette a hazai szegény családok, ezen belül a cigányság nyelvi viszonyait sem. Magyarországon a Bernstein fogalomrendszerét felhasználó Réger Zita⁴ kutatásai hoztak komoly eredményeket ezen a területen. Az ő kutatásaiból tudjuk például, hogy ami az iskola szempontjából hiányosságot és hátrányt jelent, az a cigány életmódra való fölkészítés szempontjából gazdag örökség, olyan nyelvi készségegyüttes, melynek segítségével a felnövő gyermek biztosabban meg tudja majd állni a helyét azokban a helyzetekben, melyek reá várnak.

Érdekesen árnyalja a képet, hogy hazánkban a legnehezebb helyzetben élő gyerekek egy része nem magyar, hanem cigány, illetve beás anyanyelvű. Sehol nincs lehetőség arra, hogy e kisdíjakok anyanyelvükön tanuljanak. Kérdés, hogy a *kétnyelvűség* hogyan befolyásolja az iskolai nyelvi hátrány jelenségét. E kérdésre vizsgálataink meglepő választ adnak. Vizsgálataink során arra a meggyőződésre jutottunk, hogy a cigánygyerekek kétnyelvűsége nem a magyar és a cigány vagy a magyar és a beás közötti váltás nehézségei miatt okoz olyan sok gondot az iskolában. Sokkal inkább az otthoni környezet fogalmi struktúrája és az iskolában megjelenő világ fogalmi struktúrája közötti különbségről van szó.

Sajnos ezt a különbséget az iskola értékelhető, illetve értékelhetetlen nyelvi teljesítményként tünteti fel, és a legkeményebb módon érvényesíteni is tudja az „értékelhetetlen” kategóriába sorolt tanulóval szembeni szelekciós mechanizmusait. Az otthoni környezet azonban másfajta *nyelvi teljesítményeket* vár el a gyermektől az iskolát megelőző hat esztendő során és később is. Shirley Brice Heath⁵ példaanyagából merítve megérthetjük, hogy az iskola milyen határozottan elutasítja például az amerikai fekete bőrű kisfiú kreatív, színes fantáziáról árulkodó „nagyotmondásait”, a felnőtteknek szánt parádés riposztokat, a kislányok „faksznizását”. Holott ezek a viselkedésformák éppolyan tanult és magasabb vagy alacsonyabb szinten alkalmazható kommunikációs eszközök, mint az értelmiségi családokban elsajátított nyelvi arzenál.

Dolgozatunk utolsó néhány oldalán a továbbtanuló cigány fiatalok önálló nyelvi produkcióit mutatjuk be. E szövegeket a fiatalok eleve írásban fogalmazták, ám egytől egyig magukon viselik annak a szóbeli nyelvi kultúrának a stílusjegyeit, amelyben otthonosak. Stílusjegyeik oly mértékig eltérnek a magyar nyelv írásban használatos megszokott stíluseszközeitől, hogy talán nem túlzás azt Charles A. Ferguson nyomán *diglossziának* nevezni. „A diglosszia olyan állandósult nyelvi helyzet, amelyben létezik egy nagymértékben szabályozott, iskolában tanulható, grammatikailag bonyolultabb, a mindennapi nyelv fölé helyezett nyelvi változat, amely a mindennapi társalgásban nem használatos a közösség egyetlen szektorában,”⁶

sem.

Ferguson *a svájci német*, a haiti francia és a különböző arab közösségeket vizsgálja, esetünkben az iskolában használatos nyelv elvileg ugyanannak a nyelvnek a kidolgozottabb változata, amelyet a családok otthon beszélnek. A hazai cigány közösségek döntő többségére ez az elmélet *könnyen* alkalmazható, hiszen háromnegyedük anyanyelve *magyar*. Vizsgálatunkban őket a rakacai és a tiszabői iskolások képviselik. Az alsószentmártoni, gilvánfai, magyarmecskei gyerekeknél ezt a jelenséget a beás nyelvhasználat egészíti ki. Az igazi kérdés az, hogy ez jelent-e többlethátrányt a gyerekek számára, vagy ellenkezőleg, pedagógiaiilag hasznosítható *kulturális kincs*-ről van szó.

A felmérésben részt vett iskolák leírása

A Janus Pannonius Tudományegyetem I. Sz. Gyakorló Általános Iskolája Pécs belvárosában található, egy idén részben felújított régi épületben. Ebben az intézményben gyakorolnak a pécsi egyetemről kikerülő tanárjelöltek. Az iskola pedagógusainak jó része egyszersmind a főiskolás diákok gyakorlati vezető tanára. Az iskola évfolyamonként két-három osztállyal, 20-30 tanulóval, összességében 400 körüli tanulólétszámmal működik. A tantárgyi szakosodás már második osztályban megkezdődik a készségtárgyakkal. A tanulók legtöbbje az iskola vonzáskörzetében lakik, de a magas fokú angol- és francianyelv-oktatás, valamint a gyakorlóiskolai presztízs miatt Pécs távolabbi részéből is iratkoznak ide be tanulók. A felmérést a 22 fős 1. a osztályban végeztük el. Az itt tanuló gyerekek szülei nagyrészt tanárok, de van köztük mérnök, orvos, jogász, biokémikus, matematikus és középfokú végzettségű is.

A Berek Utcai Általános Iskola Pécs kertvárosának lakótelepi részén épült 23 éve. Az iskola a megnyitása utáni években nehezen tudta fogadni a vonzáskörzetébe tartozó valamennyi diákot, hisz az újonnan épült lakótelepre költöző fiatal családok szinte mindegyikében volt iskolás korú gyerek. Jelenleg évfolyamonként két-három osztállyal, osztályonként 25-30, összesen 513 tanulóval működik az iskola. A tantárgyi szakosodás már első osztályban megkezdődik a készségtárgyakkal. Az alsó tagozatban évek óta eredményesen folyik az a *kísérlet*, mely az egyes tantárgyak napi időkeretének meghatározását a tanítóra bízta. Így a tanító a tanulók terhelhetőségétől függő „rugalmas órakeretben” dolgozik. A felmért 1. a osztályos tanulók szüleinek nagy része szakmunkás (varrónő, esztergályos, villanyszerelő, tímár, fodrász), bolti eladó, valamint van köztük néhány irodai dolgozó, sofőr és vállalkozó.

A Magyarmecskei Általános Iskola négy falu, Gyöngyfa, Kisasszonyfa, Magyarmecske és Magyartelek gyerekeit fogadja. Bár a falu Pécsről 40 kilométerre található, a tanárok egy része Pécsről jár ki nap mint nap. Az iskola régi épülete mellett egy tágas nemrég épült szárnyban is folyik az oktatás. Az intézményhez tornacsarnok nem tartozik, de hatalmas, szépen rendben tartott zöldterület és tornapálya található az iskola mögött. Az iskola évfolyamonként egy-egy osztállyal, 15-20 tanulóval, összességében 130 körüli létszámmal működik. A tantárgyi szakosodás a felső tagozatban kezdődik. Az első osztályos tanulók szüleinek nagy része munkanélküli vagy háztartásbeli. Az a kevés szülő, akinek van munkája, gazdálkodóként, gépkocsivezetőként, nehézgépkézeltként dolgozik.

A Gilvánfai Általános Iskolában csak alsó tagozat működik. A falu iskolás korú gyerekei egy ideig a magyarmecskei iskola vonzáskörzetébe tartoztak. A gilvánfai alsó tagozat három éve fogadja a falu kisiskolásait. A családirház-jellegű iskolában, szűkös helyen, összevont évfolyamokkal dolgoznak a pedagógusok. Évfolyamonként

8-10, összesen körülbelül 37 diák jár ebbe az iskolába. A felmérésben részt vett tanulók szülői nagyrészt munkanélküliek vagy jövedelempótló segélyen élnek, végzettségük hat, illetve nyolc általános. A munkahellyel rendelkező néhány szülő konyhalányként, sofőrként dolgozik.

Az *Egyházasharaszti Általános Iskola* körzeti beiskolázású intézmény. Siklósnagyfalu, Egyházasharaszti és Alsószentmárton tartozik a vonzáskörzetébe. Az iskola igazgatójának elbeszéléséből megtudhattuk, hogy néhány évvel ezelőttig körzetük gyerekei kivétel nélkül ebbe az iskolába jártak. Az utóbbi években azonban a körzet szinte valamennyi magyar tanulóját a közeli Siklós valamelyik általános iskolájába íratják be. Így jelenleg az iskolába, mely évfolyamonként egy-egy osztállyal, osztályonként 19-20, összesen 170 tanulóval működik, szinte kizárólag cigánygyerekek járnak. A tantárgyi szakosodás a felső tagozatban kezdődik. Az elsős tanulók szüleinek több mint 90 százaléka munkanélküli, illetve háztartásbeli. A felmért osztályban az a három szülő, akinek van munkája, gyermekkísérőként, esztergályosként és alkalmi munkásként dolgozik. A szülők közül kevesen rendelkeznek szakképzettséggel, legtöbbjük nyolc, illetve hat általánost végzett.

Az *Alsószentmártoni Általános Iskola* az Egyházasharaszti Általános Iskolához tartozik. Az alsó tagozatos diákok Alsószentmártonban, a felső tagozatosok Egyházasharaszti-ban tanulnak. Az alsószentmártoni alsó tagozat egy földszintes iskolaépületben kapott helyet. Négy osztályában 70 diák tanul délelőttönként. Az első osztályos tanulók szülei, kevés kivétellel, munkanélküliek vagy háztartásbeliek. A 19 első osztályos tanuló szülei közül csak ötnek van munkahelye, ők szakmunkások vagy alkalmi munkákból élnek. A szülők közül kevesen rendelkeznek szakképesítéssel, legtöbbjük nyolc, illetve hat általánost végzett.

A *Tiszabői Általános Iskola* tágas épületében évfolyamonként két osztály, osztályonként 20-25, összesen 340 gyerek tanul. A nyolcadik osztályt befejező tanulók kétéves szakiskolai képzés keretében folytathatják ugyanitt a tanulmányaikat. Az első osztályba óvodai teljesítményüktől függően kerülnek a diákok az „a”, illetve a „b” osztályba. A „b” osztályban csak cigánygyerekeket találtunk. Az „a” osztályba is csak öt nem cigány gyerek jár, mivel a nem cigány szülők túlnyomó része Fegyvernekre íratja be gyermekét. A szülők - a felmért két első osztályban - szinte kivétel nélkül munkanélküliek vagy háztartásbeliek. Csak egy-két szülő dolgozik, például konyhalányként, illetve idénymunkásként. A szülők közül kevesen rendelkeznek szakképzettséggel, legtöbbjük nyolc, illetve hat általánost végzett.

A *Rakacai Általános Iskola* környékén mindenfelé bogyót, gyógyfüvet gyűjtögető családokkal találkoztunk. A pedagógusok arról számoltak be nekünk, hogy ilyentájt jó néhány gyerek iskola helyett a családjának segít, „bogyózik”. Közülük nem egy aztán évet kénytelen ismételní a sok hiányzás miatt. Az iskola, bár nem a falu közepén található, mégis messziről szembetűnik. A szép nagy területen álló felújított iskolaépület mellett nemrég épült tornacsarnok található. Az iskola évfolyamonként egy-egy osztályt működtet; az összlétszám 150 fő körül van. Az első osztályt az iskola vezetése már évek óta ugyanarra a kollégára bízta, akinek nagy tapasztalatai vannak a gyerekeknek az iskola elvárásaihoz való szoktatásában. A szülők jórészt munkanélküliek vagy háztartásbeliek. Csak három szülő dolgozik: szobafestő, italboltvezető és gépszerelő. A szülők némelyikének van szakképesítése, legtöbbjük nyolc, illetve hat általánost végzett.

A fenti ismertetésből talán kitűnik, hogy egyes iskolák nemcsak földrajzilag, hanem társadalmilag is nagyon távol vannak egymástól. Ez nem meglepő, hisz az iskolák megválasztásánál alapvető fontosságúnak tartottuk, hogy a *magyar társadalmon belüli végleteket keressük meg*. A kiválasztott iskolák tanulóinak

társadalmi helyzetében azonban nincs jelentős eltérés. A kedvező indulótókéval rendelkező tanulók egyfelől belvárosi értelmiségi, másfelől elit szakmákkal rendelkező lakótelepi szülők gyermekei. Ha az ő eredményeiket összehasonlítjuk az aluliskolázott, munka nélküli családból származó falusi gyerekek eredményeivel, érzékletes képet alkothatunk ez utóbbiak felzárkózási esélyeiről.

A JPTE Gyakorló Iskola tanulói átlagosan 3,5 évet töltöttek az óvodában. Az iskola tanulónként átlagban 800 forinttal tudott volna hozzájárulni a tankönyvek megvásárlásához. A szülők nyilatkozhattak, igénylik-e ezt az összeget, vagy lemondanak róla más tanulók, illetve az iskolai könyvtár javára. A szülők túlnyomó része nem tartott igényt a könyvtámogatásra. A napközit körülbelül a tanulók fele veszi igénybe, így a két első osztályból tevődik össze a 24 fős napközis csoport.

A Berek utcai iskola tanulói átlagosan 3,5 évet töltöttek az óvodában. Az iskola 730 forint tankönyvsegéllyel, valamint néhány gyerek esetében étkezési hozzájárulással próbál segíteni rászoruló tanulóin. A napközit a legtöbb diák igénybe veszi. Az elsősökkel néhány harmadikos is tanul délutánonként, így a két évfolyam 30 fős csoportot alkot.

A magyarmecskei iskola tanulói átlagosan 3 évet töltöttek az óvodában. Minden tanuló tanszerét (a szükséges füzeteket és tankönyveket) a helyi önkormányzat vásárolta. A napközi az alsó tagozatosok számára működik.

A gilvánfai iskola tanulói átlagosan 2,5 évet töltöttek az óvodában. Minden tanuló tanszerét (a szükséges füzeteket és tankönyveket) a helyi önkormányzat vásárolta. A napközi, mely a falu óvodájában működik, valamennyi tanuló számára ingyenes.

A egyházasharaszti iskola tanulói átlagosan 2 évet töltöttek az óvodában. Az önkormányzat megvásárolta tanulói részére a tankönyveket, és 3000 forint évkezdési és rendszeres nevelési segéllyel támogatja őket. A napközi költségeit is a helyi önkormányzat vállalta magára. Az első, második és harmadik osztályos gyerekek egy csoportban (22 fővel) tanulnak délutánonként.

A alsószentmártoni iskola tanulói átlagosan 3 évet töltöttek az óvodában. A tanulók tankönyveit a helyi önkormányzat vásárolta meg. A szükséges egyéb tanszerekre 2000 forint iskolakezdési, év közben pedig valamennyi tanuló részére rendszeres nevelési segélyt folyósítanak. Két napközis csoport működik az iskolában, az első osztályosokkal külön nevelő foglalkozik délutánonként.

A tiszabői iskola tanulói átlagosan 2 évet töltöttek az óvodában. Az iskola a szükséges tankönyveket kölcsönzi azoknak a tanulóknak, akiknek a szülei nem tudják ezeket megvásárolni. A gyerekek a tankönyveket csak az iskolában használják, nem viszik haza. Néhányan tankönyv-hozzájárulást kaptak. Szeptember végén a diákok jelentős részének az iskolai könyveken kívül semmiféle más tanszere nem volt. Napközit az iskola jelentkezők hiányában nem működtet.

A rakacai iskola tanulói átlagosan 2 évet töltöttek az óvodában. A helyi önkormányzat vásárolta minden tanuló valamennyi tanszerét (a szükséges füzeteket, tankönyveket, írószereket és a tornafelszerelést is). Bár napközit az iskola jelentkezők hiányában nem működtet, a tanulók tízórait kapnak az iskolában.

Látható, hogy a tanulmányokhoz nyújtott szociális segítség mértéke és formái változatosak. Alighanem a pedagógusok pozícióját tükrözik az adott önkormányzat döntéshozatali rendjében. Azt kizártnak tartjuk, hogy a szegény családok önállóan is tudnák érvényesíteni érdekeiket. Fontos tényező a pedagógusok kiállása a gyerekek körülményeinek javítása ügyében. Kertesi Gábor kutatásai azonban arra figyelmeztetnek bennünket, hogy az ilyen jellegű segítségnél sokkal hatékonyabb lenne a pedagógusok szakmai munkája. E munka eredményessége felmérésünk

adataiból nem állapítható meg, hiszen az indulás rossz feltételei éppen a legtöbb törődést igénylő gyermekek esetében aránytalanul megnehezítik a tanárok munkáját.

A tanulók anyanyelve

Az iskolák kiválasztásánál fontos szempont volt a tanulók anyanyelve. Kíváncsiak voltunk arra, hogy milyen különbségek tapasztalhatók az egy-nyelvű és a kétnyelvű gyerekek között. Meglepő eredményre jutottunk: a tanulók teljesítménye nem anyanyelvükkel, hanem a szülők szociális helyzetével függ össze. A két kelet-magyarországi iskola kisdíákjainak teljesítménye a leggyengébb, pedig mindegyikük magyar anyanyelvű. Ezzel szemben az alsószentmártoni és gilvánfai tanulók, akik születésüktől fogva otthon mindig románul beszéltek, jobban meg tudnak birkózni a magyar nyelvű feladatokkal, mint azok a magyar anyanyelvű kortársaik, akiknek társadalmi környezete egy árnyalattal kedvezőtlenebb.

A nem magyar anyanyelvű diákok között jelentős eltérés mutatkozik a tekintetben, hogy anyanyelvüket milyen helyzetekben és mértékben használják. Ez egyénenként is változó, de azt figyeltük meg, hogy az azonos közösségbe tartozó tanulók anyanyelvhasználata általában hasonló. Ezért fontosnak tartjuk a pusztá számadatok mellé megjegyezni az egyes iskolák esetében a cigány (beás) nyelv birtoklásának fokát is.⁷ A tanítás nyelve egyébként mind a nyolc iskolában a magyar. A négy dél-baranyai iskolában történtek próbálkozások a tanulók anyanyelvének iskolai megjelenítésére, de az még mindenhol nagyon messze van a kívánatostól, vagyis attól, hogy beás cigány nyelven folyják az oktatás.

A *JPTE Gyakorló Iskola* tanulói valamennyien magyar származásúak és anyanyelvűek. A *Berek utcai iskoláé* szintén. Kivételt képez két cigány tanuló, ám anyanyelvük nekik is magyar. A *magyarmecskesi iskolában* a tanulók egyharmada cigány, a többi magyar származású. A cigány tanulók még értik szüleik román anyanyelvét, de beszélni már leginkább magyarul beszélnek. *Agilvánfai iskola* tanulóinak mindegyike román anyanyelvű cigánygyermek. Anyanyelvüket azonban inkább az otthoni környezetben használják, az iskolában legtöbbször magyarul beszélnek. *Az egyházasharaszti iskola* tanulói egy magyar származású diák kivételével mindannyian román anyanyelvű cigányok. A cigány tanulók a legtöbb helyzetben anyanyelvüket használják. Talán a tanítási óra az egyetlen hely, ahol magyarul beszélnek. *Az alsószentmártoni iskolában* csak román anyanyelvű, cigány származású diákok járnak. Csak tanáraikkal beszélnek magyarul. Egymás között még az iskolában is anyanyelvüket használják. A *tiszabői iskola* 44 elsőse közül 5 gyerek magyar. Mind a jobban teljesítő „a” osztályba tartoznak 19 cigány társukkal együtt. A gyengébben teljesítő „b” osztály mind a 20 tanulója cigány. A *tiszabői cigányok* magyar anyanyelvűek. A cigány nyelvet a faluban senki nem ismeri, mivel az sok emberöltővel ezelőtt kihalt. A *rakacai iskola* első osztályos diákjai közül két tanuló magyar származású és anyanyelvű. A többi cigány származású, de magyar anyanyelvű. A cigány nyelvet a faluban senki nem ismeri, éppúgy régen kihalt, mint Tiszabőn.

A felmért falvak első pillantásra egyformán szegény településeknek tűntek. Az anyanyelv tekintetében azonban, láthatjuk, óriási a különbség. Azt várnánk tehát, hogy a tanulók magyar nyelven nyújtott teljesítménye, más különbség híján, az anyanyelvi eltérést követi. *Eredményeink azonban rációfoltak* erre a feltételezésre. Nekünk magunknak is, akik a felmérést végeztük, csak ezek után jutott eszünkbe jobban megvizsgálni egyéb különbségeiket, így például a szociális helyzetükben mutatkozó eltéréseket.

A szociális helyzet legkönnyebben hozzáférhető mutatója a munkanélküliségi arány. *Munkanélküliségi adataink* olyan kis abszolút számokat jelentenek, hogy eleinte magunk sem tulajdonítottunk jelentőséget az aránykülönbségeknek. A teljes egészében cigány lakosságú Gilvánfa első osztályában a szülők egyharmada dolgozik, míg a rakacai vagy tiszabői iskolában ez az arány alig haladja meg a 10 százalékot. Bármilyen kevés család alapján számoltuk is ki ezeket az arányokat, az országos adatok visszaigazolják ezt a különbséget. Így az Alföldön és az északi iparvidéken az állandó munkahellyel rendelkező férfiak aránya a cigányságon belül 21 százalék körül alakult 1993-ban, míg a Dél-Dunántúlon elérte az egyharmadot. Hasonló különbségek mutathatók ki a kelet- és nyugat-magyarországi cigányság társadalmi helyzete között az 1971-ben végzett országos felmérés⁸ alapján, pedig akkor még munkanélküliség nem volt, tehát a felmérés más jellegű adatokkal közelítette meg az egyes régiókban élő cigányság helyzetét. Így például látványos különbségek mutatkoztak a régiók között az egy ágyra jutó lakók számában, az árnyékszékek meglétében, az egészséges ivóvízben, az egy főre jutó négyzetméterben, az egy háztartásra jutó kerékpárok számában. Míg például 1971-ben a dunántúli beás cigányok 48,8 százalékának volt kerékpárja, addig a Borsod megyei cigányok körében ez az arány 20 százalék alatt maradt. Úgy tűnik tehát, hogy a kelet-magyarországi iskolák gyenge tanulmányi eredménye a társadalmi környezet állapotára vezethető vissza.

A Kelet-Magyarországon élő cigánygyerekek szociális helyzete annyival rosszabb, hogy anyanyelvi „előnyük” semmit nem ér. Vizsgálódásaink eredményeiből arra a következtetésre jutottunk, hogy az általuk beszélt magyar nyelv és az iskola által követelt magyar nyelv *mintha két külön nyelv lenne*. Úgy találtuk, hogy Basil Bernstein teóriája az eredeti bernsteini vizsgálati csoportoknál fokozottabban érvényes a kelet-európai cigányság körében.

Gondolatmenetünk ellenőrzése szempontjából szerencsés helyzetben voltunk, hogy a vizsgálatunkban részt vevő nem magyar ajkú cigánygyerekek éppen beások voltak. A beás nyelv ugyanis a román nyelv cigány környezetben megjelenő változata. A beások beszédét bármelyik iskolázott román ember megérti és román nyelvnek hallja. Fordított irányban azonban nem működik⁹ a kommunikáció, a beások számára a román televízió, újságok, könyvek nyelve idegen nyelv. A beás nyelvre ugyanis nem hatottak azok a társadalmi mozgások, amelyeket a mai román nyelv fogalomrendszere tükröz.

Arra a meglepő következtetésre jutottunk, hogy a beás anyanyelvű cigánygyerekek számára nem jelent különös nehézséget, hogy az iskolával magyar nyelven kell megbirkózniuk, és valószínűleg nem jelentene számukra könnyebbséget az sem, ha román tankönyvekből tanulnának. A cigány társadalmi környezetben használt nyelvi kifejezőeszközök használati köre és fogalmi struktúrája annyira eltér az iskola által elvárt és közvetített nyelvi világ eszközrendszerétől, hogy a kisgyerekek számára ez a különbség sokkal nehezebben feldolgozható, mint adott esetben az anyanyelv és a többségi társadalom nyelve közötti váltás.

A probléma megértéséhez természetesen széles körű vizsgálatokat kellene elvégezni. A különböző anyanyelvű cigány társadalmi közegekben rögzített szövegek és az iskolai oktatáshoz használt szövegek fogalmi struktúrájának összehasonlítására volna szükség annak megállapításához, hogy pontosan miféle nehézségekkel kell szembenézniük az első osztályos cigány kisgyermeknek.

A felmérés feladatai és értékelésük módja

A felmérésben szereplő 25 feladat aszerint csoportosítható, hogy milyen ismereteket, készségeket mér. Az alábbiakban az egyes csoportok részletes ismertetésével azt szeretnénk bemutatni, hogy a nyelvi készség foka hogyan mérhető. Külön kiemeljük a csoport legösszetettebb, legnagyobb nehézséget okozó feladatait.

- Az első csoport feladatai a *tanári utasítások megértését* vizsgálták: a „színezd ki”, „karikázd be”, „húzd alá”, „kösd össze” utasítás az első iskolai naptól kezdve gyakran előfordul. A gyerekek számára a „húzd alá” a legelvonatottabb utasítás.
- A második feladatcsoporttal néhány *fogalom meglétét*, illetve hiányát akartuk megfigyelni: „ugyanolyan”, „különböző”, „legkisebb”, „hasonló”. Érdekes kiemelni közülük azt a kétszeres elvonatkoztatást igénylő feladatot, amikor a cicák és a kacsák közül két különbözőt kellett kiszínezni.
- A harmadik csoportban található feladatok azt mérték, mennyire ismerik a tanulók az írás- és olvasástanulásban elengedhetetlen *irányok jelentését*. (Tehát hogy tudnak-e, „jobbra”, „balra”, „alá” és „fölé” rajzolni.)
- Az iskolához kötődő, legtöbbet használt ismereteket vizsgálta mennyiségi szempontból is a következő néhány feladat. A síkidomok közül a négyzeteket és a köröket kellett kiválasztani. (Ismeretük a matematika mellett más tantárgyakban is elengedhetetlen.) Fontos feladat volt a számok és a betűk felismerése. Külön értékeltük, hogy az „elrejtett” négyzetekből, körökből, számokból és betűkből mennyit sikerült megtalálni.
- A következő csoport rajzai a különböző *évszakokat* jelölték. A feladatban meg kellett jelölni az adott évszakhoz tartozó képeket. Ennek alapján sok minden kiderült a tanulók időfogalmáról, valamint az óvodai iskola-előkészítés hatékonyságáról.
- Az iskolai fogalmak és *gyűjtőfogalmak* milyenségét vizsgálta a következő feladatcsoport. Az üres keretekbe a tanulóknak maguknak kellett órát, egyenes vonalat, állatot és növényt rajzolni.
- Az utolsó feladatban tündérmeseelemekből válogattunk össze egymondatos részletet.

A többszörösen összetett mondatban klasszikus mesei jelzők, meseszereplők és - motívumok találhatók. Ennek meghallgatása után kellett önálló rajzot készíteni a tanulóknak.

A felmérés feladatait lépésről lépésre haladva, tanári irányítással oldották meg a tanulók. A felmérést végző pedagógus minden feladat előtt megbeszélte velük, hogy mely rajzokat kell az adott feladatban figyelni. Csak ezután kezdte ismertetni a feladathoz tartozó utasítást. A feladatsor kitöltése 40-50 percet vett igénybe a különböző iskolákban. A kitöltés gyorsasága többek között függött az osztály létszámától, és hogy hányadik órában végezték a felmérést, és hogy milyen hamar fáradtak el a tanulók. A felmérésben összesen 75 pontot lehetett elérni.

A feladatok közül azt a hármat emelnénk ki, amelyeknél a legszembetűnőbb az azonos korosztályba tartozó tanulók teljesítménye közti különbség.

A 6. feladat („Színezz ki a kacsák és cicák közül két különbözőt!”) megoldásához a benne szereplő két fogalomnak nemcsak az ismeretére, hanem együttes használatára is szükség van. Tehát a nyelv biztos használatát

feltételezi fogalmi szinten is. A pécsi I. Sz. Gyakorló Iskola eredményei ebben a feladatban látványosan megelőzik valamennyi iskola tanulójának pontszámát. Érdekes felfigyelni arra is, hogy míg a két pécsi iskola általában megközelítőleg hasonlóan teljesít, ebben a feladatban a Berek utcai kisdiákok eredményei jóval gyengébbek.

A 15. feladat segítségével arra voltunk kíváncsiak, hogy iskolakezdéskor mennyire tudják megkülönböztetni a betűt a számoktól a gyerekek. („Karikázd be a feladatban található betűk és számok közül a betűket!”) Célunk annak megfigyelése volt, hogy a tanulók mennyire vannak szocializálva a könyvből tanulásra, azaz ismerős-e nekik a betű, mindennapos-e környezetükben az olvasás. Egyértelmű éles kettéválást tapasztaltunk a pécsi és a falusi iskolák között.

A 25. feladatban¹⁰ azt vizsgáltuk, hogy kétszeri hallás után egy idegen szöveg milyen mértékben rögzül a diákok emlékezetében. A felolvasott meserészletet kellett lerajzolniuk a tanulóknak. Az elhangzó népmesei elemek óvodáskorban megszerezhető szókinccsel feltételezték. A gyerekek munkáját nehezítette, hogy egy többszörösen összetett mondattal kellett megbirkózniuk. A rajzok értékelésekor a legtanulságosabb annak megfigyelése volt, hogy miből adódtak a pécsi iskolák jobb eredményei. A falusi kisiskolákban tanuló gyerekek közül jó néhány bele sem kezdett ebbe a feladatba, vagy ha rajzolt is, egészen mást, mint ami elhangzott. A városi iskolák közül a Berek utcába járó tanulók sokkal szívesebben rajzoltak, és bár nem ismertek fel több elemet, mint gyakorlóiskolás társaik, rajzaikat színesebbre és gondosabban készítették.

Vizsgálatunk elméleti előzményei

Azt a jelenséget, amikor a tanuló nyelvi készsége különbözik az iskola nyelvezetétől, a szakirodalom a tanulók nyelvi hátrányaként értelmezi. A problémakörrel foglalkozó szakemberek megkülönböztetik a *szociális helyzetből és a kétnyelvűségből adódó nyelvi hátrányt*. Felmérésünk során a kisiskoláskori nyelvi hátrány e két területét kívántuk vizsgálni, amikor *eltérő lakóhelyű, társadalmi helyzetű és anyanyelvű* tanulócsoportokat választottunk ki.

- B. Bernstein kutatásainak eredményeit vettük alapul a *szociális helyzetből adódó* nyelvi hátrány megfigyeléséhez. Kísérletei során Bernstein azt mutatta ki, hogy a különböző társadalmi helyzetű családok gyermekeinek nyelvi készsége nagymértékben eltér egymástól. Vizsgálatai a mondat szerkezetére, a szavak használatára, a mondatok jellegére irányultak. Arra a következtetésre jutott, hogy a magasabb iskolai végzettségű szülők nyelvi készsége hasonlít az iskolai nyelvezethez. Így gyermekeik az iskolában ismerős nyelvi közegbe kerülnek. Az alacsonyabb iskolai végzettségű szülők gyermekei azonban a

családi nyelvhasználatától merőben különböző nyelvezettel találkoznak az iskolában.¹¹

- A nyelvi hátrány másik okaként *a kétnyelvűség* merült fel. Sok szakember az iskolai sikertelenség legfőbb okát abban látja, hogy a tanulók oktatása nem anyanyelvükön folyik. A probléma megoldására születő javaslatok is ezzel kapcsolatosak. Az utóbbi évtizedekben számtalan kutatás és kísérlet folyt a magyarországi cigányság körében a kétnyelvűségen alapuló hátrányok feltérképezése, enyhítése céljából. (Fontos viták zajlottak az egyik megoldási irányvonal, a „cigány osztályok” létrehozása körül.)¹²

Jól látható a két elmélet ismertetéséből, hogy okaiban és következményeiben is két, egymástól eltérő helyzet leírására születtek. Mivel azonban mindkettőt a „nyelvi hátrány” fogalmával szokták jelölni, sokan *a két problémát egyként kezelnek*. Szintén alkalmat nyújthat az egybeolvasztásra az a gyakori eset, hogy a hátrányos helyzetű tanuló egyben kétnyelvű is.

Vizsgálatunk eredményei arra utalnak, hogy a cigánygyermekes esetében a kétnyelvűség problémája eltölpül a szocializációs különbségekből fakadó nyelvi hátrány gondja mellett. A tanulók eltérő eredményeit nem magyarázza anyanyelvük különbözősége. Annál hangsúlyosabb determináló tényező az iskola és a család eltérő szocializációs stratégiája, s ez egyformán súlyos nyelvi hátrány formáját öltheti magyar és cigány (beás) anyanyelvű tanulók esetében.

A felmérés értékelése

Munkánk során azt vizsgáltuk, hogy a tanulók nyelvi készségei hogy viszonyulnak az iskola nyelvezetéhez. A felmérés feladatsora azokat az iskolai elvárásokat tükrözte, amellyel a tanulók nap mint nap találkoznak. Az alábbiakban a felmért iskolák eredményeinek összesítését (átlagpontoszám és százalék) vesszük alapul néhány megállapításunkhoz. Az adatokat táblázatban mellékeljük. A táblázatban külön jelöljük a tiszabői iskola két osztályát, mivel eredményeik különösen nagy eltérést mutatnak.

Iskola neve	Átlagpontoszám	Átlagszázalék
JPTE Gyakorló Iskola	62,90	82,78
Berek utcai iskola	58,96	78,61
Magyarmecskei iskola	49,75	66,33
Egyházasharaszti iskola	47,05	62,74
Gilvánfai iskola	47,00	62,60
Alsószentmártoni iskola	40,89	54,52
Tiszabői iskola 1. a	39,75	53,00
Rakacai iskola	36,23	48,30
Tiszabői iskola 1. b	27,80	37,06

Felvetődik mindannyiunkban a kérdés: *igazolták-e felmérésünk eredményei előzetes ismereteinket és feltevéseinket?* Ha az iskolák, osztályok eredmény szerinti sorrendjét nézzük, világosan látszik, hogy azt a társadalmi és szociális helyzet határozza meg. Azaz jól látható, hogy valaki minél jobb társadalmi helyzetben lévő családból indul, annál jobban meg tud felelni az iskola által támasztott nyelvi követelményeknek. Megelégedhetnénk ezzel a megállapítással, ha a tanulók kiválasztásánál még egy szempont vizsgálatát nem határoztuk volna el: *a kétnyelvű*

diákok vizsgálatát. Meglepő módon azonban ez a szempont *nem módosította a szociális hátrány szerint várható* eredményeket. A magyar ajkú cigány közösségek gyermekei csöppet sem teljesítettek jobban, mint beás nyelvű társaik. Úgy látszik, hogy a hazai zárt cigány közösségek nyelve, fogalomhasználata olyan távolságra van az iskola nyelvétől, hogy a falusi cigánygyerek számára a tanító néni „külföldiül” beszél. Használhatja a magyar, a beás vagy akár a hottentotta nyelvet, a kisdíák számára így is, úgy is érthetetlen lesz, amit neki mond, amit tőle kíván.

Mindezekből úgy látjuk, hogy *az iskola nyelvének birtoklása*, illetve nem birtoklása a tanulók *szociális helyzetével áll összefüggésben*. Magyarországon a leghátrányosabb helyzetű rétegbe tartozók jó része cigány származású, de találunk bőven szociálisan hátrányos helyzetű magyar családot is. Az általuk használt magyar és cigány nyelv egyaránt különbözik az iskolában használt nyelvtől. Ez azt jelenti, vannak olyan magyar és cigány anyanyelvű családok, ahol soha nem kerül elő esténként a mesekönyv, mert más történetek formálják a család gondolkodását. Ezekben a családokban nem kell aláhúzni, bekarikázni, összekötni semmit az iskola-előkészítő füzetekben, és nem jelent mindennapos elfoglaltságot a kisgyermek számára a könyvek nézegetése, a színes rajzok elkészítése. Sem magyarul, sem más nyelven nem találkozik az iskolához közel álló tárgyakkal, fogalmakkal, magyarázatokkal: élete más dimenziókra épül. A gyermek és családja joggal érezheti úgy, hogy az Életre nem a mesekönyvek, a füzetek és a rajzok készítenek föl, hanem a vízholdás, a rözsegyűjtés, a „bogyózás”, a szomszéd falvakban átélhető kalandok.¹³

A szűk helyi közösségből kilépve azonban a tanuló társadalmi sikeressége már azon múlik, meg tud-e felelni az iskola által támasztott követelményeknek. Csakhogy az iskolai elvárások jó néhány kisdíák számára sokszor érthetetlen nyelven - az iskola nyelvén - fogalmazódnak meg. Ezért a hátrányos helyzetből érkező kisdíákok esetében - akár magyar, akár cigány származásúak és anyanyelvűek - különösen fontos az iskolára való szocializálás nyelvi szinten is, mivel csak külső *segítséggel válhatnak birtokosaivá későbbi sikerességük eszközének* - az iskolai nyelvnek.

Dokumentumok sikeres tanulóktól

Az alábbiakban egy *különleges válogatást* mutatunk be az olvasónak. Olyan cigány fiatalok néhány évvel ezelőtti írásbeli megnyilatkozásaiból tallóztunk, akiknek többé-kevésbé *sikerült leküzdeni* az eddig vázolt nehézségeket. Nem akármilyen teljesítmény az övék, hiszen száz cigány fiatal közül ma jó, ha egynek-kettőnek sikerül. Hasonló sorsú kortársaikhoz képest feltűnően összefogott írásbeli közlésekre voltak képesek már a megnyilatkozás időpontjában is. Azóta mindegyikük továbbtanult, legtöbbjük rangos iskolákban. Az idézett szemelvények ragyogóan tükrözik azt az átmeneti nyelvi állapotot, amikor a cigány közösségek gazdag szóbeli nyelvi kultúrája, színes szociális világa föl-fölbukkan a dolgozat- és a levélpapíron. A szemelvények közlésekor igyekeztünk megőrizni a szövegek összes nyelvi jellemzőjét, így a központosítás és a helyesírás hibáit is, hiszen ezek is tükröznek valamit abból a fázisból, ahol nyelvi felzárkózásuk éppen tartott.

- *Egy 15 éves gimnazista fiú* azt a feladatot kapta, hogy naplószerűen számoljon be a téli szünet eseményeiről. A szünet utolsó napján a helyi általános iskolában már elkezdődött a tanítás, és ő meglátogatta régi iskoláját. Figyeljük meg a közölt részletben: a dicsekvő városi gimnazista szerepébe került falusi fiú milyen gyakorlottan alkalmazza a gondolatritmus és a fokozás szóbeli sztorimeselésben kicsiszolt eszközeit az egyes tanórák egymás utáni bemutatásában.

Jézus Máriám! Most végem van. Majd szét pukkadok annyit ettem. Ma voltam az Imrikével iskolába. Első óra oroszóra volt kicsit kevés volt bent az orosz beszéd. Második óra kémia volt elvarázsoltuk a nyolcadikosokat kémiai tudásunkkal. Harmadik óra irodalom volt itt a tanárnő szinte nekünk tartotta az órát. Negyedik óra nyelvtan volt itt próbadolgozatot írtunk Imié ötös lett minden szempontból. Az enyém általánosiskolailag négyes, de középiskolailag hármás mármint a helyesírás. Ezekután bementünk egy technika órára is. Ott a tanár csupa szakszavakat használt a számítógép szerkezeti részei gyanánt. Hazajöttem, ettem (zabáltam) aludtam s most írok...

- Egy 22 éves, esti gimnáziumba járó leány levele egyesületünkhöz részlet. Figyeljük meg, hogy a hivatalosnak induló levél stílusa hogyan alakul át fokozatosan, mondatról mondatra köznyelvi jellegű panaszkodássá. A tanuló élénk színekkel ecseteli szociális és lelki problémáit. Gazdag szókincs, megindító fordulatok tanúskodnak róla, hogy a levél írója magas szinten birtokolja ezt a fontos és hatékony érdekérvényesítési eszközt.

Tisztelt Amrita OBK Egyesület! Igazán nagy megtiszteltetés számomra, hogy a sok munkátok mellett még rám is szakítottatok időt. A levélben írt tervek nem rosszak, de sajnos én nem tudok ezeken részt venni. Bár igaz nem volna rossz a mindennapi megpróbáltatás után, néha elbeszélgetni, hacsak egy pár mondatot is. Bizonyára tudjátok, hogy milyen gondokkal küszködök és ez eléggé elveszi az időmet. Talán egy-két sort írok most arról kb. hogyan tellik el a hét. reggel nagyon korán kelek. Munkát keresek és szállást. Mind a kettő igenfontos. Majd észre sem veszem az idő múlását és már suliba kell menni. És este 8⁰⁰-kor, mikor végre itt vagyok hulla fáradtan, neki állok tanulni. De ez nem megy sokáig, mert már szinte ülve elalszom és így egy egész leckét nem tudok megtanulni...

- 14 éves gimnazista fiú számol be egy régi titkáról. A történet abból az időszakból való, amikor a fiúnak még szinte kizárólag az otthoni beás cigányközösség elvárásainak kellett megfelelnie. Talán furcsa, hogy a szülők ilyen könnyedén átsiklanak a kisfiú füllentése fölött. A szakirodalom ismeretében azonban nincs okunk a meglepetésre: ugyanarról a jelenségről van itt szó, amelyet Shirley Brice Heath nyelvész-antropológus ír le Tractonról, a karolinai munkáskolónia fekete bőrű lakójáról. A somogyi beásközösség a jelek szerint ugyanazt a beszédteljesítményt értékeli gyermekeinél, mint a tractoni feketék: a talpraesett, színes, fantáziadús történetmesélést és az olyan történeteket, melyek a főhős szerepét mintegy mesés magasságokba emelik.

Egyszer, mikor nagyon kicsi voltam, nagyon izgága voltam. Állandóan valami rosszat csináltam. Egyszer, mikor anyukám elküldött, hogy vegyek egy liter tejet, meg egy üveg kólát, éppen akkor állították föl az új játékautomatát. Mivel nagyon szerettem játszani, logikus, hogy eljátszottam. Amikor hazafelé tartottam, akkor jöttem rá, hogy mit is csináltam... Estefelé mentem haza, mert féltem, hogy elnéspángolnak. Otthon mindent arra fogtam, hogy jött egy tolvaj, és kikapta a kezemből a manit. Bár én üldözőbe vettem, de nem értem utol, mert volt neki egy motorja. Ezután én lettem a családban a legsajnálatra méltóbb egyén, és így úsztam meg a verést.

- Egy 11 éves leány a disznóvágásról ír egy levelezős vetélkedőre beküldött feladatban. A beszámoló sokkal inkább igyekszik ragaszkodni a szikár tényekhez, mint előző szemelvényünk. Így erőteljesen megjelenik benne a kislányt körülvevő realitás, az a világ, amely a különféle rokonok szüntelen kommunikációjából épül föl. Ha nem lennénk tudatában annak, hogy ez a miliő mennyire meghatározó minden szóbeli megnyilvánulás szempontjából, talán

nem is értenénk, miért érzi úgy a kislány, hogy a disznóvágásra vonatkozó elhatározást a család ébredéskor, vagyis aznap reggel hozza meg. Azt sem értenénk, hogy miért kell afféle eposzi enumerációhoz hasonló módon, mindjárt a második mondatban fölvonultatni annyi rokont. A huszadik századi szépirodalom stilisztikai eszközeiben jártas olvasó természetesen már a második mondatba (függő beszédként) beépített párbeszédtöredék láttán érzékeli, milyen döntő szerepe van ebben a közegben az udvariassági rituáléknak.

Korareggel felébredt a család és elhatároztuk hogy disznó vágás lesz. Apukám és a testvérem elmentek a mamáékhoz hogy legyenek szívesek eljönni segíteni. A bátyám és a Gábor az unokatestvérem akit a mamámék nevelnek mert meghalt az apukája és az anyukája, meg a papám segítettek az apunak lefogni a disznót, mert ő volt a bölér. Amikor már apukák leszúrták a disznót, és megpörzsölték, elkezdtek lemosni...

- Utolsó szemelvényünkben egy 16 éves, dolgozók általános iskolájába járó *fiatalember* meséli el egy lányrablás történetét. A beszámoló töredelmes megbánást mutat olyan durvaságok miatt, amelyek alól a fiatalember e tanulmány egyik szerzőjétől remél feloldozást. Az írásban egy csokorba gyűjtve, együtt tanulmányozhatók az eddigi szemelvények nyelvi jelenségei. A szövegben egy valódi cigánytelep egzotikus forgataga kel életre, szinte a szóbeli közlés nyelvi eredetiségeivel. A fiatalember láthatóan igyekszik tárgyyszerű és pontos beszámolót adni. Ehhez olyan fogalmakat hív segítségül („bántalmazás”, „erkölcs”, időpont-meghatározások stb.), amelyeket nem otthon tanult meg használni. A cigánytelep fogalmi világa egyáltalán nem illik ehhez a pedantériához (például a gög, a fogadalom, a „szép szó” fogalmak kapcsán szerzőnk nem is érzi szükségét annak, hogy legalább saját magát következetesnek tüntesse föl). Ellenben a végletekig következetes a szóbeli kommunikáció világának pontos írásbeli megjelenítésében. Figyeljük meg például az események csúcspontját jelző közbevetett megszólítást.

A Mirka, apám lánya egy erkörcstelen dolgot közölt velem. Azt állította, hogy apám testvére (Kúka Jani) próbálkozott Brigittánál, az én feleségemnél. Erre elborult az agyam bementem és erkörcstelenül a feleségemet bántalmaztam, és azt sem vártam meg, hogy valahogy magyarázkodjon. Mikor megvertem ő elment a 2^h50-es busszal az anyyához Bogádra.

Mikor elment sokat gondolkoztam azon, hogy én is lehetnék hasonló helyzetben. Végül arra gondoltam olyan 5-6 óra fele, hogy elkel menem utána. El is mentem. De nem jött a szép szó ellenére sem. Este nem tudtam aludni. Sirtam, hisz velem lakik 8. hónapja és fájt, hogy elhagyott. Ugy tudtam mégis elaludni, hogy a polóját magamra terítettem és úgy éreztem mindha mégis idehaza lenne. Következő nap szombat nagyon rossz volt. mert nem volt melettem és lassan telt az idő. délután 7h fele elmentem a Cimpihez, ő meg a Polgárhoz, és elmentünk megintcsak a Brigittáért mer már azok az álmatlan siralmas északák-napalok nélküle, Rosszabb mintha elevenen égetnének el. De sajnos aznap éjjel sem sikerült elhozni mer ő majdnem beleegyezett volna ha az anyya nem mondja neki a következőket „Lányom ha elmész többet ide nem jöhetsz” és így nem jött pedig fogadalmat tettem arra, hogy soha többé nem bántalmazom.

Sokan azt mondták ne törődj vele és volt benne valami, mert ha aznap éjjel az anyya nem szól bele talán haza is jött volna. És akkor jöttem rá, hogy szeret csak gögös. Vasárnap reggel felkeltem 5h-kor és meg vegyszereztem a dinnyét, hogy teljen az idő, de nem telt. 8h körül szólt nekem a Zbenga Feri, hogy menjek el a Nánu Józsihoz és szó ljak neki, mert ő az ilyen dolgokba belevaló. Viszont neki csak anyi benzine volt, hogy tankolni el tud menni, mikor kap pénzt. Hát én kértem a Cimpitől 500 Ft-ot

mert éppen volt neki pénze. Közbe lejött hozzánk anyám testvére, a Szép Rozi, meg a sógornője, Annus. Négyen mentünk el autóval megen Bogádra a Brigittához: Nánu Józsi, Szép Rozi, Annus, meg én, elmentünk hozzá.

Akkor sem akart jönni. Végül azt mondtuk legalább kísérjen ki. Ki is kísért, de a Nánu Józsi börgetve hagyta az autót. Végül a Nánu Józsi elkapta nyakát, a Rozi a derekát, az Annus a lábát, majd én kinyitottam az ajtót, és bedobták a kocsiba. Tehát Derdák elraboltam. Ő mondogata, hogy vissza fog szökni, de este kettesbe az ágyba megbékültünk...:

Epilógus

Dolgozatunk helyszíni tudósítás a társadalom azon vidékeiről, amelyek részei is a magyar társadalomnak, meg nem is. Jog szerint a gilvánfai, tiszabői, rakacai gyerekek ugyanabban a világban élhetnének, mint gyakorlóiskolai vagy Berek utcai kortársaik. Igazság szerint azonban az előbbieket az utóbbiaknak még a nyelvét sem értik. Legalábbis ezt tapasztaltuk az iskola látószögéből nézve.

De vajon az iskola érti-e az ő nyelvüket? És a gyakorlóiskolai gyerekek érteni fogják-e valaha is azt a másikvilágot? Van-e, lehet-e kommunikáció a társadalom két véglete között? A dolgozat végén idézett fiataloknak megadatott, hogy az egyik világból átlépjenek a másikba. Különleges teljesítmény az övék, és talán példa lehet mindkét oldal számára. Mi is átléphetünk e sorompókon, és semmit nem kell elveszítenünk eredeti értékeinkből. Ahogy Lao-ce mondja a *Tao Te King* 28. versében:¹⁴

Aki tudja fehérségét,
mégis őrzi feketeségét:
példa a világon.
Aki példa a világon,
az erénnyel összeillő,
állandóhoz visszatérő.¹⁵

JEGYZETEK

¹ A dolgozathoz a felmérésben részt vett 1. osztályos tanulók rajzaiból válogattunk. A rajzok mindegyike a felmérés 25. feladatához készült.

² Kertesi Gábor-Kézdi Gábor: *Szakértői jelentés egy országos cigány középiskolai kollégiumi és tehetséggondozói hálózat tervéhez*. Művelődési és Köznevelési Minisztérium Etnikai és Nemzetiségi Főosztálya 1995. Kézirat.

³ Derdák Tibor-Keczer Zoltán-Varga Aranka: Tehetséggondozó Kollégium itt és most. *Új Pedagógiai Szemle* 1995. 6. *Család, Gyermek, Ifjúság* 1995. 3-4. *Barátság* 1995. november.

⁴ Réger Zita: *Utak a nyelvhez*. Budapest, Akadémiai Kiadó 1990.

⁵ Heath, Shirley Brice: What no bedtime story means: Narrative skills at home and school. *Language in Society* 1982. 11. 49-76.; Heath, S.B.: *Ways with words: Language life, and work in communities and classroom*. Cambridge-London-New York, Cambridge University Press 1983.

⁶ Ferguson, Charles A.: Diglossia. *Word* 1959. 15. 325-40.

⁷ Réger Zita: *Vizsgálatok a cigány gyerekek magyar nyelvi oktatás-nevelés köréből II.* MTA Nyelvtudományi Intézet PTF, Pécs 1980.

⁸ *Beszámoló a magyar cigányok helyzetével foglalkozó, 1971-ben végzett kutatásról.* A kutatást Kemény István vezette. Magyar Tudományos Akadémia Szociológiai Kutatóintézetének kiadványai. Budapest 1976.

⁹ Kovalcsik Katalin: *Florilyé dă primăvăřă - Tavaszi virágok I* Beás cigány iskolai énekeskönyv. Előszó (Derdák Tibor) Pécs, Gandhi Középiskola (Fii cu noi) 1994. 10. 10 A feladat: Rajzolj le mindent az alábbiakról! Hófehér paripán gyémántos köpönyegében, mint a szélvész vágatott a legkisebb királyfi a hollófekete hajú lány felé, mert messziről látta, hogy a hatalmas tűzokádó

mocsárzöld sárkány nemsokára megérkezik, és elviszi magával a kénkövekkel kirakott világvégi palotájába harmadik feleségének.

¹¹Basil Bernstein: Társadalmi osztály, nyelv és szocializáció. *Valóság* 1971. 11. 12 Réger Zita: Cigányosztály, vegyesosztály. *Valóság* 1976.

¹³Réger Zita : Cigány gyerekek nyelvi problémái és iskolai sikerei. *Iskolakultúra* 1995. 24.

¹⁴Lao-Ce: *Tao Te King*. (Ford. Weöres Sándor.) Tericum Kiadó 1994.

¹⁵Tanulmányunk végén szeretnénk köszönetet mondani a Soros Alapítványnak, hogy anyagi támogatásával lehetővé tette felmérésünk elkészítését. Köszönjük a felmérésben részt vett iskolák kisdíákjainak az aktív közreműködést és tanárainak a nélkülözhetetlen segítséget. Külön köszönet Orsós Sándor esti tagozatos gimnazista diákunknak, hogy velünk tartott a falusi kisiskolákba a felmérést elvégezni.

TIBOR DERDÁK-ARANKA VARGA

„Schoolish” as a Foreign Language

The article examines linguistic disadvantages of six years old Gypsy pupils beginning primary school. The success of Gypsy kids in the Hungarian school system is constantly and sadly lacking. The insufficiency of certain linguistic skills required by the curriculum may explain this phenomenon. Derdák and Varga survey the difference between the results of Hungarian-speaking Gypsy communities and Romanian-speaking Gypsy communities in Hungary. What a surprise: the Romanian-speaking Gypsy kids understand as much or as less the academic instructions pronounced in Hungarian as the Hungarian-speaking Gypsy kids. It seems the difficulties of understanding the teacher's instructions are so inextricable for any Gypsy Pupil that the knowledge of an every-day Hungarian can provide no help. These difficulties consist essentially of the fundamental difference the functions of the language in general make between the school and any Gypsy community. A thrilling series of texts picked out from Gypsy high-school students demonstrate that these difficulties can be coped with for the few extremely gifted. This exceptional selection highlights that the precious lingual values of a rich oral culture living in Gypsy communities can be preserved also in literary level.

Monográfia a nemzetközi kisebbségvédelemről

Kovács Péter: Nemzetközi jog és kisebbségvédelem. Budapest, Osiris Kiadó 1996. 238 p. (Pro Minoritate Könyvek)

Az utóbbi mintegy tíz-tizenöt év során bekövetkezett változások sokakat teljesen váratlanul értek, különösen, ha az európai térségben egymás mellett élő népek életében végbement változásokra gondolunk. Miután a második világháborút követően a kisebbségi kérdést a többség megoldottnak, legalábbis regionális keretben megoldhatónak tekintette, ezért a hetvenes-nyolcvanas években valószínűtlennek látszott, hogy éppen a kisebbségi problémák megoldatlansága fogja Európa rendjét veszélyeztetni. Főként az első világháború következményének, illetve azon nemzetiségek problémájának tűnt a kisebbségi kérdés, melyek a határváltozások nyomán elszakadtak anyaországuktól.

Anélkül, hogy történelmi okokra és összefüggésekre hivatkoznánk, tényként megállapítható, hogy a kilencvenes évek kisebbségi kérdéseire egyenes út vezet az 1918-as és 1945-ös évek hasonló gondjaitól. Ugyanígy tény az is, hogy az eltelt fél évszázad sem volt képes a probléma konfliktusforrás voltán enyhíteni. Annak feltételezése, miszerint Európában a kisebbségi kérdés kizárólag a két világháború eseményeinek és következményeinek származéka, veszélyes tévedés. Az európai nemzetiségi konfliktusok valójában - és ezúttal az egyszerűsítés módszeréhez folyamodnánk - két okra vezethetők vissza: az első világháború utáni határváltozásokra és régebbi, hagyományozódott problémákra.

Az egyes nemzeti jogrendek, valamint maga a nemzetközi jogrend hirtelen szembekerült a kisebbségek jogi helyzetét kielégítő módon rendező szabályok hiányával. Ezzel magyarázható egyes nemzetközi grémiumok fokozódó érdeklődése a témakör iránt; az ENSZ-ről, az Európa Tanácsról, a Helsinki-folyamatról van itt szó, továbbá számos regionális vagy szubregionális szervezetről, illetve konferenciáról, amelyeknek egyike-másika írásos kötelezettségvállalásokat dolgozott ki - fogadott el. Ez utóbbiak nemzetközi jogi természete, úgy vélem, sok esetben kérdéses. Mindemellett egyre nagyobb számban jelentek meg kétoldalú megállapodások, amelyek egyéb kérdések szabályozása mellett kisebbségvédelmi rendelkezéseket is tartalmaztak.

Az alapvető baj az, hogy „általános” nemzetközi jogi kisebbségvédelem nem létezik, az egymástól esetenként igen nagy mértékben eltérő egyedi kisebbségvédelmi rendszerek mindeddig megakadályozták a kialakulását.

A nemzetközi jogásznak - főként így az évezred vége felé - nehezére esik bevallani, hogy a nemzetközi jog még nem rendelkezik hatásos és valóban alkalmazható eszközrendszerrel egy olyan nemzetközi, de belső állami szempontból is kényes kérdés megoldásához, mint amilyennek kétséget kizáróan a kisebbségi jogok minősíthetők. Biztató kivételek szerencsére már vannak: ilyen többek között a Strasbourgban 1992. november 5-én elfogadott Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Chartája, melyet az Európa Tanács akkori 27 tagállama közül 11 írt alá és indított el a ratifikáció útján. A nemzeti, etnikai és vallási kisebbségek jogainak tényleges védelme és biztosítása szempontjából kétségkívül kiemelt jelentőséggel bírnak - még ma is - a belső jog, az alkotmány és az alsóbbrendű jogszabályok vonatkozó rendelkezései.

A két világháború közti időszak kisebbségvédelmi tárgyú nemzetközi jogi szakirodalma könyvtárnyi nagyságrendű, főként, ha a nem magyar nyelvűről van szó. Lassan hasonló - bár még nem annyira monografikus természetű - nemzetközi jogi szakirodalom-mennyiséget kínál az utóbbi húsz év is ebben a tárgykörben. Más

tudományterületek és egyéb jogágak is részt kérnek e kérdéskör feldolgozásából és értékeléséből.

Megítélésem szerint a jelenkori nemzetközi jogi szakirodalom és kisebbségvédelmi kérdésekben érdekelt olvasóközönsége szerencsétlen-szerencsés helyzetben van: az események és a róluk szóló információk, illetve azok elérhetősége gyakorlatilag korlátlan alapot szolgáltatnak, és sok esetben zavarba is ejtik a források hitelességét és szakszerűségét igénylő érdeklődőt, ha egyáltalán képes átfogóan megismerni a különböző nyelveken napvilágot látó munkákat. Ezek a nemzetközi jogi kisebbségvédelem területén - zömében idegen nyelven - megjelent közlések bizonyos eseményekről beszámoló puszta jelentések, tanulmányok. A legalábbis a szándékuk szerint monografikus feldolgozások ritkák. Viszont egyre gyakoribbak a több tudományterület határán elhelyezkedő, azok elveit és működési mechanizmusait nem mindig szerencsésen ötvözni képes munkák. A kisebbségvédelem magától értetődően interdiszciplináris terület: belső jogi és nemzetközi jogi vonatkozásai nem jelentősebbek nyelvtörténeti, történelmi, politikatudományi, szociológiai vagy éppenséggel gazdaságföldrajzi vonatkozásainál. Az aktuálpolitikában játszott szerepéről nem is szólva.

Kovács Péter szóban forgó könyve a nemzetközi jogász számára üdítő és az egyetlen monografikus kivétel ebben interdiszciplináris szakirodalom-kavalkádban. Nem szükséges a szerzőt személyesen ismerni ahhoz, hogy a téma iránt érdeklődő olvasó Kovács Péterben avatott és a kérdéskör gyakorlatában is jártas nemzetközi jogászszakértőt lásson. Mert szerencsére az.

Kovács Péter egy igen bonyolult, szerteágazó, pusztán elméleti síkon kielégítően nem művelhető nemzetközi jogi kérdést foglal össze könyvében. Sikerül az aktuális külföldi és hazai szakvéleményeket a gyakorlatból vett példákkal, érvekkel és ellenérvekkel logikai rendbe építve bemutatnia úgy, hogy közben mindvégig világos marad elkötelezettsége a nemzetközi jog iránt. Ez utóbbit kiemelendő érdemének tartom.

A jelenlegi nemzetközi jogi kisebbségvédelem izgalmas-vitatott pontjait és várhatóan hatékony intézményeit a szerző szellemes stílusban, ugyanakkor sok helyen aprólékos műgonddal veszi szemügyre és illeszti bele a nemzetközi jog és az alkotmányjog általános, alapvető rendszerébe, mindvégig frissen tartva a tényt, mely szerint szó sincs egyenes vonalú fejlődésről, illetve kodifikációról, szó sincs univerzális, de még regionális szinten sem homogén problémakezelésről. A nemzetközi jogi kisebbségvédelem szükségességének majdnem(!) egyöntetű elfogadása még nem jelent konszenzust a nemzetközi kisebbségvédelem alapkérdéseiben. Az ENSZ-deklaráció (1992. december), mely jogi természeténél fogva, ha többre nem is, de arra talán alkalmas lesz, hogy „generálja” a nemzetközi szokásjogi szabályok kialakulását, az Európa Tanács nyelvi chartája (1992. november), amely már nemzetközi szerződés természetével bír - és a többi, Kovács Péter által sorra vett univerzális és regionális-szubregionális szintű próbálkozás azonban az irányt kétségtelenül megmutatja: az államok, legalábbis Európában, több-kevesebb lendülettel és buzgalommal, de apránként - hol meggyőződésből, hol pedig politikai vagy gazdasági megfontolásból - szuverenitásuk ezen szeletét „nemzetközi kezelésbe” adják.

A könyv által sorra vett dokumentumok bemutatásába nem kívánok beleszólni, hiszen kétlem, hogy lenne a szerzőn kívül - diplomata minőségében szerzett közvetlen tapasztalatainak köszönhetően - más magyar nemzetközi jogász, aki alaposabb tájékozottsággal bír. Inkább néhány megjegyzést fűzök három, alapvetőnek nevezett kérdéshez, melyeket, kikerülhetetlenek lévén, Kovács Péter is fejteget.

Az egyik megjegyzéssor a kisebbségek definíciójával függ össze. A nemzetközi jog nem rendelkezik általánosan elfogadott definícióval a nemzeti, etnikai és vallási kisebbségekre vonatkozóan. Lassan kezd az a felfogás - legalábbis Európában - elterjedni, mely szerint kisebbségnek minden körülmények között csupán azok a személyek minősülnek, akik az adott ország állampolgárai, ergo külföldi munkavállalók vagy külföldi állampolgárok nem. A vallási kisebbség fogalma nem okoz különösebb gondot, annál problematikusabb a nemzeti és etnikai kisebbségek definiálása. Úgy tűnik, hogy Európa egyre több államában mind gyakrabban hivatkoznak arra a nálunk használatos felfogásra, miszerint nemzeti kisebbség az, amely egy másik államban államalkotónak minősül, etnikai pedig minden olyan kisebbség, amely ilyen háttérrel nem rendelkezik. Ezen definíció használhatóságának korlátozott volta azonban igen gyorsan kiderül, különösen, ha a volt Szovjetunió, illetve Jugoszlávia népeit vesszük szemügyre. Éppen ezért legcélszerűbb az lenne, ha a fenti fogalmak tisztázását a jogalkalmazásnak engednénk át. Amit természetesen rögzíteni kell és lehet, hogy nemzetközi jogi és talán jog-összehasonlító szempontból is ma már biztosra vehető, hogy egy adott személy kisebbséghez való tartozása saját ilyen irányú akaratától (mint szubjektív tényezőtől) függ, amellyel az objektív tényezők - extrém esetekben - mint korrigáló körülmények állhatnak szemben.

A fenti megállapítások kétségtelenül vitára, dilemmára adnak okot. Fölöttébb vitatott a kisebbségvédelmi jogok kollektív természete. Én magam a kisebbségvédelmi jogok katalógusát individuális és kollektív jogok halmazának tartom, és hajlok arra a - talán kissé egyszerű és formalista, éppen ezért makacsul védhető - álláspontra, hogy a kisebbségi jogok gyakorolhatóságának a kollektivitás az egyik előfeltétele. Teljes mértékben tisztában vagyok azonban azzal, hogy az individualista felfogás, a személyiségi jogok komponense napjainkban még elsőbbséget élvez.

Harmadik megjegyzésem annak elismerése, hogy a nemzetközi jogi kisebbségvédelmi megoldások csak és kizárólag belső jogi konstrukciókkal karöltve, egymással kölcsönhatásban működhetnek hatékonyan. Különösen helytállónak tűnik ez a megállapítás, ha a kisebbségi kérdés politikummal terhes voltára gondolunk. Európa államaiban, az európai államok belső jogrendszerében különböző modellek léteznek, amint azt Kovács Péter munkájából is láthatjuk. Hiszen alig van Európában olyan ország, melynek állampolgárai körében ne élnének kisebbségi csoportokhoz tartozó személyek. Bár szinte minden állam alkotmánya tartalmazza a diszkrimináció általános tilalmát, amelynek a kisebbségek védelme szempontjából lehet némi jelentősége, viszont a kisebbségvédelmet valóban szolgáló előírások igen ritkán találhatók meg az egyes alkotmányszövegekben. Azon államokban, amelyekben a kisebbségek zárt vagy legalábbis elkülönült településeken, területeken élnek, esetenként a területi autonómia valamelyik fokát biztosítja az állam, amelynek országonként változóan, hol több, hol kevesebb hatáskört enged át. Másik, gyakoribbnak nevezhető modell szerint bizonyos kérdésekben - főként a kultúra és az oktatásügy területén - személyi alapú igazgatási egységek működnek.

Kovács Péter monográfiája aktuális, nemzetközi jogon alapuló, de más jogágakra is kitekintő módszerrel elemzi a nemzetközi jogi kisebbségvédelem jelenlegi állását. Hasznos és szükséges segédeszköze minden olyan elméleti és gyakorlati szakembernek, politikusnak, aki a kérdéskörrel önszántából vagy kényszerűségből foglalkozik. Idegen nyelvre történő lefordításával a magyar nemzetközi jogi szakirodalom külföldi elismertségét kétségtelenül növelni lehetne.

Szalayné Sándor Erzsébet

Körkép a balkáni nacionalizmusról

Comparative Balkan Parlamentarism. Ed. by Lyubov Grigorova-Mincheva. Sofia, International Center for Minority Studies and Intercultural Relations 1995. 180 p.

A szófiai Kisebbségi Tanulmányok és Interkulturális Kapcsolatok Nemzet-közi Központja 1995-ben angol nyelvű tanulmánykötetet jelentetett meg *Összehasonlító balkáni parlamentarizmus* címmel. A könyv több témakörben közöl írásokat. Megpróbálja ismertetni a balkáni nemzetállamok 19. és 20. századi nacionalizmusait, megvizsgálja a helyi parlamenti rendszerek kialakulásának körülményeit, illetve a Balkán-félsziget néhány konkrét és aktuális nemzetiségi feszültségét elemzi. A Balkánon jelenleg is dúló etnikai konfliktusokat figyelembe véve a téma nagyon is időszerű. Másrészt igazi csemege a kérdés iránt érdeklődők számára, hiszen a magyar közvélemény mind a mai napig nem ismeri jól a Balkánon lejátszódó folyamatokat, gyakran képtelen azok pontos interpretálására.

Az összehasonlító tanulmány lehetőséget nyújt arra, hogy az olvasó felfedezze azokat a közös vonásokat, melyek a Balkán-félsziget nemzetállamainak nacionalizmusára jellemzőek. A *nacionalizmus* szóval kapcsolatban azonban rögtön hozzátenném, hogy a nemzetközi szakirodalomban ez a fogalom nem csak pejoratív értelemben használatos, adott esetben jelentheti egy nyelvi-kulturális közösség azonosságtudatát is, ami például a 19. században több állam létrejöttének alapjául szolgált. Ebben az esetben pedig másról van szó, mint az általánosan elfogadott terminusról, amely a más nemzetiségűekkel szembeni intoleráns magatartásra helyezi a fogalom jelentésének hangsúlyát.¹ A balkáni nemzeti ideológiáknak négy közös eleme van: 1. Azonos történelmi mítoszon alapulnak. 2. Egy államba akarják összegyűjteni az egy nyelven beszélőket. 3. Mindegyiküknek van határain túl kisebbsége. 4. A térség összes országának van más nemzetiségű belföldi kisebbsége.

A könyvből kiderül, hogy a modern Törökországban a birodalmi és a muzulmán vallási öntudatra támaszkodó nemzeti ideológiák mellett új elemként megjelent a *türk* fogalom. Ez az antropológiai, nyelvészeti meghatározás a politikában annyit jelent, hogy az ország felelősséget érez a térség összes, hozzá hasonló nyelvet beszélő népéért. Ilyenek leginkább a volt Szovjetunió kaukázusi és ázsiai tagköztársaságaiban élnek. A második világháború után külpolitikai érdekekre hivatkozva Ankara nem propagálta a türk-teóriát. Azonban a szovjet birodalom szétesése után a kérdés a török diplomácia egyik prioritásává lett, aminek következtében az ország külpolitikai befolyása megnőtt. A kettős mércére Törökország az egyik légtipikusabb példa: miközben keményen kiáll például a bulgáriai vagy a görögországi törökök jogaiért (vagy amit a kötetben nem említenek, kész értük a háborúra is, amint ezt Ciprus részleges megszállása is bizonyítja), addig saját területén belül a legdurvábban elnyomja a kisebbségeket. A történelemből jól ismerjük a kisázsiai görögök, a drinápolyi bolgárok vagy az örmény kisebbség fizikai megsemmisülésének történetét az „*egy állam-egy nemzet*” teória nevében. Ma pedig a kurdok elleni fellépésen van a sor.

A 19. században a görög nemzeti öntudat legfontosabb ápolója az ortodox egyház volt. A kötetben leírtak szerint a nemzeti ébredéssel egyidőben jelent meg az az igény, hogy az összes olyan területet egyesíteni kéne, melyen hajdanán a hellén kultúra virágzott. Ez azonban azt jelentette, hogy Görögország olyan területekre is igényt tartott, ahol nem görög nemzetiségűek éltek. Gyakorlatilag a görög politika az Oszmán Birodalom szerepét szerette volna átvenni a Balkánon. Athén törekvései egyedül Macedóniában vezettek sikerre, Bulgária rovására, azonban Kis-Ázsia, Ciprus és Dél-Epirosz (Albánia déli része) esetében a 20. századi görög külpolitika

kudarcot vallott. A kötet csak megemlíti, pedig a félsziget szempontjából fontos, hogy Görögország a területén élő macedón-bolgár, vlah és albán kisebbségeknek még a létét sem ismeri el, illetve az elismert török nemzetiség jogait erőteljesen korlátozza.

Bulgária és Románia esetében is tartalmaz történelmi mítoszt a nemzeti ideológia. A románokét, a dákoromán elméletet jól ismerjük. Ennek valóságalapjával a könyv nem foglalkozik. Ugyanakkor a vélt kontinuitás nevében tartott és tart igényt keleti szomszédunk Erdélyre, Bánátra, Bukovinára, Moldovára és Dobrudzsára. És természetesen Románia abban sem különbözik a többi balkáni országtól, hogy a nemzetállam létrehozásához egy sor kisebbséget be kell olvasztania: magyarokat, németeket, szerbeket, lipovánokat, bolgárokat, törököket, tatárokat stb.

Bulgáriában a történelmi háttér a trák hagyományok képezik. Bár itt senki sem állítja azt, hogy a bolgárok a trákoktól származnának, azért valamiféle kulturális hagyományt előszeretettel hangsúlyoznak. A bolgár nemzeti ébredés, hasonlóan a románhoz, azzal kezdődött, hogy a helyi pravoszláv egyház függetlenítette magát a görög ortodox egyháztól. A 19. századi jelszó az volt, hogy az összes bolgárt függetleníteni kell a törököktől, és azokat egy államban kell egyesíteni. Ezt orosz segítséggel sikerült is elérni az 1878-as San Stefanó-i békével. Azonban nem sokkal később, egy erős oroszbarát államtól félve, a nyugati nagyhatalmak a berlini kongresszuson átrajzolták a térség térképét. Ez volt az első olyan modern kori nemzet-közi békeszerződés, amikor a határok kijelölésekor teljesen figyelmen kívül hagyták az etnikai realitásokat - emeli ki a könyv egyik tanulmányának szerzője. Bulgária komoly területi veszteségeket szenvedett.² Ettől kezdve az ország külpolitikája teljes mértékben arra irányult, hogy a határokon túli bolgár területeket visszaszerezze.³ A határokon túli bolgárokon kívül Szófiának mindig szembe kellett néznie az országa területén élő kisebbségek problémájával, nevezetesen a török, pomák⁴, vlah és görög kisebbséggel.

A kötetből kiderül, hogy Albánia esete némileg más: itt következett be legkésőbb a nemzeti ébredés. Másrészt az albánok esetében nem határokon túli kisebbségekről beszélhetünk, hanem egy kettévágott nemzetről. A jelenlegi demográfiai adatok önmagukért beszélnek. Míg a mai Albánia lakossága 3 200 000 fő, addig Koszovóban 2 millió, Szerbia más vidékein további 100 ezer, Macedóniában 500 vagy 800 ezer⁵, Montenegróban 50 ezer és Görögországban 20 ezer albán él. Ez azt jelenti, hogy az albánok fele az anyaország határain kívül él. Tiranában a koszovói kérdéssel hivatalosan az 1981-es tömegdemonstráció, illetve az azt követő szerb elnyomó politika kezdete óta foglalkoznak. A könyvben felvetett kérdés számunkra is ismert: a 90 százalékból albánok lakta Koszovóval kapcsolatban lehet-e más megoldást találni, mint a teljes függetlenséget? Ibrahim Rugova és követői szerint nem. Ráadásul a rendszerváltás óta Albániában is elterjedt Illíria, az összes albánt magába foglaló állam eszméje. Koszovó függetlenségét nemcsak Szerbia ellenzi, hanem a balkáni egyensúlyt féltő és a muzulmán befolyás terjedésétől rettegő Görögország és Macedónia is. Bár a tanulmánykötet nem említi, de figyelembe kell venni, hogy a jelenlegi demográfiai fejlődés szerint 2200-ra az albánok lesznek a félsziget legnépesebb nemzete. Ezt szem előtt tartva biztosan megállapítható: Koszovó a balkáni stabilitás kulcskérdése.

Macedóniában az albánok helyzete jobb, mint Szerbiában. Ettől függetlenül a radikálisabb nemzetiségi képviselők nem elégszenek meg a kisebbségi sorssal, számarányukra hivatkozva társnemzeti státust követelnek egy szövetségi Macedón

Köztársaságban. Külön kérdés a görög-albán viszony. A Görögország északkeleti vidékein élő albánokról⁶ és az úgynevezett „arvanitasz” lakosságról⁷ nincsenek pontos számarányaink, mivel Athén még létezésüket sem hajlandó elismerni. Tiranában

Enver Hodzsa bukása után egyre erőteljesebben bontakozott ki a „Kameria”⁸ mozgalom, mely a Görögországból a második világháború után elűzött albán lakosság visszatelepüléséért, nemzeti kisebbségként való elismeréséért és kártalanításáért száll síkra. Általános meglepetésként Athén nem zárkózott el teljes mértékben az ügy megvizsgálásától, azonban feltételként szabta, hogy essék szó az epiroszi görög kisebbség kártalanításáról is. E tekintetben pedig Tiranának van komoly adóssága.

A kötet egy igen tanulságos, 1993-as szociológiai kutatást is ismertet, mely a macedón-albán intolerancia okait kutatja. Macedóniában jelenleg nincs háború, azonban az országnak sok a megoldatlan nemzeti és kisebbségi gondja: a) Az országban sok kisebbség él.⁹ b) Az országot áthatja a nemzeti romanticizmus.¹⁰ c) Az ország fenyegetve érzi magát az összes szomszédja által.¹¹

A felmérés szerint a macedónok fele tartja károsnak, hogy az ország többnemzetiségű. A toleranciára jellemző, hogy a megkérdezett albánok 77 százaléka, illetve a macedónok 47 százaléka eleve ellenzi a vegyes házasságot. Aggasztó, hogy a többségi lakosság 15 százaléka és a kisebbségi állampolgárok 20 százaléka gondolja úgy, hogy nemzete védelmében fegyvert kell ragadnia. A kisebbségek biztonságérzetére pedig jó példa, hogy a megkérdezett albánok 91 százaléka úgy véli, nem rendelkezik megfelelő jogokkal, 75 százaléka szerint a rendőrség egyáltalán nem védi őket, illetve 86 százalékban érzi magát másodrendű állampolgárnak. Ezzel szemben a megkérdezett macedónok 47 százaléka szerint az albánoknak túl sok joguk van.¹²

A tanulmánykötet, ahogyan a címe is jelzi, megpróbálja feltárni a kisebbségek helyzetét a balkáni államok parlamenti rendszereiben. A szerzők azonban nincsenek könnyű helyzetben. Bármennyire is különös, a nemzetiségeknek alanyi jogon csak a volt Jugoszlávia néhány országában (Szlovénia és Horvátország), valamint Romániában (a bukaresti példával a könyv nem foglalkozik) van parlamenti képviselőjük, a többi országban csak akkor van, ha számarányuk lehetővé teszi a parlamentbe jutást.¹³

Jugoszlávia esetében az a kérdés, hogy a második világháború után létrehozott föderatív berendezkedés mennyire felelt meg e többnemzetiségű ország realitásainak. Természetesen a háború következtében megállapítható, hogy semennyire. A kötet szerzői szerint három gond volt a szövetségi Jugoszlávia alapelveivel: 1. Az igazságos föderáció elve helyett az egységes jugoszlavinizmust erőltette. 2. A kisebbségi kérdésre csak látszatomegoldásokat talált. 3. A szerbek domináns szerepre törekedtek.

A háború sokak szerint a nemzeti önrendelkezés jogának igénye miatt tört ki. A könyv szerb írói elítélik az önrendelkezési jog lenini változatát, mely szerintük az utóbbi évtizedekben több új nemzetet kreált.¹⁴ Ráadásul külön gond, hogy az önrendelkezési jog, bár gyakran hivatkoznak rá, sehol sincs pontosan definiálva. Az sem világos, hogy hogyan lehetne érvényesíteni etnikailag vegyes területeken, ahol ráadásul a kisebbségi státust egyik nemzetiség sem hajlandó elfogadni. Jugoszlávia esetében sok belgrádi gondolkodó véli úgy, hogy Szlovénia és Horvátország hirtelen kiválása helyett vagy új demokratikus szövetségi berendezkedésre, vagy békés és igazságos különválásra (az „igazságost” azonban ők máshogy értelmezik, mint Zágrábban és Ljubljánában), vagy a jelenlegi határok mentén történő, azonban a kisebbségek számára komoly kollektív jogokat szavatoló szétválásra kellett volna törekedni.

A valóság persze más. Az új helyzetben a fő probléma a kisebbségi kérdés megoldatlansága. A volt Jugoszlávia területén létrejött nemzetállamoknak történelmi mítoszokkal igazolt homogén területekre van szükségük, ami a kisebbségekkel szemben állami terrort szül, és kiváltja azok ellenállását és illojálisát az állammal

szemben. A nemzetközi kisebbségjog-alkotás hiányossága, hogy eleve demokratikus államberendezkedésből indul ki, amelyben meg lehet követelni a nemzetiségek lojalitását. Azonban a szerzők szerint a volt Jugoszlávia utódállamai közül valójában egyik sem demokratikus igazán. Ráadásul mindegyikük alkotmánya azt sugallja, hogy van egy uralkodó nemzet, mely megtűr maga mellett más kisebbségeket.

A tanulmánykötet külön foglalkozik Horvátország esetével. A horvát alkotmány kisebbségi jogokat biztosít a szerbeknek, magyaroknak, olaszoknak, szlovákoknak, cseheknek, ukránoknak, ruszinoknak, németeknek és osztrákoknak. A horvátországi függetlenségi nyilatkozat és a kisebbségi törvény, figyelembe véve az ország lakosságának 12 százalékát kitevő és 11 járásban többséget alkotó szerbeket, kulturális autonómiát és arányos képviseletet biztosít számukra. Azokban a járásokban pedig, ahol a szerbek többséget alkotnak, a törvény szerint a kisebbség nyelve egyenrangú a többségével, és a helyi önkormányzatoknak széles kompetenciát nyújt oktatási, kulturális, egészségügyi, szociális, adminisztrációs, urbanisztikai, közbiztonsági és környezetvédelmi kérdésekben. Szlovéniához hasonlóan a kisebbségek Horvátországban is rendelkeznek képviselettel a többkamarás parlamentben. A választójogi törvény kimondta, hogy annak a kisebbségnek, melynek számaránya meghaladja az összlakosság 8 százalékát, proporcionális képviseletre van joga. A gyakorlatban ez azt jelentette, hogy elvileg a szerbeknek joguk volt 13 parlamenti helyre. A többi nemzetiség összesen 5 parlamenti képviselőt delegálhat, köztük kell lennie egy-egy magyarnak, olasznak, csehnek vagy szlováknak, ruténnek vagy ukránnak és németnek vagy osztráknak. A szerbekkel kapcsolatban azonban a valóság teljesen más. Az önmagukat függetlennek kikiáltó krajínak egyáltalán nem vettek részt a horvátországi választásokon. Azt meg már csak én tenném hozzá, hogy Knin visszafoglalása után Zágráb visszavonta a szerb területi autonómiáról szóló rendelkezéseit, amelyet korábban nemzetközi nyomásra hozott.

A balkáni nacionalizmus túl tág és túl összetett ahhoz, hogy azt egy kötetben össze lehessen foglalni. Azonban ha az olvasó mégis kezébe veszi ezt a könyvet, betekintést nyerhet abba, hogy hogyan vélekednek saját országukról a térség kétségkívül demokratikus gondolkodói. Nem szabad elfelejteni, hogy ezek az emberek nehéz, gyakran ellenséges környezetben publikálnak. Ezt a tényt figyelembe kell venni, még akkor is, ha az általuk megfogalmazott elvekkel nem minden esetben értünk egyet.

A tanulmánykötet által ismertett történelmi tényekhez a magam részéről azt tenném hozzá, hogy a különböző határcezeréket követően a mindenkor új megszállók kivétel nélkül olyan brutális módszereket alkalmaztak, amelyek a második világháborút követő vajdasági magyarellenes megtorlásokhoz vagy a 20. század tömegkommunikációjának köszönhetően megismert boszniai etnikai tisztogatáshoz hasonlítható. Talán ezzel is magyarázható, hogy a térségben a nemzeti kérdés az átlagosnál is nagyobb indulatokat vált ki. A jugoszláviai háborún túl gondoljunk csak arra, hogy Szófiában törökellenes, Ankarában bolgár- és görögellenes, Athénban pedig macedónellenes milliós (!) tömegdemonstrációkra került sor félig-meddig spontán módon. Tehát jobb lenne a konfliktusokat megelőzni, mielőtt a boszniai háború továbbterjedne.

Klein András

JEGYZETEK

¹ Spanyolországban a Convergencia i Uniót, a mérsékelt katalán pártot, illetve a Baszk Nacionalista Pártot, a mérsékelt baszkföldi politikai formációt *nacionalista* pártként definiálják, a szónak azonban a helyi köztudatban nincs pejoratív értelme, inkább a magyarországi *nemzeti* terminusnak felel meg.

- ² A berlini kongresszus Macedóniát és Égei-Trákiát teljes mértékben visszacsatolta Törökországhoz. Kelet-Ruméliát (mai Plovdiv és a Rodope-hegység vidéke) autonóm tartományként szintén visszacsatolta a Portához. Észak-Dobrudzsa Romániához, míg a Nis-Pirot-Vranje vidéke Szerbiához került.
- ³ 1885-ben sikerült is egyesíteni a Bolgár Királyságot Kelet-Ruméliával. Macedónia és más területek visszaszerzésével kapcsolatban a fontosabb események kronológiai sorrendje a következő:
1878-ban kitör a bolgárbarát Kreszna-Razlog felkelés Macedóniában, amelyet a törökök levernek.
1903-ban kitör az ilinden felkelés Macedóniában. A törökök ezt is leverik. Ekkor jelenik meg először a macedonizmus elmélete, mely Macedónia lakosságát önálló, a bolgároktól független népként definiálja.
-1912-ben a szerb-görög-román-bolgár seregek felszabadítják Macedóniát. Azonban hamarosan kitör a volt szövetségesek között a háború a felszabadított terület birtoklásáért. A háború bolgár vereséggel zárul, mely így Macedóniának csak 13 százalékát szerzi vissza, 48 százaléka Görögországhoz, 38 százaléka pedig Szerbiához kerül. - Az első világháború során Bulgária a központi hatalmak szövetségeseként megszállja a Szerbiához, illetve Görögországhoz került országrészeket. A háború után azonban a neuillyi békeszerződés alapján ezeket elveszíti, továbbá újabb dobudzsai területek Romániához, trákiak földek Görögországhoz, illetve a Caribrod-Sztrumica-Boszilegrad folyosó Szerbiához kerül
- Az 1940-es craiovai egyezmény szerint Dél-Dobrudzsa visszakerül Bulgáriához.
- 1941-ben a hitleri Németország szövetségeseként az ország ismét visszaszerzi Macedónia és Dél-Trákia jelentősebb részét. A háború utáni békediktátumok azonban visszaállítják az 1940 előtti határokat.
- ⁴ A pomákok muzulmán vallású bolgárok. A bolgár politikai élet külön kihangsúlyozza eredetüket, és nem hajlandó figyelembe venni, hogy maguk a pomákok török anya-nyelvűek, és teljes mértékben azonosulnak az ország török kisebbségével.
- ⁵ A mai Macedón Köztársaság legutóbbi népszámlálását az ország albán lakossága bojkottálta tiltakozásul Szkopje kisebbségi politikája ellen. Hivatalosan 500 000 albán létét ismerik el, amit a helyi nemzetiségi párok nem fogadnak el, és 800 000 albánról beszélnek. Színesíti a képet, hogy sok koszovói menekült tartózkodik hosszabb ideje az országban, illetve hogy Macedónia török kisebbsége fokozatosan beolvad az azonos vallású albánságba.
- ⁶ Görögország mind 1912-ben, mind 1944-45-ben nagyarányú etnikai tisztogatást hajtott végre az ország albánok lakta területein.
- ⁷ Görögország délebbi vidékein hétszáz éve élő nemzetiség, melynek anyanyelve az albán egyik ősi változata.
- ⁸ A görögországi Dél-Epiroszban a második világháború után még 25 000 albán anya-nyelvű muzulmán élt. A görög hatóságok igyekeztek őket muzulmán vallású görögöknek beállítani. A radikális epiroszi albánok (nem hivatalosan kamóknak szokták őket nevezni, innen ered a *Kameria* megnevezés, ami az általuk lakott területet jelenti) a második világháború folyamán kollaboráltak a megszálló olasz, illetve német csapa-tokkal. Ennek következtében a felszabadulás után a görög hatóságok a kollektív bűnösség elvét gyakorolták velük szemben. Majdnem kétezer albán nemzetiségű polgárt ítélték halálra, és a további megtorlásoktól félve 18 000 kam menekült Albániába. Kálváriájuk azonban ott is folytatódott, hiszen a kommunista rezsim nem nézte jó szemmel kollaboráns múltjukat. A nem mérvadó görög statisztikai adatok szerint ma Görögországnak 123 (!) albán nemzetiségű polgára van.
- ⁹ Macedóniában az albánokon kívül élnek még törökök, szerbek, vlahok, bolgárok és pomákok.
- ¹⁰ Erre jellemző példa az ország zászlaja, mely az ókori Nagy Sándor birodalmára utal. 11 Görögország történelmi tapasztalatokra hivatkozva macedón irredentizmust lát az ország nevében, szimbólumaiban, illetve az alkotmány azon passzusában, mely kimondja, hogy Macedónia felelős az ország határain kívül élő honfitársaiért. Bulgária nem ismeri el a macedón nép önálló jellegét, bolgároknak tartja őket. Szófia szerint a *macedonizmus* elmélete jugoszláv történelemhamisításon alapul. Albániával a rendezetlen helyzetű macedóniai albán kisebbség, Szerbiával pedig az ország északi részén élő szerb kisebbség, illetve Milosevics agresszív külpolitikája okoz gondot.
- ¹² Az ismertetett felmérést a szkopjei *Etnikai Kapcsolatok Intézete* végezte el 1993 áprilisában.
- ¹³ Görögországban a törökök, Törökországban a kurdok, Bulgáriában a törökök-pomákok, Albán iában a görögök, Macedóniában az albánok, Szerbiában a magyarok, az albán ok és a szandzsáki muzulmánok rendelkeznek a parlamentben az általános választások során bejutott parlamenti képviselőkkel.
- ¹⁴ Gyakran még a szerb ellenzéki gondolkodók sem ismerik el a bosnyák vagy a macedón nemzet önálló jellegét. Létrejöttüket a titói nemzetiségi politika hibájaként könyvelik el.

Nicolae Edroiu - Vasile Pușcas: Maghiarii din România. Cluj-Napoca, Fundația Culturală Română, Centrul de Studii Transilvane 1995. 110 p.

A könyv - melynek megjelenését a román Oktatási Minisztérium és Külügyminisztérium, a kormány mellett működő Kisebbségi Tanács és a Román Kulturális Alapítvány támogatta - szerzőinek szándéka szerint objektív képet kíván adni az 1989 utáni törvényhozási és demográfiai adatok tükrében a romániai magyarok jogi, politikai és kulturális helyzetéről. A kiadó más munkáihoz hasonlóan vélhetően ez a könyv is több nyelven fog megjelenni - a román mellett angolul és franciául publikálnak rendszeresen -, ezért a szerzők előszava a kül- és belföldi olvasókhoz egyaránt szól. Véleményük szerint a '89 utáni közép- és kelet-európai politikai és gazdasági változások a nemzeti, etnikai problémák kiéleződését is magukkal hozták. Az új helyzetben a nacionalista demagógia a pozitív változások és az európai integráció kerékkötője lett.

A szerzők szerint a tájékozatlanság az, melynek a többségi és kisebbségi demagógok a legtöbbet köszönhetik, ezért könyvüket az elfogulatlan olvasónak ajánlják, bízva abban, hogy rövid történeti, demográfiai, törvényhozói, oktatási és kulturális, vallási és politikai összegzésük néhány függelékkel ellátva segít a magyar kisebbség helyzetét tisztábban látni s a mindkét oldalon meglevő szélsőséges véleményeket marginalizálni.

Az első fejezet rövid áttekintés a magyarok és románok történeti viszonyáról, elsősorban az etnikumok együttélésére koncentrál, mellőzi az évszámokhoz kötött szoros eseménytörténetet. A rendszeresen felmerülő, magyar történészek által vitatott tézisek, mint a dákoromán kontinuitás, a középkori román többségű Erdély vagy a román kenézségek mint autonóm politikai területek, számos más vitatható állítással együtt itt is előfordulnak. A szerzők részletesen írnak a különböző etnikumok lakta vidékekről, ahol a magyar vagy német népesség mindig csak „sziget” az előbb megjelent román népesség tengerében. Foglalkoznak a városok történelmi szerepével is, kiemelve, hogy a német vagy magyar városok vidéke gyakran volt román többségű, és az etnikumok keveredése csak a második világháború után indult meg és gyorsult fel.

A szerzők a magyarok és a románok történelmi szerepe mellett kitérnek a szászokra, svábokra, örményekre, zsidókra és ruténekre is, s pozitív példaként a többnemzetiségű, a kultúrák békés együttélését toleráló Erdélyre hivatkoznak, sajnálatosan megfélekezve a holocaustról és az erdélyi szászok kivándorlásáról, pedig ez is hozzátartozik Erdély történetéhez.

A második fejezet az 1992-es népszámlálás adataira hivatkozva közli a magyarokra vonatkozó legfontosabb számokat, táblázatok segítségével összehasonlítva a többségi nép, illetve a többi kisebbség adataival. (A magyar lakosság megyénként és régióként, a falusi és városi lakosság nemzetiségi és felekezeti megoszlása, az 1985-93 közti kivándorlás nemzetiségenként.) A következő fejezet röviden felsorolja a nemzeti kisebbségekre vonatkozó, jelenleg hatályos törvényeket és az érintett minisztériumokat, majd vázolja a Nemzetiségi Tanács feladatait.

A negyedik fejezet részletesen tárgyalja a magyar nyelvű oktatás helyzetét, alkotmányos és törvényi szabályozását - megemlítve az RMDSZ folyamatos tiltakozását -, s általában véve kielégítőnek találja azt. A szerzők megadják a magyar nyelven tanuló diákok számát az alsó-, közép- és felsőoktatásban, majd részletes felsorolás következik a magyar nyelvű, illetőleg a magyar tagozattal is rendelkező középiskolákról. Ezek szerint az előbbiből 45, a második típusból 88 működik

Romániában. Felsőfokú oktatásban magyar nyelven tanulmányokat folytatni a kolozsvári Babeş-Bolyai Egyetemen, a bukaresti egyetemen, a marosvásárhelyi Orvosi és Gyógyszerészeti Egyetemen, valamint a marosvásárhelyi Színművészeti Akadémián lehet. Ezután szintén felsorolásszerűen a kulturális és információs intézmények következnek: a színházak, az opera és a bábszínház, az állami és magán televíziók és rádiók, napi-, heti- és havilapok, időszaki kiadványok, magyar vagy magyarul is publikáló kiadók, a múzeumok és emlékszobák, melyeknek magyar vonatkozású kiállítási anyaga van.

A hetedik fejezet a túlnyomórészt magyar hívőkből álló egyházakat mutatja be. Sorrendben a római katolikus, református, unitárius és zsinat-presbiteri evangélikus egyházat. Közli a hívek, gyülekezetek, plébániák és parókiák számát, leírja az egyházak szervezetét és intézményeit. Az utolsó fejezetben a magyarok országos és helyi önkormányzati politikai szerepét mutatták be a szerzők, ismét részletesen megadva a képviselők és szenátorok, polgármesterek, alpolgármesterek, valamint a helyhatósági tanácsosok számát az 1992-96-os választási ciklusban. Végül az RMDSZ-nek a román belpolitikában betöltött szerepéről adnak áttekintést.

A kis könyvecskéhez szerencsére függelék is tartozik, amely az 1991 novemberében elfogadott alkotmányból és a legfontosabb törvényekből közöl a nemzeti kisebbségeket különösen érintő részleteket. Azért szerencse ez, mert enélkül túlságosan rózsaszínű képet kapnánk, az olvasó toleráns államot és széles jogkörű, lehetőségeit maximálisan kihasználó kisebbséget ismerne meg. Ám elég egy pillantást vetni az alkotmány első cikkelyének első bekezdésére, amely Romániát szuverén, független, egységes és oszthatatlan nemzetállamnak nyilvánítja, vagy a negyedik cikkely első bekezdésére, mely rögzíti, hogy az állam alapja a román nép egysége, illetve a 13. cikkelyre, mely a románt nyilvánítja az ország egyetlen hivatalos nyelvéné, és nyugtázzhatjuk: a nép, a nyelv, a terület egységére törekvő román politika nem csupán az olvasó „tájékozatlansága” miatt tünteti fel Romániát a múlt századi nemzetállam fikcióját kergető államnak. Ez az Európában mára idejétmúlt idea az új alkotmányban is markánsan jelen van.

A kimondottan kisebbségekre vonatkozó kitételek valamit finomítanak ezen: „Garantált a nemzeti kisebbségekhez tartozó személyek joga anyanyelvük tanulásához, és a joga ahhoz, hogy ezen a nyelven oktassák őket” (32. cikkely, III. bekezdés). „Az állam elismeri és garantálja a nemzeti kisebbségekhez tartozó személyek jogát etnikai, kulturális, nyelvi és vallási identitásuk megtartásához, fejlesztéséhez és kifejezéséhez” (6. cikkely, I. bekezdés).

A Függelékben olvashatók az új oktatási törvény egyes paragrafusai is, például: „A gimnáziumi és a líceumi oktatásban a románok történelmét, Románia földrajzát és az állampolgári nevelést román nyelven és a román osztályokéval azonos tanterv és tankönyvalapján tanítják” (120. cikkely, II. bekezdés). Végül részleteket közölnek a Románia által 1993. október 19-én ratifikált Emberi Jogok Európai Chartájából. A kis könyvet méltányolva elégedetten nyugtázzhatjuk, hogy újabb, a kisebbségi magyarság helyzetével foglalkozó kiadvány látott napvilágot Romániában, bár a szerzők módszere az adatok felsorolásával és a kevés kommentárral megtévesztő lehet, hiszen a valós helyzet és a kisebbség igényelte minimum között gyakran hatalmas a távolság.

Zákonyi Botond

400 p.

Balázs Sándor 1988 márciusában fejezte be könyvét Kolozsvárott, amely a kor romániai viszonyai között csak szamizdatként terjedhetett. Csupán egy rövid részlet jelenhetett meg belőle Budapesten, a *Limes* című folyóirat 1989. 1-es számában Erdélyi Sándor álnév alatt. A szerző eredetileg a Kiáltó Szó időszakos szamizdat kiadványban tervezte a mű egyes fejezeteinek leközlését, de a kommunista diktatúra bukása lényegesen megváltoztatta a helyzetet. Balázs Sándor ennek ellenére nem tekinti írását 1990 után sem csupán kordokumentumnak, mivel szerinte a kisebbségi tudat rombolása és ebből következően ennek zavarai továbbra is emésztik az erdélyi magyarságot. A könyv végül is 1995-ben látott napvilágot a bukaresti Kriterion Könyvkiadónál a Magyar Művelődési és Közoktatási Minisztérium támogatásával.

A szerző művében olyan témát taglal, amelynek széles körű szociológiai kutatására a nyolcvanas években nem nyílt lehetőség a romániai magyar kisebbség körében. Ennek ellenére a könyv nem tekinthető elvont eszmefuttatásnak, meglepően sok benne a mindennapi életből merített példaanyag, legyen az akár egy vicc is, amellyel az író egész mentalitást képes jellemezni. Balázs Sándor ezen túl programot akar adni a kisebbségi magyarságnak, főképp meghatározó rétegének, az értelmiségnek, hogy miként tudja fenntartani identitástudatát minél kisebb sérülésekkel a ráháruló súlyos nyomás alatt. Témájának megközelítéséhez felhasználja a lélektan és a szociológia eszköztárát, de filozófiai és ideologikus eszmefuttatásokat is találhatunk a könyvben. Mint a cím is jelzi, az írás nem általában a kisebbségek, sőt nem is bármelyik ország magyar kisebbségének, hanem specifikusan a romániai (erdélyi) magyarok közösségi én-tudatának zavaraival foglalkozik.

A könyv első részében a szerző a kisebbségi identitástudat definícióját, felépítését elemzi, egyrészt azért, mert ismernünk kell a tárgyat, amelynek problémáit boncolgatni fogjuk, másrészt sokan (főként a többségi nemzet részéről) magának a fogalomnak a létét, ezáltal jogosultságát is tagadják. A kisebbségi identitástudat, írónk megfogalmazása szerint, tudattartalmaink sajátos elrendezése, e struktúrában belül a különböző részek bonyolult kölcsönhatásban alkotnak dinamikus (vagyis az időben a realitásokhoz állandóan alkalmazkodó) rendszert, tehát zavarai egyes elemeinek funkcióbeli defekcióiból és az egész szerkezet anomáliáiból származhatnak. A kisebbségi én-tudat egyik legfontosabb alkotórésze az *önismeret*, amelynek szakszerű megalapozása az alkotó értelmiség feladata, de amely diffúz tudományos információk vagy csupán hangulat formájában eljut az egyszerű emberek tudatába is. Ez az öntudat *emocionális* tartalmakkal egészül ki, amelyeknek segítségével megismerjük helyünket a magunk emberi közösségében, s nem maradunk közömbösek azokkal szemben, akiknek hasonló sors jutott osztályrészül, és más közösségek felé is kifejezzük érzelmeinket. Az identitásnak tehát igen fontos szerepe van a kisebbségi társadalmi viszonyrendszerében, nem létezhet a magunk és mások tetteinek értékelése nélkül, ez a latolgatás adja az *axiológiai* mozzanatot. Az értékelméleti rálátásnak szerves része az *etikai* szempont, amely elsősorban a kisebbségi viselkedésmódra összpontosít, másrészt elítéli a vele szemben tanúsított ellenséges maga-tartást, tehát lényeges közösség-összetartó funkciója van. A kisebbségi identitástudat átfogja a *nemzeti művelődést* és az *anyanyelvet*, amely egyben ontológiai egzisztenciájának elengedhetetlen feltétele. Végül a kisebbségi identitástudatot az jellemzi, hogy nyitott a *praxis* felé, vagyis az érdekluralizmuson belül vannak olyan sajátos nemzetkisebbségi közös érdekek (legfontosabb közülük az önmegetartás), amely sajátos magatartásformákat követel meg.

A könyv második, nagyobbik része foglalkozik az identitástudat zavaraiival, és leküzdésükre javaslatokat tesz. Mivel a problémák alapvetően külső hatások eredményeképpen jönnek létre, a szerző is ezek alapján állítja fel azt a négy csomópontot, melyeknek segítségével az öntudatmegingás leggyakoribb módozatait osztályozhatja. Ezek a *művelődés, az emberközi viszonyok, a véleményalkotás és végül a magatartás* zavarainak csoportja.

A romániai magyarság kultúráját tekintve kettős kötődésű: egyrészt része a egyetemes magyar kultúrának, de Romániáénak is, másrészt viszonylag autonóm és öntörvényű erdélyi magyar jelenség. Ha ennek a viszonyrendszernek a működése bármilyen okból sérül, a keletkezett károsodás a nemzetiségi művelődés alapvetőségéből következően közvetlenül rombolja a kisebbségi identitást. Márpedig Romániában számtalan módon akadályozták és akadályozzák a magyar kisebbségi kultúra teljes körű fejlődését. 1988-ban Balázs Sándor a következő megszorításokat említette: a nemzetiségi nyelvű oktatási hálózat visszaszorításával nem csupán a műszaki és természettudományok területén szűnik meg a magyar nyelvű szakemberképzés, hanem a humán területeken is erőteljesen visszaszorul (félébű kultúra - csonka humán kultúra); a meglevő közművelődési intézmények kisebbségi identitást erősítő tevékenységét is akadályozzák, teljesen az uralkodó ideológia szolgálatába állítják („fordításos nyelv”); a sérelmek ellen való fellépést a hivatalos kisebbségpolitikai alapelvek homályban hagyásával is megakadályozzák, de egyébként is mindenfajta kritikát lehetetlenné tesznek; elvágják a kisebbségi kultúrát anyaországi forrásaitól, de az összeomló román gazdaság és politikai diktatúra is akadályozza a helyi magyar kultúra funkcionálását. A fenti helyzet dilemma elé állítja a tanulni vágyó kisebbségeket: nincs lehetőségük sem jól képzett, de saját kultúrájukat is felsőfokon birtokló emberként megtalálni helyüket, sem nemzetiségi környezetükben gyümölcsöztetni ismereteiket. A nemzeti kultúra ápolásának hiányosságai felvetik annak veszélyét is, hogy hamis romantikus illúziók válnak uralkodóvá, funkciózavarokat idézve elő a nemzeti kisebbség életében, a realitásokhoz való alkalmazkodásában.

Az identitászavar közösségi tudatjelenség. Származhat tehát a csoport tagjainak egymással való kapcsolataiból és a külső érintkezésekből, másrészt keletkezhet az egyes tagok problémáiból, valamint az egész közösség csoport-viszonyrendszerének visszásságaiból. Az egyén számos csoporthoz (osztály, nemzet, vallás, világ-nézet, foglalkozás stb.) tartozhat, ám ha ezen körök nem harmonizálnak egymással, a különböző függések közötti rangsorolásból is számos nehézség következhet. Romániában például akadályozták a kisebbség tagjai közötti kommunikációt, amely egyrészt a közösség atomizációjához, helyes önértékelésének elvesztéséhez, más-részt az információcserében a szókimondás helyett az elkendőzéshez, az allegorikus beszédhez, a magán- és a közösségi életben kialakuló „kettős énhez”, ebből kifolyólag bizalomvesztéshez vezet. A többségi oldalról viszont ellenséges információ-dömping zúdul az egyénre, ami ellen csak „teknősbékapózba” való húzódással védekezhet, s ez elszigetelődést, önként vállalt (vagy lázadás esetén kényszerű) marginalizálódást okozhat. De ilyen állapotba taszíthat például a kisebbségi helyzetben gyakori, vegyes házasság okozta félkultúrás állapot, a beleszületés és a nevelés kettősségéből eredő disszonancia és a többi, kettős kötődésből fakadó természetellenes állapot. Az aktív ellenállás hiánya viszont asszimilációhoz, a kisebbségi önazonosságtudat elvesztéséhez vezethet. A Románia homogenizálását célzó ceaușescui politika csak tovább erősítette ezt a folyamatot, az ellene való védekezést lehetetlenné téve. A totális elnyomatás csak bizonyos fokig adhat erkölcsi erőt („teher alatt nő a pálma” effektus), e küszöböt meghaladva akadályává válik a későbbi kibontakozáshoz

szükséges energiák felhalmozódásának. A szerző szintén súlyos problémának érzi, ha a kisebbség kettős kötődésének (Magyarország, szülő-föld) bármelyik eleme meggyengül (emigráció, asszimiláció).

A fenti helyzet a romániai magyar nemzetiség énképének súlyos torzulásait idézi elő. Az író felveti itt a sajátságos kisebbségi erkölcs létezésének kérdését, illetve a diszkriminatív helyzethez való alkalmazkodás helyes mértékének problémáját. Fontos témája a kisebbségi énkép és a másoknak (anyanemzet, a világ, a többségi nemzet) az erdélyi magyarságról kialakított képe közötti eltérésből adódó feszültségek következményei a kisebbségi identitásra nézve. Különösen károsnak ítéli a románság körében a propaganda által is táplált negatív magyarságkép, a hamis általánosítások, előítéletek hatását. Felvetődik a kérdés, hogy a megbénított, jórészt atomizált, közös cselekvésre látszólag képtelen magyar kisebbség közösségnek tekinthető-e még egyáltalán. Balázs szerint, amíg az emberek kollektív énképükben léteznek tartják azt, addig igen, legfeljebb hibernált állapotban próbálja közös kulturális kincseit őrizni. Óv azonban az önámítástól, a hibás reménykedések placebo-hatásától, ehelyett a szűk lehetőségek között adott cselekvési térre irányítja a figyelmet.

Az identitászavarnak, mint bármely más tudati jelenségnek, majd' mindig van magatartási megnyilvánulása. Balázs Sándor könyvének utolsó fejezetében ezeket a viselkedési rendellenességeket veszi számba. A belső konfliktusok különböző módon vetülhetnek ki: elfojtás léphet fel („csigaházpóz” - cselekvéshiány); az egyén próbálja feldolgozni kudarcélményét (ám sokszor mindenén a külvilágot teszi felelőssé); a kívülről jövő tudatrombolásra válaszként ön-és közösségépítő tettekkel válaszol („bumeráng-effektus”). Számos esetben azonban reakciója hibás (agresszió, megalázkodás, tudati kompenzáció, álmodozás), máskor hiába ad az egyén a frusztrációra helyes választ, az adott társadalmi helyzet lehetetlenné teszi, hogy hozzáigazodjon ehhez a cselekvésnormához. Romániai viszonyok között az is gyakran előfordul, hogy a becsületes motívumok szerint cselekvő kisebbségi minden jó szándéka ellenére rádöbben, *hogy a* végeredmény- a kisebbségi értékmérce szerint - anti-értékké torzul. Visszahúzódás és karrierizmus, tehetetlenség és kény-szerű dilettáns szerephalmozás, talpnyalás és kilátástalan lázadás: megannyi identitászavar-keltő tevékenység, amely végletes esetben a kisebbségi identitástudat el-vesztéséhez vezethet.

Balázs Sándor szerint az ideális út az erdélyi magyarság számára az integritását megőrző alkalmazkodás lenne a többségi társadalomhoz, de ez az adott romániai viszonyok között (és ez sajnos nagyrészt ma is igaz) lehetetlen. Abban reménykedik, hogy bár az erdélyi magyar kisebbséget számos veszteség érte, még nem jutott el oda, hogy visszafordíthatatlanul felbomoljék. Figyelmeztet arra, hogy a helyzet gyökeres változása csak a román társadalom demokratikus átalakulásával együtt következhet be. Azóta, bár a viszonyok odaát sokat változtak, az igazi demokráciára és a magyarság helyzetének problémamentessé válására még várni kell.

Varannai Zoltán

Az 1989-es kelet-európai rendszerváltások új összetételű politikai elitcsoportokat termeltek ki elsősorban az értelmiség soraiból (tanárok, tudósok, művészek). Ezen csoportokon belül éles ellentétet okozott az egyes egyének előző rendszerben elfoglalt helye: vállaltak-e felelős funkciót, passzívak maradtak, avagy tán illegális ellenzéki tevékenységet folytattak. Ha kisebbségi az adott elit, súlyos vitákra adhatott okot a többségi nemzet politikai erőivel folytatott irányvonal is. Romániában, ahol talán a legelnyomóbb, de mindenképp a leginkább nacionalista diktatúra volt a kelet-európai blokkon belül, a decemberi fordulat után mozgástérhez jutó magyar kisebbség vezető köreiből is hamar jelentkeztek ezen konfliktusok.

Domokos Géza, aki 1969 óta a bukaresti Kriterion Kiadó igazgatója, és aki 1984-ig a Központi Bizottság póttagja volt, kompromisszumokkal, sokszor megalkuvással, de kitartóan próbálta biztosítani a kisebbségi magyar kultúra fennmaradását a nehéz időkben. 1989 után mint az RMDSZ elnöke a szélsőséges megnyilvánulások elkerülésére, realpolitika fenntartására törekedett a nacionalista érdekeket egyre jobban kiszolgáló kormányerőkkel szemben. Ezért számos bírálat érte mind a többség, mind az RMDSZ radikális szárnya részéről. 1993-as visszavonulása után kezdett hozzá visszaemlékezéseinek összeállításához, amelynek első kötete az 1989. december 22-i eseményektől 1990 végéig foglalja össze az általa átélt eseményeket.

A szerző műve konfesszió és egyben apológia. Több helyen azzal védekezik a neki felrótt hibákkal szemben, hogy nem érzi magát hivatásos politikusnak, csak a körülmények kényszere, majd a tagság akarata révén vált az RMDSZ egyik fő szervezőjévé és első elnökévé. Elismeri, hogy talán túlságosan is a véérévé vált az előző évtizedeknek a túlélésért cserébe megalkuvásokat kínáló politikai gyakorlata („térden állva lázadás”), de előnynek tartja a cenzorokkal, kultúr-apparátcsikkokkal való állandó küzdelemben megtanult taktikai fogások ismeretét, a szerkesztőségi munkában elsajátított csapatszellemet. Tiltakozik viszont azon állítások ellen, miszerint az RMDSZ eredetileg a Nemzeti Megmentési Front általa létrehozott magyar tagozata lett volna csupán, ami aztán felülről rátelepedett az Erdélyben spontánul létrejött magyar közösségi szervezetekre. „Az RMDSZ bölcsőjét sokan és sok helyütt ringatták”, a bukaresti csoport csupán „általánosan elfogadott nevet adott az újszülöttnak”. (22. o.) Nem tartja „bűnnek” Ion Iliescuval való kapcsolatának baráti jellegét sem, hiszen nézeteik ettől még gyökeresen különbözhetnek egymástól. Számos helyen vádolja a szövetség radikális szárnyát türelmetlenséggel, a realitások figyelembe nem vételével, túlbuzgó dilettantizmussal, sőt néha talán tudatos, személyét érintő rágalmozgással. Több helyen vitába száll Király Károllyal, illetve emlékiratainak egyes kitételeivel (Király Károly: *Nyílt kártyákkal. Önéletírás és naplójegyzetek*. Budapest, Nap Kiadó 1995. 377 p.), akit viszont túlságosan kiegyezőnek tart a Megmentési Front politikájával (igaz, Király Károly visszaemlékezéseiben ugyanezt veti az ő szemére). Általában azonban megértőnek mutatkozik a tőle eltérő nézetekkel és azok képviselőivel szemben is.

Tekintsük most át röviden, mely eseményekkel foglalkozik részletesen a szerző emlékiratainak első kötetében, és ebből talán az is kiderül, hogy miről hallgat. A könyv első oldalain a decemberi forradalom és az RMDSZ megalakulásának eseményeit követhetjük nyomon Domokos Géza szemszögéből. Számos olyan dokumentumot ismertet, amely annak idején talán kisebb publicitást kapott, vagy amelyet kiemelkedően fontosnak tart a romániai magyarság sorsával kapcsolatban (például az RMDSZ első felhívásai vagy a Megmentési Front sokat vitatott január 5-i nyilatkozata a nemzeti kisebbségek jogairól). Ugyanakkor át- meg átszövik a könyvet a személyes élmények, a szerző önarcképét árnyaltabbá tenni hivatott líraibb momentumok (viszonya szűkebb pátriájához, Zágonhoz, a Kriterion kiadóbeli

munkatársakkal kialakult bensőséges kapcsolata vagy régebbi nyaralások emlékei). A soron következő fejezetek a forradalom utáni eufória megtörésének, a visszarendeződés megkezdődésének első jeleit, többség és kisebbség viszonyának újbóli megromlását („iskolaháború”, a Vatra Românească megalakulása) és ezzel párhuzamosan az RMDSZ jövőjét formáló első küldöttgyűléseket (Kolozsvár, Marosvásárhely, Sepsiszentgyörgy) mutatják be. Különösen feszültségteli az a fejezet, amelyben a budapesti, sajnos folytatás nélkül maradt, magyar-román pár-beszéd eseményeit ismerhetjük meg, miközben a résztvevők folyamatosan értesülnek a marosvásárhelyi pogrom történéseiről. Fontos része a könyvnek az, amely a nagyváradi első RMDSZ-kongresszust írja le, amelyből megtudhatjuk Domokos Géza elnökké jelölésének néhány, talán kevésbé ismert előzményét. Majd az 1990-es romániai parlamenti és elnökválasztás és az új parlament megalakulásának eseményei következnek, de kiderül az is, hogyan született meg az RMDSZ tulipános emblémája. A bukaresti Egyetem téri tüntetés brutális szétverése nem csupán a román demokrácia számára jelentea súlyos törést, de a szerzőnek is komoly személyes traumát okozott: kisebbik fia a történések hatására dönt úgy, hogy végleg Amerikába települ. Az utolsó fejezetek a második bécsi döntés ötvenedik évfordulója kapcsán hozott román parlamenti nyilatkozat okozta bonyodalmakról és az 1990-es év hátralevő részének néhány közérdekű és személyes történéseiről tudósítanak.

Jelképesnek tekinthető az elmúlt év nagy fordulatainak szempontjából a befejező oldalakon a két, gyökeresen más hangulatú szilveszter bemutatása, és az, hogy Domokos Gézának vissza kell utasítania Iliescu elnök meghívását a decemberi események egyéves évfordulója alkalmából a Front első tanácsstagjai tiszteletére rendezett fogadására.

Az emlékiratok egyelőre itt megszakadnak, de reméljük, hamarosan megismerhetjük a következő évek eseményeit is Domokos Géza tollából, hiszen vissza-emlékezéseit haszonnal forgathatják mind a kor belső történéseit firtató szakemberek, mind azon érdeklődő olvasók, akik egy kelet-közép-európai kisebbségi értelmiségi politikai pályafutásának fordulataira, lelkiismeret-vizsgálatára kíváncsiak.

Varannai Zoltán

Kiss József *Múltfaggatás és kisebbségi önértéktudat. Pozsony, Kalligram 1996. 195 p.*

Kiss József kutató történészből lett publicistává, e kötetnyi, a történeti publicisztika műfajába sorolható írása avatta azzá. Két cikk kivételével a pozsonyi *Új Szó* hasábjain jelentek meg írásai a 90-es években. A tematikus időrendbe sorolt történelemfaggató írások kisebbségi látószögből láttatnak, és szerzőjük szlovákiai magyar kötődéséből erednek. Közös lényegük: a történettudomány eredményeit közérdekűvé tenni. Erényük a részleteken, élményszerű múltidézésen felülemelkedő összefüggések keresése, értelmezése és megfogalmazása.

A kisebbségi önértéktudat és a múlttal kialakuló áramkör olyan kulcskifejezések, melyek több cikkben is meghatározóak, s amelyek a kisebbségi közgondolkodás egy adott időben tetten ért állapotát jelzik, mutatják, hogy a múlt mennyire van jelen a kisebbségi tudatban.

Az Egymáshoz vezető ösvények című, első rész írásai azt vizsgálják, hogy mit lehet a kisebbségi lét, önismeret számára közérdekűvé tenni egy-egy történelmi

személyiség egyéniségéből, cselekedeteiből, miként erősíti az önismeret a kisebbségi szellemi szuverenitást, s válik közéleti hajtóerővé.

„Magabiztosságot sugároz a Komárom főterére került Klapka-szobor, melynek sorsában mintha csak tovább folytatódott volna Klapka életének fordultatos kalandossága. Vajon képesek leszünk-e arra, hogy erőt adó tartása ne váljék közösségi bálvánnyá? Tudunk-e erőt meríteni abból, hogy alakjának példaadása nem a hősi pátoszból, hanem a történelemmel és a jelennel szembesülő tanulságkeresésből fakad? Mert Klapka György életútja olyan tükör, mely újkori történelmünk kristályosodásában láttatja mai önmagunkat” - írja *Szobor vagy élő történelem. Klapka György öröksége* című cikkében. A *Volt egyszer egy republika* című fejezetben a kisebbségi jogvédelem, a kisebbségi és többségi nemzet viszonya, a kelet-közép-európai nemzetek közti közeledés kérdéseit feszegeti, önmérsékletet és kölcsönös megértést kíván, ez hozhatja csak közelebb egymáshoz a térség népeit. „...csak kölcsönös önmérséklettel és egymás iránti megértéssel, demokratikus úton kerülhetünk ki az immár Szlovákia részéről jövő területföltés és a magyar népföltés bűvköréből.” (A demokrácia kerékkötői. Csehszlovákia megszűnésének történelmi előzményeiről. 1992. október 27.) Történelmi események évfordulói és ezek kisebbségi látásmódja ihlették a Sodrásban és a Zsákutca című fejezet írásait. A szlovák nemzeti felkeléssel kapcsolatban fontosnak tartja kifejtetni, hogy úgy látja, a többségi nemzetek, de még a nyugati közgondolkodás is sokszor értetlenül áll a kisebbségi kettős kötődéssel szemben, pedig ma már nem elkerülhetetlen a tudathasadásba hajszoló közmegítélés. A szlovákság önálló államiságának körülményei között is arra int, hogy ne csak gondok okozójának tekintsék a nemzetrészként fellépő nemzetiségeket, kisebbségeket, elvárva tőlük, hogy mint annak idején a fasiszmus ellenében, most is önfeladással „értsék meg az idők szavát”. (Idők szava. 1995. augusztus 28.) Másik fontos gondolata, hogy az ideológiai „szekértáborok” kialakulása magában hordja a kirekesztést, a túlzott alkalmazkodás a szolgálalkúság csíráit. Rámutat, hogy az egyéni értékeket kibontakoztató liberalizmus nem azonos az individualizmus gátlástalanságával, felhívja a figyelmet arra, hogy a nemzeti létproblémák megközelítése ne szolgáljon kapaszkodóul a populizmus számára. (Szekértáborokat-szolgálalkúság nélkül. A balatonszárszói találkozói kisebbségi szemmel. 1993. augusztus 23.)

Végül a demokrácia és a Duna-táji népek együttélése, a hídépítés fontossága a befejező rész témaköre. Kiss József a szerb-magyar megbékélés példáján kifejti, hogy a szomszéd népek közti megbékélés ütközőpontjában a kisebbség áll. Csak úgy oldódhat „békévé az emlékezés” tágabb nemzeti méreteken, ha a Vajdaságban az ottani magyarok és szerbek képesek lesznek nyútan egymás szemébe nézni. Legyen ez példa a szlovákiai magyarság számára is.

„...a kötetben szereplő írások a kisebbségi önazonosság és érdekvédelem szolgálatában állnak. Ez pedig, akárhogy is vesszük, tömény politika. Azonban jó lenne kissé árnyaltabban tekinteni minderre. A politikai elkötelezettség - amely a publicisztika lényege - nem kiszolgálás és kiszolgáltatottság. A történelmi publicisztika a mindenkor jelenből kiinduló szemléletet tükrözi - ez tulajdonképpen mibenléte. Nem mindegy, hogy pillanatnyi szűk érdekek satujába szorítja-e a múltat, a történelmi hitelességet, vagy a korabeli ellentmondásokat tiszteletben tartva teljes nyitottsággal értelmezi-e - mások iránt is megértően. Persze a kritériumokról azért nem lehet lemondani. A szűkebb és tágabb egyéni-emberi és közösségi önazonosság megőrzése meghatározó erejű. A kötet írásai talán nem hagynak kétséget efelől. Az olvasó nyilván sok helyütt kiérzi belőlük a korabeli ideológiai abroncsokat levetkező felszabadultság örömeit, amelybe belehasítanak az ön-szembeesülés gyötrelmei.

Számos írás ugyanis egyben leszámolást is jelent a szerző önnön múltbeli egyoldalúságoknak engedő szemléleti megközelítésével.

Mire e cikkgyűjtemény megjelenik, már fel is nőtt, az eszmélődés korába lépett néhány évjárat, mely nem nagyon érti az 1989 utáni időszaknak a korábbi évekbe visszanyúló, nem túl gyakori egyéni és közösségi önelszámolásait. Sokan oly könnyen szabadultak meg múltjuktól, mint egy elhasznált ruhadarabtól. Így a fiatal nemzedék számára e könyv talán már-már vallomáserejű tanúságtételt is jelenthet.”

Így foglalja össze maga a szerző könyvének célját, mondanivalóját. Ehhez a recenziens már csak annyit tud hozzátenni, hogy a szerző célját magas színvonalon, jó stílusban és meggyőzően tudta megvalósítani.

Borsos Angéla

Niederhauser Emil: A történetírás története Kelet-Európában. Buda-pest, História MTA Történettudományi Intézet 1995. 696 p.

A történész-akadémikus legújabb, Kelet-Európával foglalkozó könyve elé kívánczik, amit Hadrovics László írt a hetvenéves szerző tiszteletére az 1993-ban megjelent emlékkönyv köszöntőjében: „Bámulatos memóriáddal játszva vetted birtokba Közép- és Kelet-Európa történeti folyamatainak ismeretét. Á nyelvек iránti különös fogékonysággal egymás után, vagy inkább egymás mellett, párhuzamosan sajátítottad el a nyugati és kelet-európai nyelveket; a németben és szlovákban kezdettől fogva amúgy is otthon voltál. Eleven észjárásodnak nem jelentett különösebb fáradságot a birtokba vett ismereteket rendszerben látni, részleteiben megfogalmazni, tetszetős formába önteni. Így következtek egymás után monográfiáid.”

Niederhauser Emil új könyvében a lengyel, a cseh, az orosz, a horvát, a román, a szerb, a bolgár, a szlovák és a szlovén - az összehasonlító fejezetben a magyar történettudomány történetét vizsgálja. Ez a munka pontosan illeszkedik a szerző életművébe, egyrészt a történészportrék sorozatba, másrészt a *Nemzeti megújulási mozgalmak Kelet-Európában* című kötetben meghatározott, a kelet-európai nemzet-tudatokat bemutató tanulmányok közé. A niederhauseri Kelet-Európa-koncepció történészgenerációk számára kínált és kínál vitalehetőséget, hiszen a Baltikumtól a Balkánig húzódó és Oroszországgal kiegészített terület történelmének, kultúrtörténetének együttes tárgyalása különösen a lengyelekben, csehekben, magyarokban kelt máig borzongást.

A 80-as évektől ismét megindult Kelet-Európa, Közép-Európa, Köztes-Európa stb. diskurzusban a niederhauseri Kelet-Európa-, Közép-Európa-definíció az egyik állandó pont. A szerző most csak röviden indokolja a nemzeti történetírások sorrendjét, két olyan szempontot vizsgálva, melyek a történeti tudat aspektusából is fontosak.

Első kérdés, hogy a modern korhoz érve rendelkeztek-e feudális elittel vagy sem. Amely országoknak volt feudális elitje, azok a nemesi nemzetek, történeti tudatuk közelebb állt a valóságos eseményekhez. Amelyeknek nem volt, azok a nem nemesi nemzetek, történeti tudatuk is hiányt szenvedett, és a történetírásuk is jóval később alakult ki.

Második szempont, hogy a két nagy keresztény kultúrkör közti ellentétet, az írásbeliség fokozott jelenlétét, állandó intellektuális érdeklődést jelentő nyugati vagy az ortodoxiába zárkózó, a Nyugat iránt bizalmatlan keleti kereszténység körébe tartoztak-e.

E két kultúrkör határa jelenti egyben Kelet-Közép-Európa és Kelet-Európa választóvonalát, ám az elválasztó különbségek a felvilágosodástól kezdve halványulni kezdtek, hogy a nemzeti ébredés már közös élménye legyen az itteni népeknek, anélkül, hogy különbözőségeik végleg eltűntek volna - véli a szerző. Aki a bevezetőben jelzi: a balti, a bizánci és az újjörög történetírás csak az ő nyelvi fogyatékoságai miatt nem szerepel könyvében, és - utalva a nagy témát először összefoglaló Josef Macurekre - ő nem hatalmi-kulturális egységenként, hanem nemzeteként külön vizsgálja tárgyát.

A bemutatott historiográfiák a középkori évkönyvekkel, krónikákkal kezdődnek, majd a humanizmus, a felvilágosodás és a nemzeti megújulás korszaka következik. Ezt követi a fejlett történetírás 1918-ig, majd a létrejövő új intézmények, folyóiratok, egyház- és gazdaságtörténet, segédtudományok és helytörténet, régészet, valamint az egyetemes történet. Ahol működött marxista történetírás a második világháború előtt, azt még bemutatja a szerző, de a kommunista hatalomátvétel utáni, irányított vulgármarxizmus korát már nem tárgyalja. A könyv egyik izgalmas vállalkozása azoknak a történészeknek a megismertetése, akiket saját hazájukban a nemzeti historiográfia atyjaként tisztelnek, ám tudósi megbízhatóságuk, politikai szereplésük esetenként elfogulatlanul bírálható.

A legjellemzőbb példa erre a román Nicolae Jorga. A történész-politikus hatalmas életműve annyira összetett, hogy aki írni akar róla, szinte csapdába esik. Ahhoz túl sokat publikált, hogy valaki elolvassa és rendszerezze az egész életművet, viszont a leegyszerűsítés könnyen igaztalan vádakhoz vezethet. Niederhauser Emil remekül állítja elénk a bonyolult személyiséget:

„Már életében legendás alakká vált, nimbuszok szövődtek körülötte. Joggal, hiszen annyira központi alakja volt nemcsak a történettudománynak, hanem egyszerűen országa egész fejlődésének. Rendkívüli egyéniség volt, akinek személyes varázsa alól kortársai közül senki sem tudta kivonni magát, és akinek még emléke is, minden kritika mellett, tiszteletet parancsol ma is. Lengő szakállával, széles gesztusaival és nagyúri bonhomijával mintha még ma is élne és működne.”

Ezután következik a jorgai életmű részletes bemutatása, a könyvek, folyóirat-cikkek és egyéb publikációk alapján. Kitér a szerző Jorga nagy vitára, az „Új iskolával” folytatott harcára, végül így összegez:

„Az érzékenység, a gyors reagálás a napi politikára természetes kell hogy legyen olyan embernél, akinek napi teendőihez ez is hozzátartozott. Ennek behatolása történeti munkáiba ugyancsak érthető, és olykor pozitív következményekkel is járt, de nyilván nem csak azokkal. Elméleti nézetei sok szempontból elmaradtak voltak, gyakorlata a politikai fejlődés hangsúlyozásával még inkább. Munkáinak olvasásakor az ember néha szinte csak a széles gesztusokat látja, a szuggesztív, ráolvasásszerű hangot, amely annál hatásosabbnak van szánva, minél kevesebb a tény mögötte.

Csakhogy mindezeket beleszámítva és levonva sem lehet kétséges, hogy a román történetírás legnagyobb egyénisége volt. Ezért is követhetetlen, mert ezt a munkamódszert és ezt az ütemet más halandó ember nem bírta volna el. Nemzetét szolgálta jóban-rosszban. Ezért is volt olyan nagy hatása saját korára és a későbbiekre egyaránt.”

Az, hogy „nemzetét szolgálta”, a könyv végén álló összegzés kulcsgondolata is. Az utolsó fejezet akár a kelet-európai nemzettudatról, a történetírás nemzet-formáló erejéről szóló, önálló esszéként is olvasható.

A szerző három fogalmat jár körül és vizsgálja a historiográfiával való kapcsolatukat. Az első a hatalmi legitimáció. Az, hogy a történetírás a mindenkori hatalom kiszolgálója, a felvilágosodás koráig nem okozott problémát. A középkori

krónika-írók világképe uralkodókról és alattvalókról az isteni elrendelésen alapult. A humanisták gondoltak ugyan Isten mellett az ember szerepére is, de a fennálló rend átalakítására nem. A felvilágosodás történészei voltak az elsők, akik miközben az igazságos uralkodóra vártak, bírálták a múlt igazságtalanságait. Ettől kezdve a történészek kritikusan szemlélik a múltat, ám saját korukkal nem foglalkoznak, az nem az ő területük. Kivételt csak a szocialisták jelentettek, de „őket meg a múlt nem érdekelte, alapjában véve a jövőnek dolgoztak, még mint történészek is”.

A szerző szerint tehát a modern történetírás korában a történésznek nem a mindenkori hatalmat kellett szolgálnia, a legitimációra való tudatos törekvésre nem volt szükség.

A második vizsgált jelenség: a nemzet tudatos szolgálata. Mivel a nemzeti ébredés korában a nyelv mellett a történelem a legjelentősebb integráló erő, a nemzeti mozgalmakban mindenütt kitüntetett hely jutott a történészeknek. A szerző bemutatja a nemzeti történelmi toposzokat: a régi dicsőség, a nemzetietlen századok, ősi ellenség stb. mítoszának kialakulását, majd a nemzeti sorskérdések körüli vitákat, például Lengyelországnak a felosztás, Oroszországnak Európa, a cseheknek Fehérhegy és a Habsburgok, a szlovákoknak a magyarok, a magyaroknak Trianon és így tovább... Ezekre a kérdésekre mindenhol nagy formátumú történészek keresték a választ: Pekál, Haleczki, Szekfű, Šišic stb., akiknek nagy szintézisei a harmadik vizsgált fogalommal, a tudományos igazság igényével készültek.

A szerző szerint a századfordulótól lett általános követelmény a tudományos igazságra való törekvés, és ha a nemzet szolgálata ütközött az-igazsággal, a történész általában az utóbbit választotta. Csakhogy a vizsgált téma továbbra is a nemzet maradt, megtisztítva ugyan a mítoszoktól, ha nem is mindenütt, s hozzáigazítva az 1918 után megtalált ország történelméhez.

A kelet-európai történetírás tehát továbbra is a nemzet jegyében él, és a szerző véleménye szerint ez még sokáig így is marad.

Magától értetődik, hogy a rengeteg adattal, névvel, címmel teli könyv a Kelet-Európával foglalkozó szakemberek számára kézikönyv. Nekik nem is szükséges ajánlani. De ha valaki elbizonytalanodik a majd' 700 oldalas monográfia láttán, benne száraz tényeket felsorakoztató szöveget gyanítva, az is megnyugodhat: mindenki számára olvasmányossá teszi a könyvet a niederhauseri szemlélet. A szerző jóindulattal tekint múltbéli pályatársaira, szinte drukkol kortársai minél magasabb szellemi eredményeiért, vagy iróniával mutat rá, ha a történetíró utólag akar „történelemalakító” lenni. Derűs nyugalma teszi, hogy provinciális figurák és elvakult mítoszteremtők helyett eltérő alternatívákat választó, de egyaránt értéket teremtő történészgenerációk állnak elénk.

Zákonyi Botond

KSH Népszámtudományi Kutató Intézet Történelmi Demográfiai Füzetek. 12. (1993/1.) Budapest 1993. 292 p.; 13. (1994/1.) Budapest 1994. 201 p.; 14. (1995/1.) Budapest 1995. 182 p.

1985 óta jelenik meg időszakosan, eleinte változó periodicitással, 1993 óta évenkénti rendszerességgel a KSH Népszámtudományi Kutató Intézetének történelmi demográfiai füzet sorozata. A megjelent tizennégy kötet a népesedés- (és társadalom-) történet igen különböző témaköreit öleli fel: a megjelent cikkek időben a középkortól a jelenig, témái pedig a demográfiai kutatások történetétől a test magasságváltozásáig

kalandoznak. 1993 óta évente megjelenik egy-egy vastag füzet- jelenleg ez a hazai történeti demográfia egyetlen szakmai fóruma. A sorozatot Dányi Dezső szerkeszti, folytatva azt a munkát, amelyet a Központi Statisztikai Hivatal Könyvtárában kezdett el az 1960-as években - célja életet lehelni a hazai történeti demográfiai kutatásokba azáltal, hogy rendszeres publikációs lehetőséget teremt számára. A demográfiai kutatásokban a történeti vizsgálat és a jelen tendenciák elemzése közti határ nem mindig húzható meg, így a füzetekben egyaránt helyet kaphat a közelmúlt népszámlálásainak vizsgálata és az elmúlt évtizedek népességmozgásainak bemutatása. A köteteknek tehát semmiképpen sem csak történettudományi hasznuk van.

A legújabb három kötet összesen tizenhárom tanulmányt tartalmaz. A 12. füzet első írása, Dávid Zoltán cikke (A magyar-szlovák nyelvhatár 1664-ben az érsekújvári ejalet területén) egy 1664-es török adóösszeírás kiadott névsorai segítségével vizsgálja az Érsekújvártól északra fekvő vidék nemzetiségi viszonyait. Kollega Tarsoly István (Német bevándorlók II. József korában) 5057 német bevándorló család demográfia és vagyoni viszonyait mutatja be a magyar királyi kancellária levéltárában feltalált lajstromok alapján. Vécsei Károly (A migráció és urbanizáció egyes vonatkozásai Romániában) az 1977. évi romániai népszámlálás adatait elemzi a városba költözés, illetve a regionális vándorlás néhány tendenciáját bemutatva. Dányi Dezső írása (A hazai népesség és népességstatisztika kezdetei) pedig az 1777-1784 közötti lélekösszeírások történetével és forráskritikai problémáival foglalkozik.

A 13. kötet Kápolnai Iván írásával (In memoriam Horváth Róbert - Kísérlet Horváth Róbert tudományos munkásságának vázlatos áttekintésére) az 1992-ben elhunyt jelentős magyar statisztikus, statisztikatörténész emléke előtt tiszteleg. Gyurgyik László a szlovákiai magyarok létszámának alakulásával foglalkozik (Adalékok a szlovákiai magyarság asszimilációs folyamatainak vizsgálatához, 1950-1991). A 18. századi lélek összeírásokkal e kötetben Öry Péter foglalkozik (Pest megyei járások lélekösszeírásai, 1770-1780). Vécsei Károly folytatja a romániai népszámlálások elemzését a migráció szempontjából (Vándorlás, nemzetiségi és demográfiai struktúrák Erdélyben). Dányi Dezső pedig a hazai termékenység területi szintjeit és időbeli változását elemzi a népszámlálások eddig részben ismeretlen kézíratos táblái alapján (Magyarország termékenységének csökkenése, 1910-1930. Néhány területi, foglalkozási jellemző).

A legfrissebb, a 14-es sorszámot viselő füzet hasonlóan vegyes tartalmú. Daróczi Etelka faktorelemzés segítségével vizsgálja a halandóság területi jellemzőit a századfordulón (A halandóság törvényhatóságok közötti eltérései és társadalmi-gazdasági összefüggései a magyar korona országaiban 1900/1901). Melegh Attila két mezőváros adatainak összevetésével járul hozzá a házasságkötések történeti demográfiai vizsgálatához (Népesedés, házasság és háztartás kialakítás Kiskunhalason és Tapolcán a 18. és 19. században). Kovács Béla egyetlen település közel három évszázados házassági trendjeit mutatja be (A házasságkötések néhány jellemzője Bélapátfalván 1703 és 1980 között). Dávid Zoltán pedig a 16-19. század között kíséri nyomon Sáros megye magyar településeinek etnikai változását (Sáros vármegye magyar településeinek pusztulása).

E változatos tartalom miatt természetesen nem vállalkozhatom arra, hogy érdemben méltassam valamennyi cikket. Mindössze arra törekedhetek, hogy a történeti demográfia magyarországi helyzetét jellemezzem néhány tanulmány bemutatásával, illetve a *Regio* profiljának megfelelően kiemeljek pár írást (ebben az esetben nem feltétlenül a cikkek minősége határozza meg választásomat).

Dávid Zoltán több évtizede foglalkozik a Kárpát-medence lakossága nemzetiségi összetételének kutatásával. A füzetekben megjelent két cikke, amelyek a jelenlegi Szlovákia egy nyugati és keleti kisebb tájával foglalkoznak, jól illusztrálják módszerét: a lakosság teljességére vagy legalábbis annak zömére kiterjedő összeírások névanyagát elemzi, s ennek alapján határozza meg egy-egy település lakosainak jellemző nemzetiségét. A keresztmetszeti vizsgálatokat mindenkor a közelmúltig, sőt a jelenig megismétli, azaz nyomon követi a változást. A módszert a két világháború között a népiségtörténet, a kora újkorra pedig elsősorban Szabó István (*Ugocsa megye* című, nem régen újból kiadott könyvében) munkálta ki. Dávid mindenkor példászerűen dokumentálja tanulmányait, s így következtetései ellenőrizhetők. Az érsekújvári ejalet 1664. évi török adóösszeírását Blaskovics József adta közre 1989-ben, erre a munkára támaszkodva végzi el Dávid 155 település minősítését a névanyag alapján; majd pedig az 1773. évi Lexicon locorum, Fényes Elek munkáira (1836-1839) és az 1910., valamint az 1991. évi népszámlálás adataira támaszkodva mutatja be a későbbi változásokat. Eredményeit a következőképpen összegzi: „Az Érsekújvári ejalet 1664. évi török összeírásainak az adózókról készült névsorai alapján megrajzolható magyar nyelvhatáron belül a magyarság összefüggő települési területén az összeírásban szereplő helységek közül 112 magyar lakosságú város és község vesztette el 1991-ig magyar többségét, további 43 vegyes lakosságú településen (amelyből 25-ben magyarok, 18-ban a szlovákok voltak többségben) pedig teljes egészében beolvadt a szlovák népességbe. A nyelvcsera a helységek többségében (összesen 70 esetben) még 1664 és 1773 között lezajlott.” A tanulmány azonban nem foglalkozik azzal, hogy milyen módon zajlott le ez a változás (a népesség elpusztulása, elvándorlás vagy asszimiláció miatt), milyen történeti mozgások részeként, és melyek a következményei a 18. században. A cikk egyes polemikus betétei (a trianoni béketárgyalásokkal vagy a mai magyarországi szlovákság lélekszámával foglalkozó részek) gyengítik a történeti érvelés meggyőzőerejét. A vizsgálat leszűkítése egyetlen szempontra pedig csökkenti az egyébként igen fontos kutatásnak az értékét.

Sáros megye esetében Dávid Zoltán a falvak egy kisebb csoportját vizsgálja hosszabb, több évszázados időszakon át hasonló módszerrel. Az adattár ebben az esetben a magyar népesség eltűnésének okait is elemzi. Az okok azonban gyakran nem a helyi események, hanem az ország más részeiből vett analógiák segítségével fogalmazódnak meg. Azonban a szélesebb értelemben vett demográfiai összefüggéseknek itt is csak elemei jelennek meg (például a pestis). Az etnikai változások megállapítása, leírása fontos feladat, de önmagában nem elegendő a történeti folyamatok megértéséhez.

Az európai viszonylatban is korai, 1784-87. évi magyarországi népszámlálást megelőzően is voltak kormányzati törekvések a népesség nagyságának, összetételének pontosabb megismerésére, népmozgalmi statisztika megteremtésére. A Magyar Királyság területén 1770 és 1784 között a lélekösszeírások rendszere volt az első, átfogó állami kísérlet. A KSH Könyvtár Történeti Statisztikai Kutatócsoportja (Dányi Dezső és Fügedi Erik vezetésével) az 1960-as évek óta sokat foglalkozott ezek rendszerével, megmaradt forrásanyagával. Dányi Dezső a felkutatott országos összegzések segítségével most már összefoglalásra vállalkozik 1993. évi tanulmánya összegzi mindazt, amit ezeknek az összeírásoknak keletkezéséről tudunk, majd pedig az adatok belső koherenciáját vizsgálja, hozzájárulva ezzel azok kritikájához és a népességi folyamatok megismeréséhez. Dányi munkája alapvető lesz a 18. század utolsó harmadának hazai népiségtörténeti kutatásai számára.

Óry Péter megyei részelemzéssel folytatja a lélekösszeírások vizsgálatát: Pest megye esetében részletesen bemutatja az adatok keletkezését, s azok járási adatainak összefüggéseit, problémáit elemzi. Csak remélhetjük, hogy ez az elemző-és feltáró-munka folytatódik, s megindul a részadatok közreadása is.

Az anyakönyvekre épülő elemzések újították meg Nyugat-Európában a történeti demográfiát az 1960-as években. A családrekonstrukciós módszer fáradtságos, de hatékony, az egyszerű, nem nominális feldolgozás is munka- és időigényes tevékenység, de megkerülhetetlen. Melegh Attila a magyarországi házasságkötések jellemzőire kérdez rá európai összefüggésben (közismert a John Hajnal által felvázolt regionális séma, amelyben Magyarországot átmetszi a Szentpétervár-Triest között meghúzott európai választóvonal). A hazai kutatásokban eddig nem vizsgált településtípust, kisebb népességű mezővárosokat (Kiskunhalas és Tapolca) választott „terepül”. E két településsel a hazai mezővárosok két eltérő típusát igyekezett megragadni és összevetni. Először e városok népmozgalmi adatait, népességszámát követi nyomon - mindkét esetben két évszázados trend alapján. (Tapolca inkább stagnáló, Kiskunhalas az 1740-es évek óta dinamikusan növekvő.) Majd két kereszt-metszetben, 1770-79 és 1880-89 között, a házasságkötéseket vizsgálja. A korai női férjhez menési kor stabilitásának és általános voltának megállapítása mellett rámutat a férfiak többmodusú házassági életkorára és ennek értelmezési lehetőségeire. Majd pedig bemutatja a háztartások összetételét. Tanulmánya a demográfiai kérdések és a történeti szemlélet szerencsés ötvözete. Melegh Attila tanulmánya mutatja, hogy a társadalomtudományok, a demográfia felől érkező kutatók írásaiban az elméletekhez kötődő kérdések egyre gyarapodó forrásismerettel és forráskritikával párosulva a hazai történeti demográfia egyik lehetséges jövőbeli útját rajzolják ki.

Kovács Béla belpátfalvi házasságokról írt cikke kiemelkedik a sajnos nem túl bő történeti demográfiai irodalomból a jelenig futó hosszú időtartam elemzésével és példásan gazdag adatközlésével. Ez a tanulmány a történeti demográfia hagyományos műfajainak fontosságát igazolja, és azok követésére buzdít. Területi adatok nélkül ugyanis nem írhatók összefoglalások, részletes adatközlések híján pedig sok munka és eredmény vész el.

A hagyományos történeti demográfiai cikkek mellett a közelmúlt folyamatai is ma már történeti témáknak számítanak. Vécsei Károly két egymást követő írásában az 1977. évi romániai népszámlálás alapján vázolja fel a mérhető migrációs folyamatokat. (A romániai népszámlálás rögzítette a születés helyét és a lakóhelyet, s ezek kombinációjával közreadott egy sorozat nem túl részletező táblát.) Az elemzés négy „történeti tartomány” mentén követi a népmozgást, ezek: Munténia, Dobruzsza; Olténia; Moldova; Erdély. A nagytájak migrációs tendenciái az országot *kétfelé* vágják: Olténia és Moldova lakói elvándorolnak, a másik két régió pedig befogadja őket. A beköltözők a városokba mennek, amelyeknek etnikai arculata Erdélyben alapvetően megváltozott. A folyamatot az ott élők, de az odalátogatók is megélték, de Vécsei elemzése adatokkal igazolja, illetve árnyalja tudásunkat.

A vándorlás módosítja a nemzetiségi arányokat és felborítja a nemek kiegyensúlyozott arányát. A kevés s területileg nem részletezett adat gyakran csak közvetett érvelést tesz lehetővé, s csak hozzáértő elemzéssel szólaltatható meg. Vécsei az urbanizációt, az etnikai arányok változását történeti dimenziójukban is bemutatja. 1910-től követi nyomon Erdély és a városi népesség nemzetiségi összetételének változását. A történeti adatokat kísérő elemzés talán kissé vázlatos és elnagyolt. A szorosan együvé tartozó két tanulmányt bőséges táblaanyag egészíti ki. Vécsei

munkái meggyőznek arról, milyen fontos a nem részletes, talán szándékosan összevont adatok elemzése.

Gyurgyik László az 1950 és 1991 közötti szlovákiai népszámlálásokat az évenkénti népmozgalmi adatokkal hasonlítja össze, hogy feltárja a magyar nemzetiségű, illetve anyanyelvű népesség számának változása mögött rejlő valós folyamatokat. A szlovákiai helyzet igen összetett, mert a magyarok létszáma nem csak a természetes szaporulat és a migráció hatására emelkedik vagy csökken, az identitás megvallásában is erős ingadozás (reszlovakizáció, majd visszatérés a magyar identitáshoz, a roma népesség kiválása stb.) mutatkozik. Gyurgyik nagy anyagismerettel és háttértudással tudja felmérni a lélekszámok változása mögött sejthető folyamatokat. A korcsoportos népszámlálási adatokkal nemzedékek eltérő mozgását tudja felrajzolni. Következtetéseiben óvatos, sokszor utal arra, hogy mélyebb vizsgálatokra lenne szükség. Rámutat arra, hogy Pozsony környékén, a Csallóközben az asszimiláció erősödik, Kassa környékén viszont a magyar identitáshoz való vissza-térés feltételezhető. A legnehezebb a vándorlási folyamatok mérése, itt gyakran csak feltételezésre építhet. A magyar népesség asszimilációs és vándorlási vesztesége az 1991. évi népszámlálás adatai szerint már csökkenti a magyar nemzetiségűek abszolút számát.

A publikált vagy kézíratos statisztikai adatok alapján végzett modern demográfiai elemzés, amelyet a vizsgált periódus időbeli távolsága tesz történetivé, fontos műfaja a történeti demográfiának. A füzetekben Dányi Dezső termékenységi elemzése és Daróczi Etelka halandósági vizsgálata rangosan képviselik ezt. Dányi kutatásai a hazai termékenység alakulásáról már eddig is jelentős eredményeket mutattak fel. Mostani elemzése az 1910. és 1930. évi termékenységi adatokat járási megoszlásban tudja vizsgálni. Az úgynevezett princetoni termékenységi indexet alkalmazva a megyei szint alá szállva plasztikusabban rajzolódna ki a magyarországi alacsonyabb és magasabb termékenységű vidékek, amelyek jellegzetes zárt tömböket alkotnak. Ez színezi és pontosítja eddigi ismereteinket. Az 1930. évi népszámlálás termékenységi adatainak újraszámolásával pedig árnyalni tudja eddigi tudásunkat a születéskorlátozás társadalmi és regionális különbségeire vonatkozóan. Főleg a paraszti csoportok, az agrárproletár-, cseléd- és napszámos népesség esetében érdekesek számításai. Jó lenne, ha ezek beépülnének a majd megszületendő magyar társadalomtörténetekbe.

Daróczi Etelka azt vizsgálja, hogy a férfi- és női halandóság területi szintjei milyen összefüggésben vannak a társadalmi-gazdasági jellemzőkkel. A század elején készült teljes körű halandósági tábla adatait az 1900-as népszámlálásból merített független változókkal értelmezi a faktoranalízis segítségével. Eredményei szerint az iskolai végzettség és a lakóhely jellege bizonyult a legerősebb magyarázó változónak. Az életkor előrehaladtával és a férfiak esetében felerősödik a térségi hatás, az ökológiai környezet befolyása.

A történeti demográfia Magyarországon nem tartozik a népszerű, sok kutatót vonzó, ismert történeti tudományágak közé. Az 1960-as években, amikor ez a tudományág Franciaországban és Angliában szinte robbanásszerűen fejlődött és látványos eredményeket hozott, Magyarországon majdnem egyidejűleg megkezdődtek a kutatások, de nem valósult meg a nyugat-európai áttörés. A helyzet azóta sem változott: kevés megszállott vagy amatőr kutató, kevés publikáció. A történet-írás leragadt a népességszám és az etnikai összetétel vizsgálatánál, a helytörténeti monográfiák általában megelégednek egy-egy nem túl mély demográfiai fejezettel. A demográfia oldaláról néhány jelentősebb vállalkozást leszámítva (József-kori népszámlálás kiadása, a népmozgalmi adatok közreadása 1828-1895 között stb.)

jóformán csak néhány elkötelezett kutató (Andorka Rudolf, Benkőné Lukács Ágnes és Dúryi Dezső) vizsgálatait említhetők. A Történeti Demográfiai Füzetek három legutolsó száma egyrészt azt mutatja, hogy továbbra is szűk az e területen dolgozók köre (Dávid Zoltán és Dányi Dezső az 1960-as évek „alapító atyái” közé tartoznak). Viszont örömdetesen megindult a szomszéd országok modern adatainak feltárása, bemutatása és elemzése - ezek nemcsak a magyar népesség jelene és jövője szempontjából lehetnek lényegesek, hanem általában a demográfiai, migrációs folyamatmegismerése szempontjából is. Más publikációs lehetőségekkel összehasonlítva a füzetek előnye az is, hogy nagyobb mennyiségű táblát, térképet és dokumentációt tud közölni. Ez nélkülözhetetlen a tudás lassú felhalmozódásához, a további elemzésekhez. A recenzens pesszimizmusa a hazai történeti demográfia szűkös lehetőségeinek szól, a közölt tanulmányok arról tanúskodnak, hogy egy elenyésző kisebbség továbbra is színvonalasan munkálkodik a népesedéstörténet kárpát-medencei kérdéseinek megoldásán. Csak ösztönözni tudjuk őket a folytatásra.

Benda Gyula